Dubravko Škiljan

Govor nacije

JEZIK, NACIJA, HRVATI

GOLDEN MARKETING

Nakladnik
Golden marketing
Kneza Mislava 1, Zagreb

Za nakladnika
Ana Maletić

Biblioteka
OBRIS MODERNE

Urednik
Milivoj Solar

Recenzenti
Vlasta Erdeljac
Milorad Pupovac

ISBN 953-212-111-0

Dubravko Škiljan

GOVOR NACIJE

Jezik, nacija, Hrvati

—

Golden marketing
Zagreb, 2002.

Sadržaj

Govore li Senegalci senegalski? 7

I. JEZIK 21
Jezik u zajednici 22
Između mita i povijesti 42
Od kolektiva do pojedinca 66
Učenjaci i neznalice 89
Granice među jezicima 107

II. JEZIK, NACIJA 127
Konstrukcija etnosa 128
U znaku simbola 147
Plemena i narodi 166
Majka-nacija 184
Manjinsko pitanje 205

III. JEZIK, NACIJA, HRVATI 223
Građenje identiteta. 224
Jezik kao ideologem 245
Od jedan do četiri. 261

Kako, napokon, govore ti Senegalci? 284

Bibliografija 299

Bilješka o autoru 315

Govore li Senegalci senegalski?

Hrvati govore hrvatski. Teško je i zamisliti, čini se, rečenicu koja bi sadržavala u sebi banalniju tvrdnju. Njezina je trivijalnost vidljiva na nekoliko različitih nivoa: s jedne strane, ona je, dakako, trivijalna zato što iskazuje jednu posve očitu činjenicu koja je poznata svakome tko živi u Hrvatskoj, ili ima bilo kakve veze s Hrvatima, ili bar posjeduje neko elementarno znanje o njima, a tko nije – ma iz kojeg razloga – zlonamjeran ili jednostavno zločest pa nas želi razljutiti negirajući istinitost izrečene tvrdnje. S druge strane, ta je rečenica istovremeno na neki način tautološka, jer je, kao što je općenito poznato, upotreba hrvatskog jezika jedan od bitnih elemenata određenja pojma *Hrvat*, pa kad kažemo *Hrvati govore hrvatski*, zapravo ponavljamo dvaput isto, gotovo kao kad bismo rekli: *Hrvati su Hrvati*. I napokon, ta je tvrdnja samo jedan u nizu sličnih tautoloških iskaza, poput: *Slovenci govore slovenski*, *Talijani govore talijanski*, *Česi govore češki*, *Francuzi govore francuski*... kojima se izriče jednostavna činjenica da svaki narod upotrebljava svoj vlastiti jezik.

Ipak, i najtrivijalnije tvrdnje i najočitije činjenice valja ponekad detaljnije ispitati, jer se nerijetko pokazuje kako njihova očiglednost zapravo prikriva cijeli niz problema o kojima obično, upravo zato što su činjenice tako nedvojbeno jasne, ne razmišljamo. Kako je zamislivo da rečenica *Hrvati govore hrvatski* kod ponekog lingvista (a možda i kod kojeg nelingvista, makar izvan Hrvatske) izazove nedoumicu ili čak suprotstavljanje, dakle da njezina evidentnost bude dovedena u sumnju, vrijedilo bi izbli-

žega razmotriti što ona doista znači. Drugim riječima, možemo pokušati, za početak bez odviše kompliciranog logičkog ili lingvističkog instrumentarija, analizirati što je stvaran sadržaj navedene rečenice.

Pogledajmo, stoga, najprije što je na elementarnoj semantičkoj razini sadržaj pojedinih upotrijebljenih riječi. Prema *Rječniku hrvatskog jezika* Vladimira Anića *Hrvat* jednoznačno označava »pripadnika hrvatskog naroda«[1], dok *hrvatski* – što u rečenici, dakako, treba shvatiti kao supstantivirani pridjev a ne kao prilog (koji bi imao značenje: »kao Hrvat, na način Hrvatâ«), dakle kao zamjenu za sintagmu *hrvatski jezik* – ima sadržaj »jezik kojim govore Hrvati kao izvorni govornici«[2]. Prema tome, u ovoj se rječničkoj definiciji nalazi izravna potvrda da je rečenica koju ispitujemo u osnovi tautološka, budući da je u značenju riječi *hrvatski (jezik)* već sadržano, kao što se moglo očekivati, da je to jezik koji upotrebljavaju upravo Hrvati. No ta nas definicija upozorava i na to da glagol *govoriti* ne možemo shvatiti u njegovu prvom značenju, za koje Anić[3] kaže: »1. imati sposobnost prenošenja poruke riječima«, pa niti u drugim značenjima koja se u njegovu *Rječniku* navode kao temeljna: »2. riječima iznositi neki smisao (tekst, obično bez predloška, za razliku od čitati), 3. najavljivati sredstvima izvan jezika, 4. razgovarati [*želio bih s vama* ~], 5. iznositi sadržaj [*knjiga govori o*...; *to nam govori u prilog (čega)*]«. Ma koliko neka od ovih određenja bila nepotpuno jasna, čini se ipak da se značenje koje nam je potrebno u *Rječniku* nalazi tek u frazeološkom dijelu natuknice, gdje, između ostalog, piše: »*on govori* (*francuski* itd.) on zna francuski itd.«.

Prema tome, *govoriti*, kao i francusko *parler*, njemačko *sprechen* ili englesko *speak*, u ovom slučaju, kad se uza nj nalazi kao njegov objekt naziv nekog jezika, znači zapravo »znati jezik, posjedovati znanje jezika«. Odgovor na to što je znanje jezika ne možemo, dakako, očekivati u općem rječniku bilo kojeg jezika: to nas pitanje sasvim očito uvodi u lingvistiku i njezinu teoriju i

1 ANIĆ 2000, 298.
2 *Ibidem*.
3 ANIĆ 2000, 267.

pripada, kao što se lako može zamisliti, onim problemima za koje znanost o jeziku nema jednoznačno rješenje. Ipak, premda u suvremenoj lingvistici postoji više različitih (a ponekad i međusobno suprotstavljenih) definicija znanja jezika, među njima danas zacijelo najjači odjek u lingvističkim izučavanjima ima ona koju je ponudio Noam Chomsky i prema kojoj se jezična kompetencija govornika sastoji od njegove sposobnosti da oblikuje rečenice u skladu s pravilima jezika (i da, zbog toga, razlikuje sintaktički ispravno oblikovane rečenice od neispravnih), da interpretira, ponovo prema pravilima inherentnima određenom jeziku, sadržaj tih rečenica (te da prepoznaje semantički prihvatljive rečenice kao i one koje su mu neprihvatljive) i da realizira te iskaze u skladu s jezičnim pravilima o njihovu izgovoru (razlikujući korektan izgovor od nekorektnoga).[4]

Ako prihvatimo za potrebe preliminarnog promišljanja postavljenog problema ovu definiciju znanja jezika, svjesni toga da se i kod Chomskog jezična kompetencija ne podudara s komunikacijskom ili pragmatičkom kompetencijom, dakle sa znanjem o tome kako se neki jezik upotrebljava u konkretnim komunikacijskim kontekstima, a još manje s onim što američki lingvist naziva performansom, stvarnim iskazivanjem, govorenjem, realnom primjenom jezičnoga znanja –, ako, prema tome, prihvatimo navedenu definiciju, moramo prihvatiti i činjenicu da se ona u svojem punom sadržajnom opsegu odnosi samo na izvorne govornike, tj. na osobe kojima je jezik čije znanje posjeduju materinji. Iako ćemo se određenjima izvornog govornika i materinjeg jezika (određenjima koja također na prvi pogled izgledaju samorazumljiva) zacijelo još morati vratiti, nema sumnje da između tvrdnje *Hrvati govore hrvatski* i tvrdnje, na primjer, *Nizozemci govore engleski* doista postoji razlika. U prvom slučaju, u kojem je semantička tautologija podržana sintaktičkom činjenicom da je u takvoj konstrukciji uz glagol *govoriti* oznaka jezika (*hrvatski*) neka vrsta »unutrašnjeg objekta« istoznačnom subjektu (*Hrvati*), riječ je, dakako, o znanju materinjeg jezika, za koje se – i u lingvističkoj teoriji i u jezičnoj praksi – pretpostavlja da je »potpuno«, te da na osnovi toga znanja svaki govornik može ob-

4 *Cf.* CHOMSKY 1965, 3 *sqq.*; RADFORD 1981, 15-16; te kompleksniji prikaz problematike u CHOMSKY 1991, *passim*.

likovati bilo koji iskaz i prepoznati svaku nekorektnost u tuđem iskazu. U drugom se slučaju znanje engleskoga Nizozemaca u principu smatra nepotpunijim od jezičnog znanja Engleza, pa se vjeruje da Nizozemac (i onda kada »savršeno« govori engleski) bar u nekoj komponenti (u izgovoru, u finesama značenja, u prepoznavanju tuđih grešaka...) ne može, osim izuzetno, biti jednak izvornom govorniku.

Usporedba rečenica *Hrvati govore hrvatski* i *Nizozemci govore engleski* navodi nas na još jedan trivijalan zaključak. Naime, prva je od njih, upravo zbog svojeg tautološkog karaktera, primjer logičkog suda u kojem se podrazumijeva univerzalni kvantifikator *svi*, pa se ta tvrdnja normalno iščitava kao *Svi Hrvati govore hrvatski*, dok u drugoj rečenici takva generalizacija ne funkcionira, i ona se poima kao iskaz: *Postoje neki Nizozemci koji govore engleski*, ili, u određenim kontekstima: *Većina Nizozemaca govori engleski*. Ako pokušamo na osnovi najobičnijeg svakodnevnog iskustva provjeriti istinitost tvrdnje *Svi Hrvati govore hrvatski* (a već smo vidjeli da ona zapravo znači: *Svi Hrvati posjeduju jezično znanje hrvatskog kao svojeg materinjeg jezika*), zapazit ćemo da se u interpretaciji prvi put ukazuju problemi na koje u samom početku analize nismo najvjerojatnije ni pomišljali. Još uvijek ne dovodeći u pitanje razumijevanje sadržaja riječi *Hrvati* i *hrvatski* i prihvaćajući ih s njihovim rječničkim definicijama koje smo citirali, ipak ćemo morati priznati da tvrdnja nije u potpunosti istinita. Naime, među Hrvatima zacijelo ima i onih koji ne govore hrvatski: prije svega, postoje s jedne strane djeca-Hrvati koja od trenutka rođenja do časa kad progovore sigurno ne upotrebljavaju nijedan jezik, pa ni hrvatski, a pitanje je, i kad progovore, u kojem trenutku možemo sa sigurnošću reći da je njihov jezik doista hrvatski. S druge strane, i među odraslim Hrvatima ima onih koji, iz različitih razloga, pogođeni raznim bolestima ili slabljenjem svojih sposobnosti, nisu više u stanju govoriti, a ima i onih koji nisu nikada ni ovladali znanjem hrvatskoga, jer im to njihov tjelesni ili psihički nedostatak nije dopustio: oni, dakako, mogu katkada prepoznavati neke elemente jezičnog sistema, pa ih i realizirati u govoru, ali njihova kompetencija ni u kojem slučaju ne obuhvaća sve konstitutivne dijelove jezičnog znanja koje nabraja Chomsky, osobito ako se radi o

znanju izvornog govornika. Štoviše, među onima koji se s punim pravom smatraju – u skladu s rječničkom definicijom – pripadnicima hrvatskog naroda, a koji žive u nehrvatskim jezičnim okruženjima (recimo, hrvatski emigranti diljem svijeta, posebno oni koji predstavljaju treću ili neku još kasniju emigrantsku generaciju), nerijetko se susreću ljudi koji posjeduju posve manjkavo ili gotovo nikakvo znanje hrvatskog jezika. Drugim riječima, ne govore svi Hrvati hrvatski, pa naša početna rečenica zapravo znači: *Većina Hrvata govori hrvatski*; ili, želimo li pokušati spasiti tautološki karakter tvrdnje, koji je uklanjanjem univerzalnog kvantifikatora sasvim očito doveden u sumnju, mogli bismo kazati: *Daleko najveći dio Hrvata (uz iznimke koje se moraju posebno objašnjavati) govori hrvatski*. Kakve god ograde postavljali, ako zamislimo da većina Nizozemaca zna engleski (što je danas najvjerojatnije točno), razlika između *Većina Hrvata govori hrvatski* i *Većina Nizozemaca govori engleski* jedva će se moći protumačiti teško dostupnim kvantitativnim podacima i morat će se svesti na kvalitativnu diferencijaciju. To znači da ćemo morati ozbiljno promisliti u čemu se doista kvalitativno razlikuje znanje materinjeg jezika od znanja drugih, nematerinjih jezika.

Materinji jezik – reći će svatko – jezik je koji smo u najranijem djetinjstvu naučili od svoje majke ili, zapravo, budući da se riječ *majka* ovdje pojavljuje i u doslovnom i u metaforičkom značenju, od svoje najbliže okoline kao prvi jezik na kojem smo progovorili. Takvo je jednostavno zdravorazumsko objašnjenje termina *materinji jezik* uistinu lako prihvatiti, ali ono nas uvodi u novo problematično područje. Naime, ako ih promatramo kroz prizmu jezika, najbliže okoline u kojima su mali Hrvati stjecali (i neprestano stječu) jezične kompetencije svojeg materinjeg jezika nesumnjivo su međusobno različite. Lingvistika tu raznolikost okolinā i materinjih jezika koji iz njih proistječu obično razmatra na dvjema usko povezanim osima, te razlikuje horizontalnu od vertikalne stratifikacije jezika.[5] Horizontalna stratifikacija obuhvaća različitost jezika u prostoru i predstavlja objekt izučavanja lingvističke geografije i dijalektologije, a najmanja jedinica kojom se ove discipline uobičajeno bave mjesni je jezični sis-

5 *Cf.* Škiljan 1980 i Radovanović 1986, 165 *sqq*.

tem, dakle idiom[6] koji je karakterističan za neko određeno naselje. Posve je jasno da između pojedinih dijalekata i mjesnih jezičnih sustava koji definiraju primarnu jezičnu okolinu Hrvata postoje velike razlike koje ponekad dovode i do toga da se izvorni govornici različitih dijalekata vrlo teško mogu razumjeti, a katkada im je međusobna komunikacija sasvim onemogućena: govornik kajkavskog iz nekog sela u Hrvatskom zagorju prepoznat će tek pokoju riječ govora čovjeka s Visa ili iz manjeg istarskog naselja, premda su oboje nesumnjivo Hrvati i svoje jezike podjednako smatraju hrvatskim. Slična konstatacija vrijedi i za rezultate vertikalne raznolikosti kojom sociolingvistika opisuje jezične razlike koje na istom teritoriju nastaju kao produkti socijalne diferenciranosti društva, jer se i sociolekti nerijetko uvelike međusobno razlikuju: čak će se i dijete odraslo u radničkoj obitelji na zagrebačkoj periferiji svojim materinjim jezikom zasigurno diferencirati od djeteta visokoobrazovanog stručnjaka koje je svoje djetinjstvo provelo u centru grada. Budući da u mnogim slučajevima, a posebno u uvjetima modernih društvenih zajednica s jakim horizontalnim migracijama stanovništva i vertikalnom prohodnošću kroz socijalne slojeve, granica između dijalekata i sociolekata postaje slabo vidljiva, pa dijalekti počinju funkcionirati i kao socijalno prepoznatljivi fenomeni (u Zagrebu, na primjer, govori Dalmatinaca ili Hercegovaca, pa i rođenih Zagrepčana, često služe kao sredstva socijalne identifikacije), a sociolekti se ponekad ukazuju i kao geografski determinirane pojave (tako se, na primjer, diferenciraju žargoni navijača »Hajduka« i »Dinama«), opća slika materinjih idioma čija znanja mali Hrvati najprije usvajaju pretvara se u vrlo složen mozaik sastavljen od dijelova koji su ne samo međusobno različiti nego mogu i stvarati ozbiljne prepreke u komunikaciji, jer u svojim sistemskim obilježjima nemaju dovoljno zajedničkih elemenata.

I više od toga: razlike među idiomima nisu jedino kolektivnog karaktera i ne manifestiraju se isključivo kao obilježja pojedinih grupa unutar zajednice ili društva već imaju i individualnu di-

6 Termin *idiom* upotrebljavat ćemo kao neutralni pojam nadređen svim jedinicama u skupu jezične raznolikosti, pa će i jezik i dijalekt i mjesni jezični sistem, kao i bilo koji sociolekt, pa i specifičan jezik pojedinca (tj. idiolekt) predstavljati idiome.

menziju: jezično znanje dvaju pojedinaca, ma koliko njihove okoline bile bliske ili slične, nikada nije identično, ili se bar govornici razlikuju u individualnoj sposobnosti njegove primjene,[7] tako da se broj potencijalnih materinjih idioma mnogostruko povećava. To zapravo znači da Hrvati – i pripadnici bilo kojeg drugog naroda, dakako – posjeduju, u različitim stupnjevima, različita znanja međusobno različitih materinjih idioma, a usprkos tome smatraju da svi (uz izuzetke koje smo spomenuli) govore istim hrvatskim jezikom, čak i onda kad za to nemaju potvrdu u mogućnosti efikasnog komuniciranja. Budući da realno možemo pretpostaviti da govornici hrvatskog, jednako kao i govornici drugih jezika, ove razlike u znanju i upotrebi jezika jasno uočavaju, dozvoljeno je postaviti pitanje koji su mehanizmi doveli do toga da u svojoj svijesti zanemaruju te različitosti.

No prije nego što počnemo istraživati ove mehanizme i procese koje oni izazivaju, treba razmotriti što to dopušta da se svi različiti materinji idiomi svedu na zajednički naziv jednog jezika, u našem slučaju hrvatskoga. Kao što smo vidjeli, element kohezije ne predstavljaju idiomima inherentne sistemske karakteristike; one, dapače, mogu ponekad međusobno više približiti idiome koji pripadaju različitim jezicima nego one unutar jednog jezika: kajkavski dijalekti Hrvatskog zagorja, koje smo već spomenuli, po svojim su sistemskim obilježjima sličniji slovenskim dijalektima na drugoj obali rijeke Sutle nego čakavskim otočnim idiomima. Zajednički nazivnik – kako smo pokušali pokazati – ne osigurava niti opća mogućnost komunikacije i razumijevanja među svim govornicima čiji materinji idiomi pripadaju jednom jeziku: kod jezika koji se protežu na nešto većem teritoriju nerijetko između geografski najudaljenijih idioma ta je mogućnost ozbiljno ugrožena, a ponekad i sasvim dokinuta. To se, uostalom, katkada događa i s mjesnim jezičnim sistemima koji su prostorno blizu jedan drugome, ali se između njih isprijećila kakva prirodna prepreka, poput visoke planine ili neprelazne rijeke, ili čvrsta i dugotrajna politička granica. Prema tome, kriteriji koje može pružiti lingvistika koja se bavi osobinama jezičnih sistema, pa i ona koja uzima u obzir komunikacijske dosege poje-

7 *Cf.* CHOMSKY 1991, 15.

dinih idioma, nisu dovoljni za objašnjenje činjenice da se objektivno različiti fenomeni svode na jednu te istu pojavu. Takve kriterije moramo, stoga, potražiti izvan jezičnih sustava i procesa komunikacije, a neposredno nas iskustvo jezične prakse ponovo navodi na jednostavan odgovor: ako kriteriji nisu u jeziku niti u komunikaciji, oni se zacijelo nalaze u samim govornicima: različiti materinji idiomi Hrvata pripadaju hrvatskom jeziku zato što njihovi govornici smatraju da je to tako. Što ih je nagnalo da, unatoč razlikama koje zapažaju, dođu do takva zaključka, posebno je pitanje, kojim ćemo se kasnije detaljno baviti, no već u ovom trenutku smijemo reći da se ona, na prvi pogled tako jednostavna i samorazumljiva, rečenica *Hrvati govore hrvatski* može interpretirati kao tvrdnja: *Daleko najveći dio Hrvata (uz iznimke koje se moraju posebno objašnjavati) posjeduje jezično znanje nekog od različitih idioma, koji se smatraju idiomima hrvatskog jezika, kao svojeg materinjeg jezika.*

Možda je potrebno, kako ovim »prijevodom« ne bismo unaprijed izazvali nepotrebne nedoumice, naglasiti što izrečena tvrdnja u sebi ne sadržava. Prije svega, različitost idioma koji se smatraju hrvatskima ne isključuje, dakako, njihovu međusobnu sličnost; štoviše, da bi se uopće mogla utvrđivati raznolikost među idiomima, oni moraju pokazivati i neku međusobnu sličnost: stupanj sličnosti ili različitosti tvrdnjom nije impliciran. Osim toga činjenica da se idiomi *smatraju* ostvarenjima nekog jezika ne umanjuje, kao što ćemo vidjeti, realnost postojanja tog jezika, u najmanju ruku u percepciji samih govornika, a najčešće – što je ponekad podjednako važno – i u percepciji govornika drugih jezika ili idioma. Da realnost postojanja nekog jezika ovisi, makar djelomično, o objema percepcijama, i njegovih govornika i njihove okoline koju sačinjavaju drugi govornici, može se pokazati na vrlo jednostavnim primjerima: kad bi, u nekom (ne sasvim) hipotetičnom slučaju, hrvatski stanovnici Istre izrekli tvrdnju *Istrijani govore istrijanski* (što bi u prijevodu na »pravi« hrvatski glasilo: *Istrani govore istarski*) sa svim implikacijama koje smo nabrojali i s uvjerenjem da time, iz svoje interne kolektivne pozicije, uspostavljaju odnos između istrijanskog i hrvatskog jezika jednak onome kakav vlada, na primjer, između hrvatskog i slovenskog, da bi doista ostvarili takvu relaciju, trebalo bi da is-

tu tvrdnju, s istim implikacijama, prihvate i ostali, neistarski Hrvati. Da bi izričaj nekog kolektiva, čak i kad je riječ o nacionalnim zajednicama, o samosvojnosti vlastita jezika bio prihvaćen kao iskaz o realnosti, doista moraju biti ispunjeni određeni uvjeti, kako nam svjedoči primjer tvrdnje *Makedonci govore makedonski*, koju prije utemeljenja makedonske države u okvirima Jugoslavije u toku 2. svjetskog rata osim samih Makedonaca nisu prihvaćali ni Srbi ni Bugari i time su onemogućivali opću promociju makedonskog jezika; no od trenutka osnivanja Makedonije činjenica da Bugari i danas teško mogu prihvatiti iskaz *Makedonci govore makedonski* (i da ga, u principu, »prevode« u: *Makedonci govore bugarski*) više ne predstavlja smetnju uvrštavanju makedonskoga u popis jezika svijeta. Možemo, stoga, naslutiti da ostvarivanje (u izvornom smislu te riječi, dakle »postajanje stvarnim«, ma što to doista značilo) percepcije nekog jezika na izvjestan način ovisi ne samo o tome što njegovi govornici »smatraju« nego i odnosima moći između raznih kolektiva: kako se ti odnosi realiziraju i koje su njihove determinante, također bi trebalo posebno proučiti.

Dosad smo se bavili provjerljivošću činjenice da svi Hrvati govore hrvatski i tautološkim karakterom rečenice kojom se ta činjenica izriče i pokušali smo pokazati da nijedna ni druga dimenzija nisu tako nedvojbene kako su se u početku činile, te da nas njihovo razmatranje uvodi u – ponekad i neočekivane – nove aspekte koji zaslužuju detaljniju analizu. Preostaje nam još posljednji element naših uvodnih pretpostavki prema kojemu je rečenica *Hrvati govore hrvatski* tek jedan predstavnik općenitijeg stava: *Pripadnici svakog naroda govore svojim nacionalnim jezikom*, dakako s punim značenjem *Daleko najveći dio pripadnika...* itd. Da ne govore baš svi narodi jezikom koji nosi njihovo ime i koji bi stoga predstavljao tautološku dopunu – ako je dopušteno kazati – nacionalnom subjektu, kao što je to slučaj s Hrvatima i s hrvatskim, nije posebno teško dokazati. Dovoljno je da u bliskom susjedstvu, pošto smo konstatirali da *Slovenci govore slovenski, Talijani talijanski, a Madžari madžarski* (da ostanemo, bar za sada, na sigurnijim zapadnim i sjevernim granicama), pokušamo produžiti niz tvrdnjom *Austrijanci govore... njemački*. Ova nas nepodudarnost između imena naroda i njegova

jezika navodi na dva moguća zaključka: ili Austrijanci nisu narod u istom smislu kao što su to Hrvati (nego su zapravo Nijemci, no pitanje je da li bi se Austrijanci sami s tim složili), i tada smo »spasili« univerzalnost pravila o podudaranju (imena) naroda i njegova jezika, ili – naprotiv – Austrijanci jesu narod, a naša postavka nema općenitu vrijednost.

Čini se da ovaj drugi zaključak pronalazi više potvrda u stvarnosti odnosa jezika i nacija, jer ćemo u samoj Evropi naići i na druge slične situacije, na primjer na Švicarce koji govore njemački, francuski, talijanski i retoromanski (no oni su možda zato prije svega Nijemci, Francuzi, Talijani i Retoromani, a švicarska nacija ne postoji?), na Belgijance koji govore francuski, flamanski i njemački (ali oni su – to je bar jasno – Valonci, Flamanci i Nijemci, a ne Belgijanci; ili su, možda ipak, i Belgijanci?), pa čak i na Francuze kojima su materinji jezici ne samo francuski nego i baskijski (ali to su Baski), bretonski (no to su Bretonci), korzički (ali to su Korzikanci, a jezik im možda i nije jezik nego neki dijalekt) ili okcitanski (a to su...?).

Ma koliko se trudili da očuvamo univerzalnost povezanosti jezika i naroda, čak i ondje gdje se radi o starim narodima, jezicima i državama, poput Francuske, relacija koju istražujemo nije – bar se tako može učiniti – jednoznačna. Dapače, ona može biti i još kompliciranija: u Irskoj Irci, premda postoji njihov nacionalni jezik, irski, i premda ga smatraju doista svojim jezikom, u golemoj većini govore engleskim kao materinjim jezikom, dok škotski danas označava prije jedan varijetet engleskoga nego izvorni keltski jezik Škota. Irci, Škoti, Velšani čiji je materinji jezik engleski, Austrijanci koji govore njemački, Francuzi koji su izvorni govornici okcitanskog – sve su to pojave koje očito slabe naše uvjerenje da svaki narod mora imati vlastiti jezik, a još se čine neobičnijim slučajevi u kojima se pripadnicima nekog naroda koji ima *svoj* jezik smatraju i oni kojima je neki drugi jezik materinji. Teško bi bilo, na primjer, zanijekati da su Oscar Milosz (kojemu je jezik najranije okoline bio litavski, a čak je i bio neko vrijeme litavski ambasador u Parizu) ili Tristan Tzara (koji je progovorio na rumunjskom) – a njihovi su francuski stihovi, svaki na svoj način, bez ikakve sumnje bitno utjecali na francuski poetski jezik – francuski pjesnici; o Zinedineu Zidaneu, koje-

mu je majka zacijelo pripovijedala priče na arapskom, a čiji golovi na svjetskom nogometnom prvenstvu pripadaju, dakako, francuskoj povijesti, ne smijemo ni pomisliti da nije Francuz ne želimo li povrijediti sve prave Francuze!

Relacije između jezika i naroda postaju još kompliciranije ako se udaljimo s evropskog kontinenta, ili nam se bar tako – u našem evropocentričnom neznanju – čini. Za Japance i Kineze još i znamo da govore japanski i kineski (iako smo možda i čuli da s kineskim situacija i nije posve jednostavna: Kinezi se – kažu – nerijetko mogu međusobno sporazumijevati jedino pismeno, jer se, kad govore, pripadnici s područja koja su udaljena jedna od drugih uopće ne razumiju), ali kako se govori u Burmi ili na Filipinima, obično baš i nismo posve sigurni. Slično je, ako ne i gore, s Afrikom, gdje Egipćani i Libijci govore arapski (i prema tome nisu posebni narodi?), a u Keniji i Angoli ili Senegalu možda se upotrebljava kenijski, angolski ili senegalski, a vjerojatnije je da ondje postoji više jezika neobičnih imena, jer i tako pomišljamo da je stanovništvo tih država podijeljeno na plemena: ako nisu pravi narodi, i ne moraju imati svoje nacionalne jezike. Pomalo nas može zbuniti situacija u Americi: u Sjevernoj Americi Kanađani govore engleski i francuski, a Amerikanci engleski, koji neki nazivaju američkim, a u Srednjoj i Južnoj Americi, kaže nam naše uopćeno znanje, upotrebljava se uglavnom španjolski, osim u Brazilu, gdje je Peleu i Jairzinhu materinji jezik portugalski. Dok Amerikance u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanađane, s njihovim Manhattanima na kojima su koze pasle u vrijeme kad su u Evropi u drevnim gradovima već izumirale tisućljetne dinastije, možemo nekako i otpisati kao produkte nacionalno neuspjelog kuhanja u njihovu znamenitom *melting-potu*, nije sasvim jasno smijemo li jednako reći da Argentinci ili Čileanci ili, napokon, Brazilci nisu narodi zbog toga što svoje jezike ne zovu posebnim imenima. Ipak, razmišljajući o odnosima između jezika i naroda izvan vlastita kontinenta Evropljanin se uvijek – osim svojim nepoznavanjem situacije – može utješiti i mišlju kako je Evropa ona koja, zbog svoje povijesti i tradicije, pruža pravu paradigmu tih odnosa (čak i unatoč iznimkama koje smo morali zamijetiti), a da će se ostatak svijeta prije ili kasnije toj paradigmi prilagoditi: ako ne bude to učinio, utoliko gore po njega.

Drugim riječima, njegovo temeljno polazište nerijetko ipak ostaje da, usprkos svemu, *Hrvati govore hrvatski, Slovenci slovenski, a Francuzi francuski* i da je to, u izvjesnom smislu, *najprirodniji poredak stvari*.

Treba možda još jedanput naglasiti da naša početna pozicija nije negiranje te tvrdnje; naprotiv, bilo bi smiješno nijekati da za mnoge ljude (a možda čak i za većinu njih) ona predstavlja realnost u kojoj žive. Željeli smo tek upozoriti na to da se, onoga trenutka kad zađemo ispod površine fenomena koji promatramo, pojavljuje nekoliko problema: prije svega, ono što se uobičajeno smatra jednim te istim jezikom u stvarnosti se ukazuje kao skup (ponekad i veoma) različitih idioma, pa je za utvrđivanje njihove *istosti* potrebno apstrahirati niz razlika; osim toga, jezični i nacionalni kolektivi nerijetko se na razne načine međusobno ne podudaraju, a ipak se ta dva tipa zajednica u percepciji samih njihovih pripadnika često identificiraju; napokon, ni procesi apstrahiranja razlika ni mehanizmi identifikacije nisu *prirodni*, što zapravo znači da ne nastaju jednostavno kroz samu jezičnu djelatnost (iako se, u krajnjoj konsekvenciji, moraju u njoj oblikovati i manifestirati se u identifikacijskom i tautološkom imenovanju kojim se jednoznačno povezuju, na primjer, *Hrvati* i *hrvatski*), već im je potreban neki izvanjezični poticaj, za koji smo naslutili da – makar djelomično – proizlazi iz interakcija različitih kolektiva i da ima veze s posjedovanjem ili neposjedovanjem realne moći. Dakle, umjesto da rečenicu *Hrvati govore hrvatski* prihvatimo kao samorazumljivu i nedvojbenu, pokušat ćemo ispitati dublje i dalje (i u dijakronijskom i u sinkronijskom pravcu) slojeve odnosa između jezičnih i etničkih kolektiva, a posebno između nacionalnih jezika i nacija, i vidjeti nije li *prirodnost* njihove relacije možda ipak u nekom smislu *umjetna*. Ponovo ćemo – ako je to još uopće potrebno – istaći da opozicija između prirodnog i umjetnog (koja je, k tome, u ovom slučaju tek opozicija među dvjema etiketama, a ne među dvjema supstancijalno suprotstavljenim pojavama) u sebi ne sadržava *a priori* nikakav vrijednosni stav.

Kako bismo osvijetlili odnos između jezične i etničke pripadnosti i njihova međusobna prožimanja, budući da će nam polazište biti u lingvističkom pristupu i budući da se u posljednjim

decenijima prošlog stoljeća o etnosu i svim njegovim dimenzijama mnogo pisalo, nerijetko s dubinskim razumijevanjem problema i poznavanjem tematike na kakvo ni u kojem slučaju ne možemo pretendirati, najprije ćemo u žarište svojeg interesa postaviti jezične zajednice i različite aspekte njihova konstituiranja i funkcioniranja, te njihove transformacije u raznim povijesnim i društvenim kontekstima, a tek ćemo nakon toga pokušati razmotriti kako su one povezane s etničkim kolektivima i njihovim preobrazbama. Napokon, kako nam je početnu točku predstavljala rečenica o Hrvatima i njihovu jeziku, iskušat ćemo teorijski model koji nam naše istraživanje bude ponudilo upravo na primjeru hrvatskog jezika i njegovih govornika.

No, osim problema koje smo već naznačili postoji još jedan koji nam se čini u najmanju ruku veoma interesantnim: pažljiviji čitalac ovog uvoda zacijelo je u nekoliko navrata zaustio »Da, ali...«: »Da, ali radi se o djeci koja još uopće ne govore...«, »Da, ali to ne vrijedi za hendikepirane ili za one koji već dugo žive izvan Hrvatske...«, »Da, ali Senegalci nisu narod nego u najboljem slučaju skup plemena...« itd. Drugim riječima, skloni smo tome da gotovo bez razmišljanja pokušamo obraniti istinitost tvrdnje o podudarnosti nacije i njezina jezika i da sve situacije u kojima se ta podudarnost vidljivo ne realizira objašnjavamo ili kao sasvim specifične izuzetke od općeg pravila ili kao pojave koje zapravo nisu istoga reda važnosti. Pri tome su zanimljiva ne samo objašnjenja koja želimo dati i koja proistječu najčešće iz nekih preduvjerenja što ih dijelimo sa svojim kolektivima nego i sama činjenica da su nam ta objašnjenja tako potrebna, jer nam ona ukazuje na to koliko je duboko – bar u našim okruženjima – ugrađena u kolektivnu svijest ideja o neophodnosti relacije između jezične i etničke pripadnosti. Da li je takva potreba oduvijek postojala i kako se ona manifestirala u različitim historijskim i socijalnim kontekstima, također bi morala biti jedna od tema kojima ćemo se ovdje baviti.

I.
Jezik

Jezik u zajednici

U suvremenoj je lingvistici uobičajeno kazati da je jezik temeljno ili najopćenitije sredstvo komunikacije među ljudima. Ovakav iskaz nije – kao što bi se moglo učiniti – definicija ljudskog jezika, jer prividna differentia specifica kojom bi definiendum »jezik« u odnosu prema svojem genus proximum, dakle prema pojmu »sredstvo komunikacije među ljudima«, morao biti određen, nije dovoljno specifično formulirana tvrdnjom o temeljnosti ili općenitoj proširenosti jezičnog fenomena. Prema tome, ovaj iskaz treba prije svega razumjeti kao konstataciju o jednoj, zacijelo vrlo bitnoj ali nikako ne jedinoj, funkciji koju jezik obavlja u ljudskim društvima. No i sam termin komunikacija u ovoj tvrdnji može se tumačiti na različite načine: nakon uzmaha teorija komunikacije i informacija i prodora njihove terminologije u domene humanističkih i društvenih znanosti komunikacija se danas najčešće definira kao razmjena poruka između dvaju ili više sudionika nekog komunikacijskog akta, pri kojoj dolazi do prenošenja određene količine informacija. Drugim riječima, za komunikaciju je, prema tom određenju, bitno to da poruka sadržava u sebi neku novinu koju će njezin primalac prepoznati kao njemu dotad nepoznatu obavijest i koja će se moći, bar u principu, izmjeriti i iskazati u bitima; dakako, u graničnom slučaju količina nove obavijesti uvijek može iznositi 0 bita, ukoliko je informacija primaocu već otprije poznata.

Ali u jednom širem i općenitijem smislu, u kojem se termin komunikacija jače oslanja na svoje etimološko porijeklo, dakle na latinsku riječ communicatio »stvaranje zajedničkim, dijelje-

nje među članovima zajednice, njihovo međusobno saobraćanje«, u čijoj se osnovi nalazi pridjev communis »zajednički nekolicini ili svima, opći«, i suvremena riječ označava uspostavljanje veza između manjeg ili većeg broja ljudi, bez obzira na informativnu vrijednost njihova saobraćanja, pa čak i bez obzira na to da li se ono odvija s pomoću jezika ili na neki drugi način. I u jednom i u drugom slučaju, ipak, posljedica komunikacije i uspostavljenih veza (uz razmjenu informacija ili bez njih) uvijek je konstituiranje neke vrste zajednice, odnosno društvene grupe privremenog ili trajnog karaktera, sa jače ili slabije izraženim uređenjem inherentnih odnosa i s jasnijim ili manje jasnim granicama prema drugim društvenim grupama. Ako prihvatimo tvrdnju da je jedna od bitnih funkcija jezika upravo komunikacija, tada ne samo da je ostvarivanje te funkcije moguće jedino u nekoj, pa makar i minimalnoj, grupi, jer se jezikom uspostavlja veza u najmanju ruku između dvojice, govornika i njegova slušaoca, nego jezično saobraćanje ujedno predstavlja i modalitet konstituiranja određenih zajednica: radi se o onim zajednicama, dakako, koje temelj i osnovni kriterij svojeg zajedništva vide upravo u jeziku što ga upotrebljavaju u procesima međusobnog komuniciranja. Takve se zajednice u današnjoj znanosti o jeziku nazivaju jezičnim ili govornim zajednicama.

U lingvističkoj terminologiji prevladava – izgleda – naziv govorna zajednica, no ako je definiramo, kako se to najčešće čini, kao »skupinu ljudi koji se identificiraju regionalno ili socijalno i koji dijele bar jedan jezik ili njegov varijetet«[8], bilo bi zacijelo ispravnije nazvati takvu grupu jezičnom zajednicom. Naime, od de Saussurea, znamenitog švicarskog utemeljitelja strukturalističke lingvistike, nadalje, u nauci o jeziku – pa čak i u mnogim nestrukturalističkim školama – unutar cjeline jezične djelatnosti (*langage* u saussureovskom izričaju) razlikuje se *jezik* (*langue*) od *govora* (*parole*):[9] dok je jezik društveno

8 CRYSTAL 1992, 430.

9 De Saussureova se stajališta danas smatraju, usprkos tome što se djelo velikog ženevskog lingvista nerijetko više interpretira nego uistinu čita, općenito poznatima i ugrađenima na ovaj ili onaj način u većinu lingvističkih teorija; ipak, za stvarno razumijevanje njegovih polazišta potrebno je katkad vratiti se izvornoj verziji: SAUSSURE 1916.

determiniran i apstraktan sistem znakova, govor je njegova materijalizirana individualna realizacija u kojoj se mogu pojaviti odstupanja od sistemom utvrđenih pravila, no ta odstupanja ne utječu na sam sustav. Prema tome, u skladu s ovom terminologijom govorna bi zajednica bila zapravo ona skupina koja se *ad hoc* konstituira pojedinačnim govornim aktom i koja prestaje postojati u trenutku završetka konkretnog komunikacijskog procesa, a jezična zajednica zasnivala bi se – kako to kaže Crystal – na poznavanju zajedničkog idioma čije znanje dijeli određena ljudska skupina. Apstraktni karakter idioma (za razliku od njegova konkretnog ostvarenja u govoru, kako smo vidjeli) omogućuje postojanje trajnijih jezičnih zajednica koje i u prostoru i u vremenu nadilaze individualne komunikacijske dosege, dakle zajednice koje su šire i dugotrajnije od govornih zajednica što ih bilo koji pojedinac može okupiti svojom jezičnom djelatnošću u toku života. Budući da moramo pretpostaviti da zajednice okupljene oko nekog jezika (ma koliko ovo »okupljanje oko jezika« bilo metaforičko) predstavljaju upravo takav tip trajnijih i širih kolektiva, u žarištu našeg interesa bit će upravo jezične zajednice.[10] Ne treba, ipak, zanemariti činjenicu da su govorne zajednice (u našoj terminologiji) konkretne realizacije jezičnog zajedništva i realni modaliteti njegova postojanja, te da se u njima jezične zajednice neprestano ponovo konstituiraju, potvrđuju, pa i razgrađuju i doživljavaju svoju negaciju. Ovoj stalnoj interakciji između apstraktnog i konkretnog, koja proizlazi iz saussureovskog razlikovanja jezika i govora, morat ćemo se još nekoliko puta vraćati.

U svakom slučaju jezična se zajednica, kao što smo kazali, u principu definira s pomoću zajedničkog idioma kojim govore njezini članovi.[11] Moguća su, bez ikakve sumnje, i drugačija poima-

10 U nekim terminološkim pristupima *jezična zajednica* označava zajednicu jezika, tj. skup jezika koji, zbog svoje prostorne bliskosti i međusobnih utjecaja, dijele neke zajedničke sistemske karakteristike (*cf.*, npr., AHMANOVA 1966, 535, *s.v. Языковая [общность]*): ovakav ćemo skup zvati *jezičnim savezom* i o njemu će biti riječi malo kasnije.

11 BUGARSKI (1996, 85) izričito kaže: »...ostaje činjenica da jedina vrsta društvene zajednice koju jezik odista podrazumeva jeste *jezična zajednica*, definisana kao kolektiv koji govori datim jezikom: da bi neki jezik postojao, očigledno je neophodno da ima ljudi koji se njime služe.«

nja jezične zajednice. Tako Radovanović[12], objašnjavajući pojam govorne zajednice, premda i sam polazi od određenja prema kojem je ona sastavljena od govornika koji dijele znanje najmanje jednog idioma, ipak tvrdi da takvu zajednicu ne smijemo izjednačiti s jezikom, pa navodi primjer Švicarske čije stanovništvo – kako kaže – »s različitim populacijskim disperzijama« govori bar tri jezika i međusobnim komunikacijskim interakcijama monolingvalnih, bilingvalnih i trilingvalnih pojedinaca uspostavlja jedinstvenu jezičnu zajednicu. S druge strane, prema Radovanoviću, govornici engleskog u Velikoj Britaniji, Sjedinjenim Američkim Državama, Australiji, Kanadi ili Novom Zelandu sudjeluju u različitim jezičnim zajednicama, iako im je jezik u principu isti. Mada na prvi pogled izgleda kao da je temeljna odrednica jezične zajednice u ovakvu pristupu država, zapravo se radi o kulturnim i socijalnim obrascima komunikacije koji su karakteristični za pojedine šire društvene grupe i koji se – što je doista bitno – međusobno, na »rubnim« područjima zajednica, djelomično podudaraju, tako da su granice između ovako definiranih zajednica nerijetko nejasne.[13]

Polazišna točka svih određenja jezičnih (ili govornih) zajednica ipak je jezik i, želimo li očuvati makar na početku razmatranja koherentnost analitičkog modela, moramo se složiti s Bugarskim da je jezična zajednica definirana jedino jezikom čije znanje dijele njezini pripadnici; ako pojedinac poznaje veći broj jezika, on je sudionik većeg broja jezičnih zajednica, a broj jezičnih zajednica u principu je jednak broju utvrđenih jezika. Zamislivo je, dakako, i to da jezične zajednice budu u našem modelu određene i bilo kojim idiomom, sociolektom ili dijalektom, kako to implicira Crystalova definicija, ali i u tom je slučaju neophodno definirati međusobne relacije idioma na različitim razinama, a čini se, bar iz perspektive suvremenih društava, da je i za kolektivnu identifikaciju govornika nivo jezika najbitniji.

12 RADOVANOVIĆ 1986, 151 *sq.*

13 Radovanović citira i GUMPERZA (1974, 50): »Nju [govornu zajednicu] ćemo definisati kao društvenu grupu koja može da bude bilo jednojezična ili višejezična, koja se drži na okupu učestalošću obrazaca društvene interakcije, i koja je od okolnih oblasti odvojena slabošću linija komunikacije.«

Među velikim teoretičarima moderne lingvistike pojmu jezične zajednice vjerojatno je najviše pažnje posvetio Leonard Bloomfield.[14] I u njegovoj je interpretaciji takva zajednica definirana upotrebom istog sistema jezičnih znakova i zajedničkim djelovanjem njezinih članova s pomoću govora. U strukturalističkom tumačenju zajedničko se djelovanje kolektiva manifestira prije svega kao komunikacijsko djelovanje (uglavnom u užem smislu te riječi), dok je u nestrukturalističkim teorijama naglasak obično na istovetnosti spoznajnih procesa u kojima jezik posreduje – u prvom redu između čovjeka kao subjekta spoznaje i svijeta koji se spoznaje, a tek zatim između pripadnika jednog kolektiva – i, kao aktivni princip, sudjeluje u konstituiranju zajedništva određene ljudske grupe.[15] Ova razlika između predstavnika strukturalističkih i nestrukturalističkih učenja proistječe iz različitosti njihovih filozofskih i epistemoloških polazišta, te iz činjenice da su strukturalisti, uz izuzetak Noama Chomskog i njegovih sljedbenika, jezik promatrali prije svega kao društvenu instituciju.

Naime, već je rodonačelnik strukturalizma u lingvistici, Ferdinand de Saussure, ustvrdio da je znanost o jeziku hijerarhijski podređena semiologiji, nauci koja »proučava život znakova u okviru društvenog života«, čijim institucijama jezik pripada.[16] Društvenost i institucionalnost jezika najjasnije se razabiru upravo u komunikacijskim procesima u kojima je nužno, da bi dijalog među sugovornicima uopće bio moguć, postojanje kolektivne, dakle društvene, dimenzije koja osigurava identičnost poruke kod pošiljaoca i kod primaoca, a tim se procesima, osim toga, uspostavlja prostor socijalnog života i u dijakronijskom smislu, u obliku tradicije i prenošenja iskustva s jedne generacije na drugu, i na sinkronijskoj razini, gdje oni predstavljaju temeljnu formu socijalne interakcije i djelovanja o kojem

14 Cijelo 3. poglavlje njegova *Jezika* (BLOOMFIELD 1933) posvećeno je ovoj tematici.

15 Paradigmatsko nestrukturalističko tumačenje pojma *Sprachgemeinschaft* daje Weisgerber pozivajući se na humboldtovsko poimanje jezika kao »unutrašnje forme« kojom se oblikuje spoznaja u nekoj zajednici; *cf.* HELBIG 1974, 125 *sqq*.

16 SAUSSURE 1916, 33.

govori Bloomfield.[17] Nije stoga neobično da de Saussure svoje traženje stvarnog objekta lingvističke analize unutar kompleksne domene jezične djelatnosti započinje upravo promatranjem najjednostavnijeg komunikacijskog akta sa samo dvama sudionicima, te da njegovim raščlanjivanjem uspijeva razdvojiti jezik od govora i odrediti jezik kao jedini objekt lingvistike.[18] Možda je, bar na prvi pogled, neobičnije to da se kasnija strukturalistička lingvistika – ako izuzmemo Bloomfielda koji se i ne oslanja na de Saussureova stajališta – nije, sve do pojave sociolingvistike pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća, detaljnije bavila socijalnom dimenzijom jezika niti su je doista zanimale konsekvencije tvrdnje da je jezik društvena institucija, već je više-manje bez dubljeg propitivanja prihvaćala konstataciju da je komunikacijska funkcija jezika primarna i da ona osigurava društvenost jezične pojave.[19]

Unutar strukturalističke domene značajan pomak u promatranju funkcija jezika (te stoga – bar indirektno – i u traženju osnovice na kojoj se konstituira jezična zajednica) učinio je Roman Jakobson. Već je prije njega Karl Bühler govorio o tri temeljne funkcije: ekspresivnoj (kojom se iskazuje sam govornik), apelativnoj (usmjerenoj prema slušaocu) i reprezentativnoj (u kojoj jezik »prikazuje« izvanjezični svijet),[20] a Jakobson je ovom popisu, pod utjecajem teorije komunikacije i njezine osnovne sheme lanca komunikacijskog procesa sa šest elemenata, dodao još tri druge funkcije jezika.[21] On, dakle, smatra da postoji šest funkcija – emotivna (adekvatna Bühlerovoj ekspresivnoj funkciji), konativna (Bühlerova apelativna funkcija), referencijalna (kod

17 Epistemološka i ideološka uvjetovanost ovakva strukturalističkog polazišta detaljnije je analizirana u ŠKILJAN 1991, 39 *sqq*.

18 *Cf.* SAUSSURE 1916, 23 *sqq*.

19 Ovakvu gledanju mogla bi se suprotstaviti ne samo već spomenuta Bloomfieldova anticipacija sociolingvističke tematike nego, na primjer, i neke inspirativne stranice iz Martinetova opusa (posebno u MARTINET 1962) ili Benvenisteovo magistralno proučavanje odnosa jezika i drugih društvenih institucija u dijakroniji (BENVENISTE 1966), ali ono ipak – čini mi se – vrijedi za *mainstream* strukturalističke lingvistike.

20 BÜHLER 1934.

21 *Cf.* JAKOBSON 1963, 209 *sqq*., gdje se nalazi njegov glasoviti članak »Lingvistika i poetika«.

Bühlera to je reprezentativna funkcija), te fatička (kojom se iskušava prohodnost komunikacijskog kanala), metajezična (kojom se opisuje jezični kôd) i poetska (u čijem je fokusu specifično oblikovanje same poruke). Premda je za Jakobsona svaka poruka potencijalni nosilac bilo koje od funkcija, a one u poruci mogu biti raspoređene u različitim hijerarhijskim odnosima, ipak i on tvrdi da je usmjerenost prema kontekstu kojom se realizira referencijalna funkcija (Jakobson će još u navodnicima dodati i: »denotativna«, »kognitivna«, a zapravo je opisuje kao komunikacijsku[22]) predstavlja dominantan zadatak velikog broja poruka, tako da i ruski lingvist ostaje u okvirima strukturalističkog naglašavanja komunikacijske dimenzije jezične djelatnosti.

Ako pretpostavimo da se funkcijama jezika opisuju osnovni tipovi djelovanja kojima se konstituiraju jezične zajednice, Jakobsonov nam popis zacijelo pruža solidnu polazišnu točku na temelju koje bismo mogli zacrtati tipologiju tih interakcija s pomoću jezične djelatnosti, ali odmah moramo konstatirati da u njemu nedostaju neke od funkcija koje je nemoguće zaobići kad promatramo kolektive definirane zajedničkom upotrebom nekog idioma. Prije svega, teško je prihvatiti Jakobsonovo poistovećivanje referencijalne, denotativne i kognitivne funkcije i njihovo svođenje na opću ulogu jezika u komunikaciji, dakle u prenošenju – kako smo već naglasili – informacija od govornika k slušaocu. Ako za referencijalnu funkciju, odnosno za uspostavljanje relacije između jezičnih znakova i izvanjezičnog konteksta u svrhu obavještavanja o njegovim stanjima sačuvamo, u skladu s Jakobsonovim tumačenjima, pojam komunikacijske funkcije, ona se – kao oblik ljudskog djelovanja i kao socijalna praksa – razlikuje od procesa označavanja pojava u izvanjezičnom univerzumu, što predstavlja realizaciju denotativne funkcije, i od spoznaje tog univerzuma s pomoću jezičnih znakova, pri čemu se ostvaruje kognitivna funkcija. Ove dvije funkcije jezika, u tradiciji koja u zapadnim civilizacijama seže sve do predsokratovskih filozofa (a među njima posebno do Parmenida i Heraklita), mnogo su bolje opisivali nestrukturalistički ling-

22 JAKOBSON 1963, 214. Ne treba zaboraviti da i cijela Jakobsonova podjela proistječe iz sheme lanca *komunikacijskog* procesa preuzete iz teorije *komunikacije*.

visti ili oni koji su, poput Edwarda Sapira, jednim dijelom svojih teorija nadilazili ograničenja strukturalistički orijentirane znanosti o jeziku. Pri tome su nerijetko, obnavljajući ili razrađujući ideje Wilhelma von Humboldta, ukazivali upravo na kolektivni karakter denotacija ili spoznajnih procesa, uvjetovan činjenicom da ih oblikuje zajednički jezik, ali su isto tako često isticali i mogućnosti individualne kreacije koja nadilazi kolektivno nametnute granice ili ih čak – kao u učenjima talijanskih neolingvista, koji se pozivaju na Benedetta Crocea – u potpunosti dokida.[23]

Da bismo upotpunili tipologiju jezičnih djelovanja, ovim dvjema funkcijama jezika trebalo bi zacijelo pridodati, možda kao podvrstu kognitivne, i heurističku funkciju, u kojoj se spoznaja odvija unutar prostora otvorenog samom jezičnom djelatnošću, dakle u kojoj je jezik ne samo sredstvo nego i – ako se tako može kazati – modalitet spoznaje, kao što je to slučaj, na primjer, u filozofiji. Osim toga, dio Jakobsonovih primjera za ostvarivanje poetske funkcije jezika prije bi se mogao svrstati u igre riječima nego u poetske iskaze, pa bi zacijelo model bio potpuniji ako bismo uveli još i ludičku funkciju, različitu od poetske po svojoj umanjenoj kreativnoj, spoznajnoj i estetskoj dimenziji. No možda je najinteresantnije da se među funkcijama jezika koje se navode u lingvistici sve donedavno nije nalazila ona na osnovi koje se govornici prepoznaju kao pripadnici određene društvene grupe (pa i same jezične zajednice) i koju je John Edwards u svojoj raspravi o jezičnim dimenzijama kolektivnog identiteta, oslanjajući se prije svega na etnološku, antropološku i sociološku a ne lingvističku literaturu, nazvao simboličkom funkcijom.[24] Edwardsu se, iz njegove perspektive, čini da se uopće sve jezične funkcije mogu svesti na komunikacijsku i simboličku, no u takvu se pristupu naglašava gotovo isključivo kolektivni aspekt jezične djelatnosti; ne treba, ipak, zaboraviti da su jezične interakcije ujedno i individualni činovi, te da se svaka od njih odvija

23 O Wilhelmu von Humboldtu i njegovu utjecaju na lingvistiku *cf.* BUGARSKI 1984, *passim* i PUPOVAC 1990, 9 *sqq.*, dok se osnovne informacije o talijanskoj neolingvističkoj školi nalaze u IVIĆ 1994, 80 *sqq.* i MALMBERG 1968, 112 *sq.*

24 EDWARDS 1984: o simboličkoj i komunikacijskoj funkciji *cf.* posebno 16 *sqq.*

istovremeno i na kolektivnoj razini, koja joj na izvjestan način determinira širi ili uži okvir i predstavlja njezin kontekst (pa bi se moglo reći da je i jezična zajednica jedna od kontekstualnih odrednica konkretnih formi jezične djelatnosti), ali i na individualnom nivou, kao djelovanje govornika i slušalaca. Jakobsonove emotivna i konativna funkcija izričito sadržavaju ovaj individualni aspekt, ali je on bez ikakve sumnje nužno sadržan i u realizacijama svih drugih jezičnih funkcija. Čini se, stoga, da se eksplanatorna efikasnost modela povećava ako u njemu predvidimo veći broj funkcija jezika kako bismo s pomoću njih pokušali objasniti različite oblike individualnih i kolektivnih interakcijskih djelovanja s pomoću jezične djelatnosti.

Prema tome, popis koji sadržava (bez ikakvih hijerarhijskih razvrstavanja) komunikacijsku, emotivnu, konativnu, fatičku, metajezičnu, poetsku, kognitivnu, denotativnu, heurističku, ludičku i simboličko-identitetsku funkciju – popis koji, uostalom, ne mora biti ni konačan ni iscrpan – dio je modela kojim opisujemo i klasificiramo tipove vrlo različitih interakcija u koje ljudi ulaze svojom jezičnom djelatnošću i čija mreža, s promjenljivom i nejednakom gustoćom i čvrstinom na svim mjestima, predstavlja istovremeno realizaciju i konstituciju jezične zajednice, te prostor u kojem se neprestano susreću pojedinac i kolektiv. No, kao što smo vidjeli, pretpostavka je zajedničkog djelovanja, čijim ćemo se detaljnijim objašnjenjima morati vratiti u slijedećim poglavljima, zajednički idiom, pa nam se ponovo ukazuju pitanja kojima smo započeli ovo razmatranje: kako se utvrđuje »zajedničkost« idioma i je li jezična zajednica doista definirana jezikom kojim govore njezini pripadnici? Premda se na prvi pogled čini da odgovor na drugi dio pitanja može biti jedino afirmativan, on očito ovisi o odgovoru na prvi dio postavljenog pitanja, a već smo u uvodnom poglavlju naslutili da se u njegovoj pozadini skriva niz problema koje lingvistika ne može posve zanemariti.

Potrebno je možda ponoviti da sa stajališta opće lingvističke teorije, ako probleme promatramo isključivo kroz prizmu teorijskog modela, odgovori na oba pitanja zapravo zavise jedino od stupnja apstrakcije koji se ugrađuje u sam model: budući da svi idiomi, prošli, sadašnji i budući, što ih ljudi upotrebljavaju imaju neke zajedničke crte (bar onu prema kojoj su svi realizacija čov-

jekove sposobnosti da se služi jezikom, a zacijelo i određene, ne odviše brojne strukturalne karakteristike), ako apstrahiramo sve razlike koje među njima postoje, možemo kazati da je jezik čovječanstva najopćenitiji ljudski idiom; ako, naprotiv, svoj model učinimo dovoljno osjetljivim na svaku, pa i najmanju, različitost, jezični sistemi pojedinaca, idiolekti – zanemarimo li razlike koje se unutar njih pojavljuju u toku vremena – ukazuju se kao osnovni elementi skupa svih različitih idioma. U prvom slučaju jezična se zajednica identificira s čovječanstvom, a u drugome s individualnim govornikom. Iako ni jedna ni druga identifikacija nisu posve u neskladu s našim iskustvom o jezičnoj djelatnosti – ljudi se, naime, doista identificiraju kao ljudi, za razliku od životinja, po svojoj jedinstvenoj sposobnosti služenja jezikom, a individualni identiteti iskazuju se, između ostalog, i jezičnim specifičnostima –, ipak između dviju krajnosti postoji još čitav niz (u principu: beskonačan) mogućnosti prepoznavanja jezikom uspostavljenih kolektivnih veza, pa bi se moglo kazati da ćemo, koji god od »prijelaznih« stupnjeva apstrahiranja razlika odabrali, uvijek opisati neki, makar virtualni, jezični kolektiv. Pitanje je samo koji od tih stupnjeva apstrakcije u modelu imaju veze sa stvarnošću ljudskog jezičnog djelovanja.[25]

Kako je lingvistika prema definiciji nauka i o jeziku uopće i o pojedinim jezicima ili idiomima s njihovim sličnostima i razlikama, trebalo bi, usprkos svemu što smo kazali u uvodnim razmatranjima, očekivati da će upravo ona pružiti neke kriterije za definiranje *realnih stupnjeva apstrakcije* na osnovi kojih se u skup jezične raznolikosti unose ograničenja makar djelomično adekvatna iskustvu što ga govornici imaju o toj raznolikosti. Ipak, lingvistika lakše definira ljudski jezik uopće i njegove specifičnosti u odnosu prema drugim sistemima znakova koje ljudi upotrebljavaju i prema komunikacijskim sustavima životinja nego što uspostavlja jasne granice među pojedinim idiomima. Prema tome, ako jezik odredimo kao polifunkcionalan sistem znakova koji ljudi upotrebljavaju u jednom od oblika svoje simboličke prakse, u jezičnoj djelatnosti, i to kao sistem znakova koji se odlikuje višestrukom artikulacijom i sposob-

25 O tome je već veoma rano pisao na vrlo zanimljiv način JESPERSEN 1925.

nošću prilagođivanja neprestano novim praktičkim potrebama, jer njime čovjek djeluje na univerzum oko sebe, istovremeno ga organizirajući i transformirajući, ujedno mijenjajući time sebe sama[26] –, na taj smo način, dakako, definirali samo jezik uopće, no nismo ništa rekli o razlikama i sličnostima među pojedinim jezicima ili drugim vrstama idioma. U lingvistici je uobičajeno govoriti o četiri vrste kriterija kojima se unose ograničenja u raznolikost idioma i utvrđuje njihova sličnost, a za neke od tih kriterija u pojedinim su razdobljima lingvisti smatrali da njihova primjena doista dovodi do rezultata posve sukladnih ili zamišljenom stvarnom stanju ili bar zapažanju govornika: drugim riječima, vjerovali su da tim kriterijima dobivamo više-manje jednoznačno određen *realan* popis jezika svijeta (ili makar pojedine regije). Danas je znanost o jeziku mnogo opreznija u ovakvim procjenama, jer je najčešće svjesna razlike između vlastita modela i stvarnosti: dok kriteriji za izgradnju znanstvenog modela moraju biti logički i racionalno utemeljeni u skladu s epistemološkim postulatima moderne znanosti, svaka pretpostavljena zbilja i poimanja ljudi u praktičnom, svakodnevnom životu odstupaju od stroge i racionalne logike i ne ravnaju se prema njezinim principima. Prema tome, popisi jezika svijeta koji proizlaze (ili bi bar mogli proizlaziti) iz lingvističkih modela ne podudaraju se nužno s popisima koje »proizvode« konkretna jezična djelatnost i interakcije između različitih ljudskih kolektiva; no lingvistika ne može i ne želi, dakako, zanemariti niti jezičnu zbilju i pokušava iznaći, uz brojne teorijske poteškoće, modele koji će joj biti najbliži.

Jezična je raznolikost potpuna, kako smo već konstatirali, na nivou idiolekata: dapače, moglo bi se ustvrditi da ni idiolekt ne predstavlja u sebi koherentan entitet, jer se individualno znanje jezika mijenja u toku vremena, tako da je skup svih idioma u krajnjoj konsekvenciji ne samo beskonačan nego i beskonačno raznolik. U lingvističkim modelima pojavljuju se danas četiri osnovne vrste ograničenja (dobivenih – kao što smo kazali – apstrahiranjem određenih razlika) ove raznoli-

26 *Cf.* ŠKILJAN 1994, 11 *sq.* Postoje, dakako, i mnoge druge – ponekad zacijelo i upotrebljivije – definicije ljudskog jezika, *cf.*, na primjer, CRYSTAL 1992, 396.

kosti: s pomoću kriterija genetske srodnosti, s pomoću kriterija sličnosti na osnovi kontakata među idiomima, na osnovi tipološko-strukturalnih elemenata, te na temelju vrijednosnih sudova govornika.[27] Genetska srodnost proistječe iz činjenice da su neki jezici potekli iz istog jezičnog izvora, što znači da su u određenom prethodnom razdoblju oni zapravo bili jedan te isti jezik: historijska i komparativno-historijska lingvistika od 19. stoljeća nadalje intenzivno su se bavile genetskom srodnošću jezika, te su na osnovi njihovih izučavanja stvorene klasifikacije koje prikazuju hijerarhijske odnose između jezičnih porodica, potporodica, njihovih grana i pojedinih jezika. Iako se model, zbog nedostatka podataka o starijim stanjima mnogih idioma, mogao stvarno primijeniti samo na ograničen broj jezika i porodica (poput indoevropske, semitsko-hamitske ili ugro-finske, na primjer), katkada se ipak činilo da jedino oni idiomi koji zauzimaju vlastito mjesto u ovakvoj klasifikaciji zaslužuju doista naziv jezika, a svi bi im ostali idiomi, u statusu dijalekata, morali biti hijerarhijski podređeni: s druge strane, samo jezici doista mogu definirati jezičnu zajednicu. Ali, premda je komparativno-historijska lingvistika razradila čvrstu analitičku metodologiju[28] s pomoću koje bi model, konsekventno primijenjen, sam »stvarao« jedinice hijerarhijske genetske klasifikacije, u zbilji se, osobito ako je riječ o već »priznatim« i »značajnim« jezicima, najčešće postupalo upravo suprotno: promatrali su se unaprijed zadani jezici i utvrđivao se stupanj njihove srodnosti; jedino u slučaju (s evropocentričnog stajališta) »manje važnih« ili izumrlih jezika s nevelikom tradicijom (npr. kod jezika jugoistočne Azije, »crne« Afrike ili slabo poznatih drevnih jezika mediteranskog područja) model je katkada »proizvodio« jezike u neskladu s poimanjima njihovih govornika i s malobrojnim svjedočanstvima koja su o tim poimanjima bila ostala.

Prostorni dodiri među jezicima, bilo u dijakroniji (s odnosima između starijeg supstrata i novijeg superstrata) bilo u sinkroniji (između dvaju ili više adstrata), nerijetko ostavljaju trag

27 Za prva tri *cf.* KATIČIĆ 1971, 143-157 (članak »Jezična srodnost«), a za četvrti KATIČIĆ 1992, 35-54 (»Identitet jezika«). BUGARSKI 1997 govori o istoj tematici ali u ponešto drugačijem pristupu. V. i BUGARSKI 2001, 9-13.

28 Nju detaljno izlaže KATIČIĆ 1970. *Cf.* i MATASOVIĆ 2001.

u jezičnoj strukturi i pridonose tome da idiomi u kontaktu postaju međusobno sličniji, te ponekad formiraju jezične saveze, i time povećavaju razlike prema ostalim udaljenijim idiomima. No, kao i komparativno-historijska lingvistika, i teorija jezika u kontaktu, bez obzira na to da li se bavi neposrednim ili posrednim dodirima među idiomima i njihovim međusobnim posuđivanjima jezičnih elemenata,[29] u principu preuzima jezike kao unaprijed zadane entitete iz nekog imaginarnog popisa za koji se samo pretpostavlja da je sastavljen isključivo na lingvističkoj osnovi. U svakom slučaju, i jedan i drugi tip odnosa među idiomima (a i genetska srodnost i međusobni utjecaji jezika u kontaktu uistinu postoje, ma kako ih lingvistički modeli opisivali i kakvi god bili rezultati njihove primjene) utječu na strukturu idiomā, odnosno na njihove sistemske karakteristike koje bi, bar prema strukturalističkim pristupima, još uvijek dominantnima u suvremenoj lingvistici, morale najjasnije determinirati identitet jezika, a time i omogućiti egzaktnije definiranje jezične zajednice.

Razlike i sličnosti na razini strukture i elemenata inherentnih jezičnom sistemu predstavljaju kriterij tipološke klasifikacije idioma.[30] U najstrožim verzijama strukturalističkog pristupa jeziku, jezični je sistem definiran odnosima između elemenata koje takav sistem sadržava bilo na kojoj razini opisa – fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj ili semantičkoj, premda se tipološke klasifikacije daleko najčešće zasnivaju na karakteristikama morfološkog ili fonološkog nivoa.[31] Vrlo složena mreža tih odnosa predstavlja strukturu određenog idioma, a ona se mijenja svakom promjenom bilo kojeg elementa: njegovim nestankom, uspostavljanjem novog elementa ili zamjenom mjesta unutar sistema. Budući da je svaki pojedini idiolekt obilježen bar jednim gramatičkim ili leksičkim elementom kojim se razlikuje od drugih sličnih idiolekata (na primjer, poznavanjem ili nepoz-

29 *Cf.* FILIPOVIĆ 1986.

30 O općoj problematici tipoloških klasifikacija *cf.* HAGÈGE 1982 i, sa više tehničkih detalja, WHALEY 1997, te NICHOLS 1992, gdje autorica povezuje tipološke i genetske kriterije.

31 Najpoznatija takva tradicionalna podjela jezika na izolativne, aglutinativne, flektivne i polisintetičke idiome temelji se na morfološkim karakteristikama jezika, dok novija razvrstavanja (*cf.*, npr., GREENBERG 1963) vode računa i o fonološkim i sintaktičkim elementima.

navanjem neke riječi, upotrebom specifičnih sintaktičkih konstrukcija, posebnim izgovorom...), njegova je struktura jedinstvena i nužno neidentična strukturama svih ostalih idioma. Na taj način strukturalistička teorija potvrđuje već navedenu tvrdnju da ne postoje dva potpuno istovetna jezična sustava, te da je skup jezične raznolikosti u načelu sastavljen od beskonačno mnogo članova. Dakako, i modeli tipoloških klasifikacija češće se primjenjuju na unaprijed dane entitete za koje se smatra da su samostalni jezici nego što »proizvode« takve entitete, no kod njih postaje osobito jasno vidljivo da su, kad jednom utvrdimo sličnosti i razlike među pojedinim idiomima, stupnjevi apstrahiranja razlika (ili sličnosti) koji su potrebni da bi se potvrdio *a priori* pretpostavljen popis jezika međusobno veoma različiti i da se zapravo utvrđuju *ad hoc* za svaku pojedinačnu komparaciju: da bismo čakavske i štokavske dijalekte svrstali na isto mjesto u tipološkoj klasifikaciji pod nazivom hrvatski, stupanj zanemarivanja njihovih razlika mora biti mnogo veći nego kad uspoređujemo talijanske dijalekte iz okolice Milana i Rima, dok ćemo pri komparaciji bugarskog i makedonskog, da bismo ih opisali kao dva odvojena jezika, apstrahirati više njihovih sličnosti nego kod francuskog i talijanskog. Drugim riječima, model tipološke raznolikosti jezika, upravo zbog svoje strogosti u strukturalističkoj verziji, pokazuje kako lingvistika ne raspolaže (i ne može raspolagati) kriterijima inherentnima samim jezičnim sustavima kojima bi se jednoznačno utvrdilo na kojem se stupnju apstrakcije dva međusobno slična idioma mogu smatrati dvama različitim jezicima. To, dakako, znači da ni razgraničenja među jezicima i njihovim dijalektima ili sociolektima, kao ni razlikovanja bilo na kojoj drugoj razini, nisu ugrađena u takav model. Jednostavnije rečeno, prema kriteriju tipološke bliskosti i različitosti svaki bi dijalekt mogao biti jezik, a svaki bi lokalni idiom mogao biti dijalekt ili jezik: da li će oni to doista biti u percepciji svojih govornika (dakle, svoje jezične zajednice) i u poimanju pripadnika drugih jezičnih zajednica ne ovisi (ili bar, kao što ćemo vidjeti, ne ovisi jedino) o inherentnim sistemskim obilježjima.

Suočena s ovom činjenicom, znanost o jeziku bila je prisiljena potražiti kriterije za određivanje jezika i njihovih jezičnih zajed-

nica drugdje, izvan jezičnog sistema i struktura kojima je on definiran; na taj je način nužno morala iskoračiti i izvan područja koje je još de Saussure definirao kao domenu lingvistike ograničavajući njezin objekt na jezik sam po sebi i za sebe.[32] Pri tome nije, kao što bi se eventualno moglo očekivati, pokušala jezik definirati na osnovi mogućnosti međusobnog sporazumijevanja govornika, jer to ne bi bilo u skladu s jezičnom realnošću niti s našim svakodnevnim iskustvom: naime, govornici idioma za koje se smatra da pripadaju različitim jezicima (na primjer, nizozemskog i susjednih njemačkih dijalekata) nerijetko mogu bez većih problema međusobno komunicirati, a među govornicima prostorno ili strukturno udaljenih idioma istog jezika katkada nema gotovo nikakve mogućnosti sporazumijevanja. Pitanje je, osim toga, kako se definira razumijevanje jezičnih poruka: lako je zamisliti situaciju u kojoj se ljudi koji govore vrlo sličnim idiomima obostrano ili u jednom komunikacijskom smjeru ne razumiju, bilo na leksičkoj razini (u razgovoru, na primjer, liječnika i medicinski neobrazovanog pacijenta), bilo na razini rečenične formalne i sadržajne konstrukcije (kao ponekad u susretu nestručnjaka s filozofskim diskursom). Stoga bi ponovo bilo najprije potrebno odrediti stupanj nužnog razumijevanja, za koji bi se ubrzo pokazalo da se i on mijenja od slučaja do slučaja, te model izgrađen na komunikacijskom kriteriju opet ne bi funkcionirao.

Zbog toga je suvremena lingvistika, pod utjecajem sociolingvističkih teorija i istraživanja, dodala i četvrti, vrijednosni kriterij. U okviru svojeg modela složenog jezičnog identiteta ovaj je kriterij detaljno obrazložio Katičić:[33] za razliku od modela jedinstvenog identiteta u kojem se tipološka, genetska i vrijednosna odrednica pojedinog jezika promatraju kao njegova međusobno podudarna tri aspekta, u modelu složenog identiteta rezultati triju klasifikacija ne moraju se podudarati jedan s drugim, pa su popisi jezika koji se na osnovi tih razvrstavanja dobivaju djelomično različiti i tek se u sintezi objedinjuju u univerzalnoj klasifikaciji kojom su prikazane sve razlike i sva podudaranja među

32 To je ograničenje eksplicitno sadržano u znamenitoj posljednjoj rečenici *Kursa* (SAUSSURE 1916, 317: *La linguistique a pour unique et véritable objet la langue envisagée en elle-même et pour elle-même*).

33 KATIČIĆ 1992, *l.c.*

tim trima popisima. Da bi objasnio vrijednosni kriterij, Katičić kaže:

> Poznato je također da je jezik ljudima uvijek i nosilac nekih vrijednosti, da se prema njemu opredjeljuju: osjećaju ga kao svoj ili kao tuđ, kao lijep ili kao ružan, kao njegovan ili kao zapušten. On im je simbol i uvijek nova potvrda duhovnoga bića i narodnosne pripadnosti, on im je, kako veli Herder, prava domovina. Jezik je dakle taj koji jest ne samo zato što je takav, a ne drukčiji, što je postao tako, a ne drukčije, nego i po tome što nosi te, a ne druge vrijednosti. To je vrijednosni vid jezičnoga identiteta.[34]

Prema tome, izvanjski, jezičnom sistemu neinherentni kriterij nalazi se u govornicima i njihovim kolektivima, te u njihovu osjećaju da u identitetu jezika potvrđuju i svoj vlastiti kolektivni identitet. Stoga Katičić može navesti primjer jednog dijela zapadnogermanskih jezika, među kojima se prema genetskom kriteriju razlikuje samo donjonjemački od gornjonjemačkog, tipološki treba diferencirati nizozemski, donjonjemački, gornjonjemački i jidiš, a vrijednosna odrednica uvodi razliku između nizozemskog, njemačkog i jidiša, kao tri zasebna identitetska entiteta.[35]

Uvođenje aksiološke dimenzije u znanost o jeziku predstavlja doista značajnu novinu, ali Katičićev model složenog jezičnog identiteta ne naglašava dovoljno razlike između tipoloških i genetskih kriterija s jedne strane i vrijednosnog određenja s druge strane. Prije svega, naime, prva su dva kriterija u osnovi rezultat lingvističke i racionalno zasnovane analize, dok treći proistječe iz djelomično iracionalnog stava govornika prema vlastitom jeziku, pa su mogućnosti njihova egzaktnog definiranja bitno različite i u metodološkom i u epistemološkom smislu: u prvom slučaju definicije proizlaze iz lingvističkog instrumentarija i ovise o njemu, a do vrijednosnog kriterija može se, eventualno, doći sociolingvističkim istraživanjem; Katičić ističe važnost filoloških izučavanja starijih tekstova kao nosilaca kulturne tradicije kojoj neki jezik pripada, no i tu se zapravo radi o nekoj vrsti

34 KATIČIĆ 1992, 37.
35 KATIČIĆ 1992, 48.

dijakronijske sociolingvistike, jer se u osnovi uvijek mora ispitivati relacija između govornika i jezika. Drugim riječima, tipološki i genetski model »proizvode« jezične identitete, koji se *a posteriori* usklađuju s iskustvom govornika o tim identitetima, dok aksiološki model opisuje odnose među idiomima koji *a priori* postoje za govornike. Zbog svega toga, kako proizlazi i iz same definicije aksiološkog pristupa, jedino rezultati primjene vrijednosnog kriterija predstavljaju za govornike jezičnu realnost koju percipiraju i u kojoj sudjeluju: u navedenom primjeru nizozemski, njemački i jidiš jesu za govornike jezici, a gornjonjemački i donjonjemački u njihovu se poimanju pojavljuju na bitno drugačijem mjestu od onoga koje zauzimaju u tipološkim i genetskim klasifikacijama, dakle kao dijalekti nejednake hijerarhijske važnosti, a ne kao zasebne jezične jedinice. To, dakako, znači da bi se jezične zajednice formirale samo oko idioma iz popisa dobivenog aplikacijom vrijednosnog kriterija.

Premda stvarno stanje vjerojatno nije tako jednostavno, već i druga dva određenja što ih Katičić spominje zacijelo sudjeluju, makar indirektno, u konstituiranju jezičnih zajednica, ipak ovu tvrdnju možemo odabrati kao točku od koje ćemo započeti ispitivanje, jer se ona u najvećoj mjeri podudara s iskustvom koje imamo o odnosima između govornika i idioma koje oni upotrebljavaju. No da bismo tu polaznu točku mogli u potpunosti iskoristiti, potrebno je – čini se – unijeti još jednu bitnu izmjenu. Za razliku od Katičićeva modela u kojem se pretpostavlja, ne samo kod tipološkog i genetskog nego i kod vrijednosnog jezičnog identiteta, da idiomi postoje na neki način *per se*, te da govornici uspostavljaju s njima relaciju na osnovi svojih vrijednosnih stavova kao s gotovim datostima, trebalo bi sve idiome bilo na kojoj razini, pa i jezike, shvatiti kao dinamičke fenomene koji se konstituiraju i dekonstituiraju u procesima jezične djelatnosti, dakle u interakciji govornikā, koji – budući da su samo oni djelatni subjekti – jedini mogu biti stvarni nosioci uspostavljanja ne samo jezičnih zajednica nego i njihovih idioma. Prema tome, umjesto da smatramo da je jezična zajednica determinirana jezikom, upravo stavljanje naglaska na vrijednosni kriterij i na odnos između govornika i njihovih idioma navodi nas na suprotan zaključak: stoga ćemo u svojem modelu pretpostaviti da *jezične zajednice*

definiraju jezike svojom jezičnom djelatnošću i promoviranjem određenih idioma u status jezika.

Ovaj obrat omogućuje nam da koncipiramo model koji polazi od činjenice da ljudi s pomoću idioma kojima govore ulaze u međusobne odnose i ostvaruju tom jezičnom praksom različite jezične funkcije koje smo već prije nabrojili. Odnosi koji se na taj način realiziraju mogu biti trajniji ili manje trajni, čvršći ili slabiji, različito strukturirani, ali se njima uvijek konstituira i – jednako tako – trajnija ili manje trajna, čvršća ili slabija ljudska grupa, koja u trenutku odvijanja jezične djelatnosti predstavlja govornu zajednicu. Ako se u nekoj grupi ponavljaju upotrebe idioma, simboličkih obrazaca u komunikaciji i ostvarivanja pojedinih funkcija, ona nakon određenog vremena prerasta u jezičnu zajednicu, dakle u skupinu koja se unutar sebe i prema drugim skupinama razaznaje po idiomu kojim njezini članovi govore, kao i po modalitetima njegove upotrebe. Neke od tih skupina, premda im je idiom jasno raspoznatljiv, svoj primarni kolektivni identitet konstituiraju u nejezičnim domenama (poput liječnika ili pravnika ili drugih specijaliziranih stručnjaka, koji uporište kolektivnih identiteta pronalaze prije svega u zajedničkoj profesiji, ali im upotreba specifičnog idioma služi kao vidljivo sredstvo njihove simboličke identifikacije), kod drugih se upravo posebnost idioma pojavljuje kao najočitiji znak samoprepoznavanja, dok u izvjesnim slučajevima članovi skupine i ne moraju vlastiti idiom zapažati kao različit od drugih idioma, ali im pripadnici drugih grupa mogu nametnuti jezičnu autoidentifikaciju.

Kako pojedinci mogu upotrebljavati (i veoma često uistinu upotrebljavaju) veći broj međusobno različitih idioma, oni pripadaju istovremeno i većem broju jezičnih zajednica: ovladavanje bilo kojim idiomom ujedno je, u principu, »ulaznica« za jezičnu zajednicu u kojoj se taj idiom koristi. Tako granice između pojedinih jezičnih zajednica postaju »meke«, a međusobna djelomična preklapanja tih kolektiva slažu ih u veoma kompleksne mozaike; čvrstoća granica ovisi, dakako, i o načinu konstituiranja društva i o općoj prohodnosti između pojedinih socijalnih grupacija. Osim toga, kao što smo vidjeli, pojedini idiomi mogu biti tipološki i genetski uvelike slični, pa su i njihove međusobne

granice, definirane inherentnim strukturnim svojstvima, također slabe, što može značajno pridonositi i »propusnosti« granica među jezičnim zajednicama; nasuprot tome, čvrsta razgraničenja među idiomima, na osnovi njihovih strukturnih obilježja, mogu otežavati prijelaz iz jedne jezične zajednice u drugu. Konstituiranje jezičnih zajednica na temelju jezične prakse i funkcijā idioma ima u principu spontani karakter, što znači da se takve zajednice uspostavljaju samim procesima upotrebe jezika i realiziranja pojedinih funkcija, bez izričite težnje da postanu upravo jezične zajednice; no onog trenutka kad idiom bude razaznat ne samo kao sredstvo povezivanja (dakle, etimološki shvaćene *komunikacije*, objedinjavanja u kolektiv) nego i kao modalitet prepoznavanja pripadnika zajednice i izgrađivanja kolektivnog identiteta, kad se počne, prema tome, svjesno realizirati simbolička funkcija jezika, a još više kad se ona namjerno održava radi očuvanja tog identiteta, dio spontanosti nestaje i idiom se transformira u pravi znak ili simbol kolektiva. U određenim okolnostima, koje ćemo morati u slijedećim poglavljima izbližega ispitati, a među kojima je zacijelo i mogućnost da kolektiv s pomoću idioma ostvaruje sve moguće funkcije, ili bar većinu njih (odnosno one koje su mu neophodne), idiom kao simbol kolektiva njegov kolektiv počinje poimati kao jezik i tako postaje »prava« jezična zajednica[36]: da bi se u tom smislu moglo govoriti o jeziku, ne samo da mora postojati određena hijerarhija idioma (tj. razlikovanje između jezika i »njegovih« dijalekata, sociolekata, mjesnih jezičnih sistema...) nego se jezik može konstituirati jedino u odnosu prema drugim istovrsnim entitetima, dakle prema drugim jezicima. Jezična zajednica koja svoj idiom promovira u jezik obično tu promociju prati i imenovanjem jezika. Treba, napokon, napomenuti da »stvaranje« jezika pripada u procese koje smo označili kao djelomično ili potpuno nespontane, jer oni ne proizlaze iz sveukupnosti jezične djelatnosti kolektiva (to više što su kolektivi koji »proizvode« jezike najčešće i komplek-

36 Bilo bi, dakako, spretnije, ali posve neuobičajeno, zajednice okupljene oko ma kojeg idioma nazivati *idiom(at)skim zajednicama*, a naziv *jezična zajednica* sačuvati samo za one koje su za potrebe svoje simboličke identifikacije »stvorile«; slijedeći ustaljenu terminološku praksu, u oba ćemo slučaja govoriti o jezičnim zajednicama.

sno strukturirani i odviše veliki da bi imali istovremene zajedničke jezične prakse), već su rezultat aktivnosti jednog dijela zajednice koji svoju »ideju jezika« implementira – na vrlo različite načine i u različitim oblicima – u cjelinu kolektiva; štoviše, moguće je da se »ideja jezika« u zajednicu prenese odrugud, odnosno da njezini nosioci budu pripadnici neke druge jezične zajednice. Onaj tko je u stanju svoju ideju usaditi u cjelinu kolektiva, eksplicitno je ili implicitno namećući, mora posjedovati i izvjesnu, nerijetko i veliku, društvenu moć.

Procesi o kojima govorimo nisu jednosmjerni i ne teku samo od kolektiva prema idiomu nego imaju i obrnut pravac: idiom sa svojim funkcijama, kao što smo već kazali, služi i za održavanje i obnavljanje jezične zajednice, tako da jednom »stvoren« jezik na neki način reproducira vlastitu jezičnu zajednicu, ili se bar njezinim članovima čini da je to tako. Stavljajući princip vlastite kolektivne konstitucije i identiteta u jezik koji promatraju kao zadanost koja je izvan njih samih i na koju se ne može utjecati,[37] pripadnici jezične zajednice možda, makar na površini, odustaju od mogućnosti da mijenjaju svoju jezičnu praksu: potrebno je stoga ispitati nije li inzistiranje na tome da je jezik *definiens* zajednice, a ne obratno, zapravo i samo iskaz nekog odnosa moći koji se, *mutatis mutandis*, ponavlja u mnogim jezičnim i društvenim kolektivima.

Ovdje smo – u ne odviše jasnoj skici – tek naznačili okvire u kojima bi se mogao izgraditi model za deskripciju vrlo složenih relacija i procesa između idioma i jezičnih zajednica, između pojedinih idioma i između pojedinih jezičnih zajednica; postavili smo istovremeno velik broj pitanja na koja nismo još ni pokušali odgovoriti; mnoge smo riječi i izraze stavili pod navodnike da bismo čitaocu sugerirali sa koliko nesigurnosti činimo prve korake na tlu koje tek upoznajemo. Ispitujući modalitete nastajanja jezičnih zajednica i jezika morat ćemo se, stoga, kretati postupno: slijedeća četiri poglavlja posvećena su tom neizvjesnom putu.

---

37 O nemoći *masse parlante* pred vlastitim jezikom paradigmatski je govorio još otac suvremene lingvistike SAUSSURE (1916, 112 *sqq.*).

Između mita i povijesti

Budući da smo odabrali polazište prema kojem se jezičnom djelatnošću prije svega uspostavljaju veze među ljudima i konstituiraju govorne, a zatim i jezične zajednice, unutar kojih govornici s pomoću jezika realiziraju različite jezične funkcije, pretpostavit ćemo – zajedno s većinom suvremenih istraživača – da se jezična djelatnost, jezik i govor, pa i same jezične zajednice, pojavljuju istovremeno kad i čovjek, kao njegova differentia specifica u odnosu prema drugim živim bićima. Ako je, dakle, čovjek od svojih početaka homo loquens, onda i jezične zajednice pripadaju najdrevnijim oblicima ljudskih kolektiva, a njihova je starost jednaka starosti čovječanstva. No stvarna svjedočanstva o ljudskoj upotrebi jezika postoje, dakako, tek od pojave prvih pisama i pisanih spomenika, te je – ako ih promatramo iz perspektive sveukupnog trajanja ljudskog postojanja na Zemlji – njima pokriven relativno malen vremenski odsječak što ga uobičajeno opisuje povijest, dok su sva razdoblja prije otkrića pisma u Sumeru, Egiptu ili Kini, u 4. i 3. tisućljeću pr.n.e., prethistorijska. O prethistorijskim jezičnim zajednicama možemo iznositi jedino hipoteze, koje će uvijek zapravo, na ovaj ili onaj način, predstavljati konstrukcije s većim ili manjim stupnjem uvjerljivosti.

Među tim konstrukcijama posebno mjesto zauzimaju drevni mitovi, jer nesumnjivo čuvaju tragove prethistorijskih spoznaja i tumačenja jezičnog fenomena. Ali, ako pogledamo mitološke tradicije koje su bitno utjecale na formiranje zapadnog mišljenja i na naše civilizacije, zapazit ćemo da ni antičke, prije svega grčke, ni biblijske predodžbe o raznim vidovima jezične djelatnosti, iako ni

u kojem slučaju nisu malobrojne, ne sadržavaju mnogo podataka o jezičnim zajednicama ili o jezičnoj raznolikosti. Osim toga, one se uglavnom odnose na svega dvije ili tri jezične funkcije. Budući da smatramo da su jezične zajednice postojale od samih početaka čovječanstva, mogli bismo očekivati da se one spominju u mitovima o nastanku jezika. U grčkoj mitologiji, kao što je poznato, nema pravog mita koji bi objašnjavao postanak ljudskog jezika.[38] Što se tiče filozofskih razmatranja, ona se gotovo od samih početaka intenzivno bave odnosima između jezičnih znakova i označenih fenomena i njihovom prirodom, dok se glotogonijski elementi javljaju u predsokratovskim fragmentima samo marginalno, kod Protagore (kako njegovu misao prikazuje Platon u svojem dijalogu *Protagora*[39]) i kod Demokrita, koji naglasak stavlja na ljudske komunikacijske potrebe, a razlike među pojedinim jezicima tumači prostornim udaljenostima među prvim ljudskim skupinama.[40] Ni jezična raznolikost, s kojom su se Grci kao pomorci i trgovci i kao ratnici neprestano susretali i koja je nesumnjivo, bar za stanovnike primorskih gradova, od vrlo ranih vremena predstavljala životnu realnost, nije kod njih izazivala značajniji interes, tako da se, na primjer, kod Homera – a njegov je univerzum između Troje i grčkih krajeva bio zacijelo višejezičan – tek na nekoliko mjesta usput spominju razlike između jezika: najeksplicitnije se govori o višejezičnosti na Kreti.[41] Čak i mnogo kasnije Herodot, čija *Povijest* obiluje etnografskim, geografskim, pa i demografskim podacima, o jezičnim zajednicama pruža samo više-manje indirektne obavijesti, a njegova priča o eksperimentu koji je proveo faraon Psametih na dvama malim dječacima ostavljenima da sami od sebe progovore i kojim je dokazao da je frigijski najstariji jezik na svijetu, te da je drevniji i od samog egipatskoga,[42] – ta priča vje-

38 *Cf.* GAMBARARA 1989, 79.

39 *Protagora* 322A.

40 *Frg.* 68, B 5 1 (Diels-Kranz). *Cf.* i ŠKILJAN 2000, 82-83.

41 *Odiseja* 19, 172-177. *Cf.* MARICKI GAĐANSKI 1969, 59; o ranim grčkim promišljanjima jezika *cf.* i MARICKI GAĐANSKI 1975.

42 *Povijest* II, 2. U egipatskoj mitologiji, u memfiskoj verziji mita o postanku svijeta, jezik igra važnu ulogu, budući da Ptah stvara svijet »srcem i jezikom«, mišlju i riječju (*cf.* MATJE 1963, 36 *sqq.*). No, premda je Ptah ujedno i tvorac pisma, pa i raznih jezika, jezičnom se raznolikošću posebno ne bavi nijedan egipatski mit; *cf.* i KRISTEVA 1981, 69 *sqq.*

rojatno predstavlja egipatsku a ne grčku legendu i ne pripada doista mitološkom nego više-manje historijskom sloju ljudskih spoznaja.[43] Ipak, i ovdje se razabire primarnost komunikacijske funkcije jezika, dok će u filozofskim raspravama, posebno onima koje ispituju da li jezični znakovi koreliraju s označenim fenomenima po svojoj prirodi ili po društvenoj konvenciji, u prvom planu biti njegova kognitivna i denotacijska funkcija.[44]

Nasuprot tome, *Biblija* – kao što je poznato – sadržava mit kojim se eksplicitno tumači nastanak jezične raznolikosti i koji predstavlja samo jedno od mjesta posvećenih jeziku i jezičnoj djelatnosti u *Svetom pismu*.[45] Naime, već na samom početku *Knjige postanka* starozavjetni Bog, poput egipatskog božanstva, pri stvaranju svijeta djeluje riječju (Kouloughli će kazati da se radi o božanskim performativima, u pragmalingvističkom smislu te riječi[46]), a pošto je kreirao prvog čovjeka, prepustio je Adamu da imenuje životinje u rajskom vrtu: prva je upotreba *linguae Adamicae* posve očito imala denotativnu ali ujedno i kognitivnu funkciju, jer je Adamu omogućavala da se snađe u novom univerzumu u kojem se našao.[47] No čim je Bog od Adamova rebra načinio Evu, konstituirala se i najranija jezična zajednica, kojoj ne pripada samo dvoje ljudi nego i zmija (ona će, uostalom, prva s Evom stupiti u dijalog) i sam Bog, a jezik ovdje zadobiva komunikacijsku funkciju.[48] Nakon protjerivanja iz raja ljudi i nakon Potopa sinovi su se Noinih sinova, Šema, Hama i Jafeta, razišli po Zemlji i govorili su različitim jezicima, pa se za Jafetove potomke, na primjer, kaže:[49]

> Ovo je povijest Noinih sinova: Šema, Hama i Jafeta, kojima su se rodili sinovi poslije Potopa. Sinovi su Jafetovi: Gomer, Magog, Madaj, Javan, Tubal, Mešak, Tiras. A sinovi su Gomerovi: Aškenaz, Rifat i Togarma. Javanovi su

43 O lingvističkim dimenzijama Herodotova teksta *cf.* ŠKILJAN 1992, 7-12 (»Herodotova priča o najstarijem narodu i jeziku«).

44 *Cf.* BARATIN & DESBORDES 1981, 9 *sqq.*

45 *Cf.* KOULOUGHLI 1989 i – posebno – TRABANT 1996a.

46 KOULOUGHLI 1989, 67.

47 *Knjiga postanka* 1,2,18-20.

48 *Knjiga postanka* 1,3,1-13. *Cf.* i TRABANT 1996a, 45.

49 *Knjiga postanka* 1,10,1-5.

> opet sinovi: Eliša, Taršiš, Kitijci i Dodanci. Od njih su se razgranali narodi po otocima. To su Jafetovi sinovi prema svojim zemljama – svaki s vlastitim jezikom – prema svojim plemenima i narodima.

Jednake su formulacije zadržane i za potomke Šema i Hama. No, ipak, uskoro se situacija promijenila:[50]

> Sva je zemlja imala jedan jezik i riječi iste. Ali kako su se ljudi selili s istoka, naiđu na jednu dolinu u zemlji Šinearu i tu se nastane. Jedan drugome reče: »Hajdemo praviti opeke te ih peći da otvrdnu!« Opeke im bile mjesto kamena, a paklina im služila za žbuku. Onda rekoše: »Hajde da sebi podignemo grad i toranj s vrhom do neba! Pribavimo sebi ime, da se ne raspršimo po svoj zemlji!« Jahve se spusti da vidi grad i toranj što su ga gradili sinovi čovječji. Jahve reče. »Zbilja su jedan narod, s jednim jezikom za sve! Ovo je tek početak njihovih nastojanja. Sad im ništa neće biti neostvarivo što god naume izvesti. Hajde da siđemo i jezik im pobrkamo, da jedan drugome govora ne razumije.« Tako ih Jahve rasu odande po svoj zemlji te ne sazidaše grada. Stoga mu je ime Babel, jer je ondje Jahve pobrkao govor svima u onom kraju i odande ih je Jahve raspršio po svoj zemlji.

Ove dvije u osnovi kontradiktorne biblijske priče sadržavaju nesumnjivo interesantne podatke o poimanju jezične raznolikosti i funkcije jezika u ranim jezičnim zajednicama. Legenda o Babilonskom tornju, zacijelo znamenitija i podložna različitim mogućim interpretacijama, s jedne strane pruža objašnjenje same jezične raznolikosti kao Božje kazne zbog ljudske preuzetnosti, a s druge strane naglašava komunikacijsku funkciju jezika koja ljudskim bićima dopušta da se povežu u tako moćnu zajednicu da njezinim djelovanjima ni sam Bog ne bi mogao postaviti granice. Ako ovu priču povežemo s onom o Adamovu imenovanju životinja prije progona iz raja, u času dok je Riječ (a to znači: jezik) još u potpunosti bila u vlasti samog Boga, koji čovjeka

50 *Knjiga postanka* 1,11. Protivurječnost između 10. i 11. odjeljka pokušava protumačiti ECO 1995, 7 *sqq.*, čija cijela knjiga na izvjestan način predstavlja interpretaciju ovih dvaju odjeljaka.

tek »delegira« da u njegovo ime denotira svijet jezikom, očito je da Bog mora ljudima »pobrkati jezik« kako oni, u jedinstvenoj jezičnoj zajednici, ne bi zajedno s denotativnom jezičnom djelatnošću stekli i performativnu božansku moć.

No za razmatranje drevnih poimanja jezika i jezičnih zajednica možda je još zanimljiviji prethodni odjeljak *Knjige postanka*, jer se u njemu, makar indirektno, prvi put spominje simbolička funkcija jezika: Jafetovi sinovi i unuci na čelu su plemena i naroda za koje je karakteristično da se odlikuju svaki svojim jezikom, što je uz zemlju, dakle teritorij, jedina navedena specifična razlika pojedine zajednice. Ovakva identifikacija naroda ili plemena s pomoću teritorija i jezika u zapadnoj će tradiciji ostati – kao što ćemo vidjeti – jasno prisutna sve do današnjih dana. Ipak, ni grčki ni biblijski mitovi, legende i priče koje se tiču jezične djelatnosti ne kazuju nam gotovo ništa niti o načinima konstituiranja ranih jezičnih zajednica niti o modalitetima jezičnih interakcija njihovih članova.

Dok se nedostatak te vrste podataka u drevnim mitovima može objasniti time da su ljudi tada jezičnu djelatnost u onom aspektu u kojom se njome ostvaruje zajedništvo vjerojatno doživljavali kao nešto do te mjere »ljudsko« i »prirodno« da je nisu odvajali od vlastita postojanja, pa je nisu ni morali mitološki tumačiti, a jezična raznolikost nije bila povezana s kolektivnim identitetima na način karakterističan za suvremene zajednice, za filozofske »mitove« kojima se tumači porijeklo jezika, nastale u modernim vremenima, ovakvo opravdanje zacijelo ne vrijedi. Naime, kao što je poznato, 18. stoljeće bilo je obilježeno izrazitim filozofskim interesom za pitanje odakle potječe ljudska sposobnost upotrebe jezika, koju je kartezijanska racionalistička filozofija jasno označila kao vanjski znak razuma po kojem se čovjek razlikuje od drugih živih bića.[51] Trabant navodi četiri takva pristupa, koji su svi – u skladu s pravilima filozofskog diskursa svojeg vremena – oblikovani kao priče.[52] U Vicovoj interpretaciji iz *Principi di scienza nuova* (1744) prvi je čovjek u svojoj prvoj riječi onomatopejskog karaktera imitirao zvuk božanskog groma:

51 *Cf.* AUROUX 1979, te Aurouxov prilog (kao i cijeli zbornik) u: GESSINGER & VON RAHDEN 1989 i – ukratko – AUROUX 1996, 41 *sqq*.

52 TRABANT 1996a, 39 *sqq*.

Trabant tom činu pridaje kognitivnu funkciju, premda bi se moglo – ako razmatramo cjelinu Vicove teorije – smatrati da se radi i o počecima poetskog otkrivanja svijeta, ali u svakom slučaju riječ je o individualnoj a ne o kolektivnoj dimenziji upotrebe jezika, tako da se priča ne odnosi na jezične zajednice.[53] Za razliku od toga, kod Condillaca (u *Essai sur l'origine des connaissances humaines* iz 1746. g.) dva djeteta na napuštenom otoku (koja kao da obnavljaju situaciju iz Psametihova eksperimenta što ga spominje Herodot) ispuštaju krikove povezane sa željom da se dosegne neki objekt i s pokretima tijela usmjerenima tom cilju (rudimentarna emotivna funkcija) sve dok ih ne počnu međusobno povezivati i jedno drugom saopćavati te svoje potrebe (komunikativna funkcija): ovdje, dakle, postoji već elementarna zajednica u kojoj se stvaraju jezični znakovi koji omogućuju komunikaciju, no kako ti prvi znakovi trajno ostaju vezani uz psihofizička ili somatska stanja, nije posve jasno na koji se način uspostavlja konvencija koja će znak učiniti neposredno nezavisnim od označenog fenomena, dakle ona konvencija po kojoj se ljudski jezik razlikuje od životinjske signalizacije i koja predstavlja temelj simboličke dimenzije jezične djelatnosti.

Essai sur l'origine des langues (objavljen 1781. g.) Jean-Jacquesa Rousseaua ponavlja Condillacovu shemu razvoja funkcija od emotivne prema komunikacijskoj, no umjesto osjećaja izazvanih fizičkim, vanjskim uzrocima Rousseau uvodi unutrašnje, psihičke potrebe (poput težnje za zajedništvom ili ljubavi) koje potiču pojavu prvih jezičnih znakova, što je ujedno simbol prijelaza iz stanja divljine u najraniju civilizaciju. Treba primijetiti da kod Rousseaua neka vrsta zajednice već postoji prije uspostavljanja komunikacijskih veza s pomoću jezika, tako da jezično zajedništvo toj kolektivnoj dimenziji samo pridodaje kvalitativno novu dimenziju.

Najpoznatiji osamnaestostoljetni traktat posvećen porijeklu jezika zacijelo je Herderov *Abhandlung über den Ursprung der*

53 AUROUX (1996, 42) upozorava kako, već od antičkih vremena, filozofske priče o porijeklu jezika ne vode uopće računa o tome da li je početak upotrebe jezika *doista* (u historijskom smislu) izgledao onako kako ga one opisuju: njihova eksplanatorna i spoznajna moć ne ovisi, dakako, o realističnosti opisa.

Sprache kojim je njemački filozof 1769. g. osvojio nagradu berlinske Akademije i koji je bio objavljen 1772. g. U težnji da jezičnoj djelatnosti posve oduzme božansko porijeklo, Herder naglašava čovjekovu sposobnost da u svojoj duši razabire pojedine objekte i da im pridruži najprije »unutrašnje« riječi koje će tek kasnije zadobiti i vanjsku, glasovnu formu; pri tome odlučujuću ulogu ima uho koje je – za razliku od kontinuirane i u osnovi konfuzne percepcije vida – sposobno uočiti distinkcije neophodne za izdvajanje i spoznaju objekta. Ova nužna unutrašnja geneza riječi kao obilježja jasnog razabiranja,[54] koje je upravo ljudska *differentia specifica*, upućuje nas na primarnost kognitivne funkcije jezika u herderovskoj interpretaciji: u njoj komunikacijska dimenzija nije distinktivna, jer postoji i kod životinja.[55] Kognitivna funkcija proizlazi iz čovjekove potrebe za spoznajom, koja je – premda je svojstvo svakog čovjeka, pa stoga i čovječanstva uopće – u osnovi individualna i zadovoljava se na nivou pojedinca, tako da Herdera jezična zajednica kao kolektiv u kojem se ostvaruje jezična praksa u krajnjoj konsekvenciji uopće ne zanima: po tome je on blizak Vicu.

Prema tome, ma koliko ovi filozofski mitovi o porijeklu jezika sadržavali pojedine elemente koji bi se mogli primijeniti u izgrađivanju modela funkcioniranja prvih jezičnih zajednica, oni – jer to i nije bila njihova namjena – još manje od antičkih i biblijskih priča i legendi govore o tome kako su se jezični kolektivi konstituirali uz pomoć svojih idioma i na koje su načine percipirali rane pojave jezične raznolikosti. Treba ipak zapaziti da se ni u jednoj od filozofskih alegorija komunikacijska funkcija jezika ne pojavljuje na samom početku: ona se izvodi iz prethodno uspostavljene kognitivne ili emotivne upotrebe najranijih jezičnih znakova. Ta činjenica svjedoči, dakako, prije svega o tome kako je 18. stoljeće gledalo na jezik i njegove funkcije, ali se možda ne bi smjela u potpunosti zanemariti ni u promišljanju drevnih upotreba jezika.

U većini filozofskih priča o nastanku jezika, kao što smo vidjeli, pojavljuje se uho kao »epistemološki organ«: ono se u toj

54 *Cf.* HERDER 1989, 37.

55 Prva rečenica Herderova traktata glasi: *Već kao životinja čovjek ima jezik. Cf.* i TRABANT 1996a, 42.

funkciji javlja i u nekim »lingvističkim mitovima« što ih je znanost o jeziku stvorila u 19. i početkom 20. stoljeća i kojima je, uglavnom s naturalističkih pozicija, pokušala protumačiti nastanak ljudske jezične djelatnosti. Te je lingvističke mitove klasificirao Jespersen pod nazivima koji vidljivo iskazuju njihovu utemeljenost u uvjerenju da je jezik proizašao ili iz onomatopeje ili iz neke vrste primarnog krika.[56] Tako je prema *bau-vau* teoriji jezik nastao oponašanjem zvukova iz prirode, prije svega životinjskih glasanja, te se najprije sastojao od onomatopeja: ovakvo stajalište, formalno blisko Vicovu a donekle i Herderovu, zapravo ne objašnjava porijeklo jezika nego samo govora, jer i ne pokušava utvrditi kako se onomatopejski krikovi transformiraju u konvencionalni sistem znakova. Ako bismo, ipak, htjeli za takav jezik iznaći njegovu funkciju, čini se da bi najprikladnije bilo smatrati da se ona svodi na denotaciju, a zatim na sudjelovanje u ljudskoj spoznaji, dakle na kognitivnu ulogu. Na prvi pogled ovoj je teoriji slična *ding-dong* teorija, koja također tvrdi da je čovjek »naučio« govoriti slušajući zvukove prirode koji su ga okruživali, ali ovaj put – budući da teorija pokazuje više filozofskih pretenzija – sudjelujući u njihovoj sveopćoj harmoniji i prilagođavajući joj se s pomoću vlastitih pokreta govornih organa i zvukova koje su oni ispuštali: ovakva se formulacija o harmoniji čovjeka i prirode, koja se nalazi u temelju većine učenja o univerzalnom simbolizmu glasova, orijentira prije svega prema poetskoj funkciji jezika i – makar na vrlo apstraktnom nivou – omogućuje da zamislimo konstituiranje čovječanstva kao jedinstvene jezične zajednice, ali također ne tumači pretvaranje prvih zvukova u riječi pogodne za upotrebu u komunikacijskim procesima niti uopće može obuhvatiti problematiku jezične raznolikosti.

Condillacovu stajalištu na izvjestan se način približava *puh-puh* teorija: ona se zasniva na pretpostavci da su prvi jezični znakovi bili instinktivno ispušteni krici što ih je izazvao bol, strah, radost ili neki drugi osjećaj. Njezini su se predstavnici pozivali na to da u svim jezicima postoje uzvici kojima se izražavaju upravo takvi osjećaji, te bi oni predstavljali ostatke najranijih jezičnih stanja. Premda se ovdje već može govoriti o znakovima u

56 JESPERSEN 1922; *cf.* i QUILLIER 1996, uz izvjesnu konfuziju u nazivima za pojedine teorije.

semiološkom smislu, kod kojih se razlikuje plan izraza i plan sadržaja i kojima se najprije realizira emotivna, a zatim i komunikacijska funkcija, ponovo ostaje nejasan prijelaz od razine signala ili instinktivnog krika na razinu jezičnog znaka koji se u upotrebi pojavljuje nezavisno od referenta što ga označava. Jespersen je sam condillacovsku verziju priče transponirao u rousseauovski koncipiranu *la-la* teoriju, prema kojoj se ekspresivna funkcija prvih znakova nije odnosila na fizički izazvane osjete već na unutrašnje osjećaje (na primjer, na ljubav), pa su oni proizveli neku vrstu harmoničnog pjevanja, koje ima i poetsku funkciju: u ovom lingvističkom mitu doista postoje i znakovi i zajednica, jer je unutrašnja potreba za iskazivanjem osjećaja usmjerena prema drugome, ali i tu nedostaje objašnjenje kako se prevladava jaz između posve emotivno ukorijenjenih prvih jezičnih znakova i kasnije mogućnosti da se oni upotrijebe i racionalno.[57] Na kolektivnom karakteru jezika najviše inzistira *jo-he-ho* teorija, u čijoj priči ljudi, radeći zajedno, uz ritmičke tjelesne pokrete produciraju najprije nesvjesno i zvukove, koji se zatim pretvaraju u zajedničku pjesmu i napokon u zajednički artikulirani govor: potvrdu ova teorija traži u univerzalnim prozodijskim elementima, prije svega u rečeničnom ritmu. Temeljna funkcija takva jezika bila bi zacijelo ponovo ekspresivna, no njegove bismo elemente vrlo teško mogli smatrati znakovima, pa ostaje otvorenim pitanje kako se od ritmičke »podloge« dolazi do stvarnog jezika.[58]

Kako lingvistički mitovi 19. stoljeća više-manje obnavljaju u različitim varijacijama, ali s očekivanim redukcijama i pojednostavljenjima, osamnaestostoljetnu filozofsku mitologiju, u njima ne smijemo tražiti neke bitne novine koje bi bolje osvijetlile funkcioniranje prvobitnih jezičnih zajednica. Ipak, budući da su više od filozofskih pristupa zainteresirane za sam akt produciranja govora, gotovo sve ove teorije sadržavaju – kako upozorava Jespersen – i dimenziju kojom se filozofi nisu bavili: naime, čovjek možda proizvodi zvukove najprije da bi iskazao svoje osjećaje i potrebe, ali ih može ponavljati jednostavno zato da bi uvježba-

57 *Cf.* i CRYSTAL 1992, 289.

58 Neku vrstu odgovora na to pitanje daje u svojoj vrlo složenoj i sveobuhvatnoj teoriji GUBERINA 1952a i 1952b.

vao mišiće govornih organa ili da bi zabavio sebe ili svoje drugove;[59] prema tome, pojavljuje se, doista ne u prvom planu, i ludička funkcija jezika.

Sredina 20. stoljeća bila je izrazito nenaklonjena razmatranju porijekla i početka jezika i uopće svih jezičnih stanja koja se nisu mogla, makar indirektno, na neki način potvrditi pisanim spomenicima ili rekonstruirati uz pomoć posve racionalno i, u krajnjoj konsekvenciji, pozitivistički izgrađenih modela. No potkraj stoljeća na lingvističkoj sceni (a zapravo u jednom pluridisciplinarnom znanstvenom prostoru) pojavili su se novi, ovaj put biologistički inspirirani, mitovi o počecima ljudske jezične djelatnosti. Osim općeg trenda multidisciplinarnosti, koji je obilježio drugu polovicu 20. stoljeća, povezivanju lingvistike s biologijom izuzetno je mnogo pridonio Noam Chomsky, čija je teorija svojim učenjem o urođenoj predispoziciji čovjeka za ovladavanje jezičnim znanjem upravo zahtijevala da bude dopunjena saznanjima prirodnih nauka.[60] S druge strane veza je bila uspostavljena i preko psiholoških proučavanja životinjske komunikacije, osobito simboličkih sposobnosti primata, u čijem su se ponašanju tražile sličnosti i razlike u odnosu prema čovjekovoj jezičnoj djelatnosti i pokušavali su se otkriti modaliteti najranije ljudske upotrebe znakova.[61]

Ipak, najveći doprinos izgradnji biologističke teorije porijekla jezika dali su genetičari, od kojih je većina bila oduševljena stajalištima Chomskoga, premda je sam američki otac transformacijske generativne gramatike skloniji filozofskim nego biološkim interpretacijama vlastita učenja. No genetičari su na osnovi svojih izučavanja[62] ustvrdili da se kod čovjeka može govoriti

59 JESPERSEN 1922, 437.

60 Prvu i najznamenitiju takvu dopunu teorija Chomskog pružio je LENNEBERG 1967.

61 Posebno su poznata takva istraživanja Premackovih (PREMACK & PREMACK 1983); *cf.* i IVIĆ 1978, 95 *sqq*.

62 Ta se izučavanja djelomično zasnivaju na greškama u jezičnoj upotrebi koje su utvrđene među članovima *jedne* porodice (tzv. *Gopnik case*) i koje se mogu objasniti samo kao posljedica urođene i naslijeđene promjene u jezičnoj sposobnosti tih govornika; *cf.* PINKER 1994, 49 *sqq*. (Pinkerova knjiga vrlo jasno – i vrlo trijumfalno, kako u svojem pomalo ironičnom osvrtu primjećuje TRABANT 1996a, 52 *sqq*. – izlaže sve osnovne argumente genetičara.)

o »jezičnom instinktu«, odnosno da u mozgu postoji skup neurona umrežene arhitekture koji predstavlja »jezični organ« i koji nije nastao u toku kulturnog razvoja čovječanstva nego kao posljedica biološke evolucije.[63] Ta neuronska arhitektura, koja, dakako, nije organ u klasičnom smislu te riječi i zauzima razne dijelove mozga, poput organa vida, i u filogenetskom i u ontogenetskom razvoju postepeno se prilagođava pod utjecajem jezičnih stimulusa koji u nju stižu iz okoline i različito se strukturira, ovisno o jeziku koji će se prvi naučiti i koji će stoga biti materinji jezik pojedinca. U Pinkerovoj interpretaciji ta struktura determinira, na vrlo apstraktnom nivou, prije svega načine transformiranja misli u zvučne nizove[64] i svodi jezik, uvelike u skladu s temeljnim zamislima Chomskoga, na odnos između općih dubinskih sintaktičkih struktura i generalnih pojmova koji i jedni i drugi, zajedno s procesima koji ih povezuju, pripadaju »urođenom jeziku« koji prethodi bilo kojem prirodnom jeziku i omogućuje ga i koji je Fodor nazvao *mentalese*.[65]

Premda su ove biološke teorije ovdje izložene uz nedopustiva sažimanja, ipak je vidljivo da se u njima ne samo ljudski jezik uopće nego i fenomen jezične raznolikosti, bar u svojem izvorištu, više ne poimaju kao kulturne nego kao prirodne pojave koje obilježavaju jedan stupanj evolucije bioloških vrsta i rezultat su, poput svih drugih takvih činjenica, prilagođavanja protohumane vrste svojoj okolini i, u krajnjoj konsekvenciji, proistječu iz prirodne borbe za opstanak.[66] No čak i kad bismo bili spremni bez zadrške prihvatiti biologističke teze o jezičnom instinktu i urođenom organu za jezik i kad ne bismo nimalo sumnjali u to da je riječ i o nekoj vrsti »imperijalizma« prirodnih nauka koje tako pokušavaju oteti još jednu domenu istraživanja humanističkim i društvenim znanostima – a lingvistici (osim, vjerojatno, za uvjerene sljedbenike Noama Chomskog) nije lako pristati na

63 *Cf.* SZATHMÁRY 1996, 22 *sqq*.

64 *Cf.* TRABANT 1996a, 66.

65 Tj. »mentalski«, *cf.* FODOR 1975, 99. Taj naziv preuzima i Pinker, a objašnjavaju ga i SZATHMÁRY 1996, 23, te AUROUX 1996, 24 *sq*.

66 SZATHMÁRY 1996, 32 *sqq*. PINKER (1994, 332 *sq*.) ljudski »jezični organ« zbog njegove polifunkcionalnosti i specifične kompleksne prilagodbe okolini uspoređuje – u evolucijskom kontekstu – sa slonovom surlom!

redukciju cjelokupnog jezika i jezične djelatnosti na mehanizme sintaktičkog kombiniranja –, čak i kad bismo, dakle, prihvatili ovakvo stajalište, veliko je pitanje da li ono uistinu išta pridonosi razumijevanju funkcioniranja jezičnih zajednica, jer one usprkos svemu predstavljaju kolektive koji djeluju prvenstveno u kulturnom a ne prirodnom prostoru. Osim toga, i biologistički pristup u pretpostavljenom dubinskom mentalnom jeziku prepoznaje uglavnom kognitivnu funkciju (što se, uostalom, podudara s filozofskim polazištima Chomskoga, koji pretendira na to da se njegova lingvistika nadovezuje na kartezijansku filozofiju), iz koje se u kolektivnom okruženju eventualno razvija komunikacijska funkcija, dok se ostali potencijali jezika u takvu pristupu ne objašnjavaju. Napokon, ponovo na tragu teorije američkog lingvista koji namjerno apstrahira jezičnu raznolikost unutar grupe i polazi od pretpostavke da je jezična zajednica homogena, te da unutrašnje interakcije ne utječu bitno na njezin karakter, biologistička mitologija zapravo uspostavlja – kako upozorava Trabant[67] – ne samo aristotelovsku univerzalnost koncepata i kategorija i kartezijansku urođenost ideja i jezika (s neprelaznim razmakom između čovjeka, otkad posjeduje »jezični organ«, i životinje) nego i biblijsku jedinstvenost prije Babela (a ona, vidjeli smo, ni u *Bibliji* nije postojala) koja karakterizira i sveopće prisutni *mentalese*.

Zato se čini da nas ni biologistički mitovi ne približavaju odgovoru kako su se konstituirale najdrevnije jezične zajednice, te da i oni – jednako kao i »prava«, filozofska ili lingvistička mitologija – ukazuju tek na neke elemente tog procesa: kako smo pretpostavili da se u tim zajednicama jezikom istovremeno ostvaruju brojne i različite funkcije koje sve skupa izgrađuju domenu kulture i civilizacije, možda je najprimjerenije potražiti odgovore u onim teorijama koji ljudsku djelatnost u svim razdobljima, pa i u prethistorijskim vremenima (ili: osobito u njima), tumače upravo kao kreiranje prostora kulture. To su, dakako, arheološki, antropološki i etnografski mitovi.

Antropolozi i etnografi oduvijek su se bavili jezicima zajednica koje su proučavali, u najmanju ruku zbog toga što su s pomoću tih

67 TRABANT 1996a, 61.

jezika dolazili do podataka koji su im bili potrebni, a nerijetko su izravni objekti njihova istraživanja bile i karakteristike jezičnih sustava i, još više, različiti oblici jezičnih iskaza, poput onih u kojima su se oblikovale legende i mitovi. Od prvih decenija 20. stoljeća suradnja antropologa i lingvista postala je intenzivnija, osobito među učenicima Franza Boasa, koji je tadašnji lingvistički instrumentarij prilagodio sistemskim specifičnostima jezika (i kultura) američkih Indijanaca: od tih učenika među lingvistima vjerojatno je u povezivanju izučavanja jezika i kulture i njihovih međuzavisnosti najdalje otišao Edward Sapir, čiji radovi posvećeni ovoj problematici[68] predstavljaju temelje posebne (u osnovi ipak lingvističke) teorije, poznate pod imenom etnolingvistika. Za našu su temu još značajnija istraživanja antropologa i etnologa koji su ispitivali funkcioniranje jezika u pojedinim zajednicama: među njima prvo mjesto pripada britanskom antropologu Bronisławu Malinowskom koji je još 1923. godine, u dodatku znamenitoj knjizi Ogdena i Richardsa *Značenje značenja*, pisao o formiranju jezičnog značenja kod »primitivnog« čovjeka.[69] Antropološki pristup jezičnoj djelatnosti pripadnika civilizacija bitno različitih od zapadnoevropske i nerijetko zato smatranih primitivnima pokazuje – kako to ističe Julia Kristeva u sumarnom pregledu takvih izučavanja[70] – da se u tim kulturama jezik nerijetko poima uvelike drugačije nego u »modernim« društvima. Naime, za razliku od zapadnoevropske tradicije koja je već veoma rano, u grčkoj filozofiji, izdvojila jezik kao zasebnu pojavu koja se na izvjestan način neprestano suprotstavlja i subjektu govornika i označenom univerzumu (ili se bar uz njih supostavlja), te predstavlja treći element trijade u kojoj se konstituira svijet značenja, u »primitivnim« zajednicama jezik se ukazuje prije svega kao modalitet čovjekove participacije u svijetu oko sebe, dakle kao neposredna, materijalna akcija, koja se ne poima kao proces apstrakcije, karakterističan za suvremene zapadne kulture. Stoga je »nezapadna« jezična djelatnost često usko povezana s drugim semiološkim praksama, a posebno s gestama i pokretima tijela. Osim toga, ona u

68 SAPIR 1921 i 1949.
69 MALINOWSKI 1923.
70 KRISTEVA 1981, 54 *sqq*.

mnogim kontekstima ima izrazito performativna obilježja (ne treba zaboraviti da i u biblijskim objašnjenima početaka jezika prevladavaju performativi), što rezultira – da se ne bi izazvale negativne akcije – brojnim jezičnim tabuima i zabranama.[71] Napokon, antropološka istraživanja upozoravaju i na to da jezik u takvim zajednicama nerijetko služi kao vrlo važno simboličko sredstvo socijalne diferencijacije, tako da pojedine spolno, dobno, kastinski ili profesionalno različite grupe upotrebljavaju i različite jezične elemente, pa čak i posve različite sisteme. S druge strane, usprkos svim razlikama, čini se da se u suvremenim »primitivnim« zajednicama funkcije jezika u osnovi (dakle, u svojem popisu i u svojem socijalnom značenju) ne razlikuju od funkcija u »razvijenim« društvima.

Ma koliko nam antropološka i etnološka istraživanja i teorije omogućuju da steknemo uvid u funkcioniranje jezičnih zajednica koje su, u određenim aspektima, drugačije od onih koje karakteriziraju moderna društva, ipak treba sačuvati veliku dozu opreza: kao što je pogrešno promatrati i procjenjivati ove zajednice kroz prizmu industrijskih ili postindustrijskih društava (i stoga ih smatrati »primitivnima«, jer se ne uklapaju u naše obrasce ponašanja i vrijednosne sustave), bilo bi podjednako pogrešno *per analogiam* zaključivati – kao što nas neprestano, u tek neznatno različitom kontekstu, upozorava Leroi-Gourhan[72] – da su prethistorijske jezične zajednice po svojim oblicima upotrebe jezika ili po svojim načinima uspostavljanja interakcija bile identične suvremenim »primitivnim« kolektivima. O načinu života u prethistoriji najsigurnija svjedočanstva pruža nam, dakako, arheologija. No, dok su lingvistika i antropologija ili etnologija zapravo nužno međusobno povezane, a ponekad – kako nam pokazuju primjeri Boasa i Sapira (među mnogim drugima) – i personalno objedinjene, arheološka i lingvistička istraživanja u domeni prethistorije mnogo su se rjeđe dodirivala, i tek se u posljednja dva ili tri decenija pojavio niz izučavanja koja se bave jezičnom djelatnošću u prethistorijskim vremenima, premda su i ona nerijetko usmjerena prije svega prema

71 Ovoj »iskonskoj« moći jezika posvećeno je i cijelo drugo poglavlje knjige OGDEN & RICHARDS 2001, 30 *sqq*.

72 *Cf.*, na primjer, LEROI-GOURHAN 1986, 11 *sq*.

svim oblicima čovjekove simboličke djelatnosti čiji su tragovi doprli do nas.

Takva je situacija očekivana, posebno ako je razmatramo s lingvističkih pozicija, budući da znanost o jeziku, ako se ne želi upuštati u posve neprovjerljive spekulacije, raspolaže samo ograničenim brojem podataka o prethistorijskoj jezičnoj djelatnosti za koje može smatrati da sadržavaju relativno visok stupanj vjerojatnosti, a ti podaci sežu u prošlost koja je s arheološkog stajališta sasvim nedavna. Naime, kao što smo već naznačili, jezična se djelatnost odvija primarno u verbalnim aktima koji se sastoje od zvukova, pa su se – prije nego što ih je bilo moguće snimiti i sačuvati na nekom od nosača zvuka – *verba volantia* u toku samog čina izgovaranja nepovratno gubila sve do pojave pisma koje je jezične poruke pretvorilo u *scripta manentia*. Ali s pismenošću ujedno završava prethistorijski period i započinje povijest, pa se lingvistika, ondje gdje se nalazi na tlu izravno provjerljivih činjenica, uvijek kreće u historijskoj domeni. Komparativna lingvistika svojim modelima omogućuje da se na osnovi podataka potvrđenih na pisanim spomenicima i u dokumentima s određenim stupnjem sigurnosti rekonstruiraju i starija jezična stanja, no i u područjima u kojima takva izučavanja imaju najjaču tradiciju i gdje ima najviše zapisanih podataka – a to je prije svega domena indoevropske komparativne lingvistike – rekonstrukcije u vremenu ne sežu dalje od 5. tisućljeća pr.n.e.,[73] pa su tek malo ranije od prvih pisanih spomenika u Maloj Aziji ili u dolini Nila. Ma koliko te rekonstrukcije, u kombinaciji s arheološkim podacima, bile važne za upoznavanje načina života drevnih zajednica govornika najranijih oblika indoevropskog jezika,[74] njihov je zahvat u prošlost, po arheološkim mjerilima prema kojima se prethistorijska razdoblja mjere stotinama tisuća godina, uistinu malen. Sve ono što je prethodilo pravim neolitskim kulturama u Evropi i Aziji za znanost o jeziku ukazuje se tek u vrlo nejasnoj slici čijem je razjašnjavanju posvećivala malo pažnje, svjesna ograničenosti

73 *Cf.* MARTINET 1987, 40 *sqq.* ili BEEKES 1995, 47 *sqq.*

74 Klasičnu lingvističku studiju na tom području predstavlja BENVENISTE 1969.

vlastitih analitičkih dometa.[75] Preostaju nam, stoga, arheološka saznanja.

Koliko se god prethistorijski arheolozi međusobno ne slagali ne samo u pojedinostima nego i u cjelovitim interpretacijama pojedinih zbivanja i nalaza, ipak se globalna slika razvoja čovječanstva može smatrati općenito prihvaćenom. Prema njoj, u najkraćim crtama, u evolucijskom stablu prosimija ili polumajmuna u tercijaru, starijem geološkom razdoblju neozoika, negdje potkraj miocena i na prijelazu u pliocen, dakle prije 10 milijuna godina, izdvaja se grana hominida iz koje će se razviti ljudska vrsta. Na kraju tercijara i početkom kvartara, nakon otprilike 9 milijuna godina, pojavljuju se prethodnici čovjeka, koji će se u toku pleistocena transformirati u arhantrope, praljude – pitekantrope, sinantrope, atlantrope. Ova se transformacija vjerojatno dogodila prije otprilike 600.000 godina, a arhantropi, koji već pripadaju vrsti *Homo erectus*, obilježenoj dakle uspravnim hodom, izrađivali su i najstarija oruđa: najprimitivniji oblici oruđa nastajali su udaranjem jednog oblutka o drugi (pa se govori o kulturama oblutaka, *pebble cultures*), čime su se naoštravali rubovi kamena, a i iverje koje se na taj način odbijalo moglo je poslužiti kao oruđe ili oružje. U nekoliko dugotrajnih uzastopnih razdoblja oruđe se sve više usavršavalo, te se izmjenjuju prve velike cjeline, koje se u arheologiji tradicionalno nazivaju kulturama: abbévillienska (od 500.000 do 400.000 godina) koju karakteriziraju ručni klinovi otklesani od jezgre na kamenom nakovnju, istovremena clactonienska s iverima odbijenima od prethodno udarcem izravnane površine, acheuléenska (od 400.000 do 120.000 godina) u kojoj se kamena jezgra najprije obrađuje (tzv. Levallois-tehnikom) kako bi se dobili klinovi i iveri točno željenog oblika, te micoquienska (od 120.000 do 75.000 godina) s manjim i još finije obrađenim klinovima.[76]

75 Cf. MOUNIN 1970, 21 *sqq*. Nešto stariji lingvistički radovi o jezičnoj djelatnosti u prethistoriji – čak i oni najpoznatiji (RÉVÉSZ 1946, koji je već u trenutku objavljivanja bio zastario i TOVAR 1954) – pokazuju, iz današnje perspektive, koliko je malo ta problematika zanimala lingviste.

76 Nazivi pojedinih razdoblja i njihove datacije mogu ponekad značajno varirati; ovaj je pregled sačinjen prema POVIJEST 1974, 151 *sqq*.

Na kraju ovog perioda, prije otprilike 80.000 godina – u geološkoj razdiobi to je završetak interglacijalnog stadija između glacijacija Riss i Würm –, na scenu stupaju paleoantropi, koji se danas nerijetko smatraju već predstavnicima vrste *Homo sapiens* i među kojima je na prostoru Evrope, sjeverne Afrike i prednje Azije najpoznatiji neandertalac: njegova se kultura, koja traje otprilike do prije 35.000 godina, naziva moustérienskom i nadovezuje se tipološki na acheuléenske i micoquienske produkte, uz još veću raznolikost oruđa i uz pojavu retuširanja s pomoću kosti, pa i drvenog alata i oružja. Na kraju ovog razdoblja, kojim ujedno završava srednji a započinje gornji paleolitik, dakle prije 35.000 godina, nakon perioda suživota s pridošlicama neandertalci posve nestaju: smjenjuje ih pravi *Homo sapiens*, čije paleolitske kulture, od najstarije, aurignacienske, do najmlađih, magdalénienske i azillienske pružaju obilje dokaza o umjetničkom djelovanju, pa i o religijskim postupcima,[77] dok se tehnike obrade kamenog oruđa i njihova tipologija i dalje usavršavaju i pokazuju sve veću raznolikost. U cijelom ovom golemom vremenskom rasponu paleolitika glavne aktivnosti čovjeka ostaju lov, ribarenje i sakupljanje plodova, ali i ovdje, što se više približavamo kraju razdoblja, metode lova postaju sve složenije i zahtijevaju, kao i tehnike obrade materijala, sve kompleksnije oblike međusobne suradnje unutar grupa. Ovi će procesi dovesti početkom mezolitika do prijelaza na agrikulturnu ekonomiju i na stočarstvo, što će – kako kaže Leroi-Gourhan – izravno voditi prema prvim velikim civilizacijama neolitika.

Nas, dakako, najviše zanima odgovor na pitanje koja od naznačenih prijelomnih točaka u biološkom, ekonomskom i kulturnom razvoju ljudske vrste predstavlja ujedno i *terminus post quem* smijemo bar s nekom izvjesnošću govoriti o jezičnim zajednicama, a to je istovremeno i točka u kojoj »počinje« (navodnici ovdje označavaju i metaforičnost tog početka i sumnju u stvarnu smislenost njegova egzaktnog lociranja) ljudski jezik. U svojim zaključcima uvijek oprezni Karl Narr[78] upozorava na činjenicu da je obrada kamenih jezgri u kulturama oblutaka, usprkos

77 *Cf.* Leroi-Gourhan 1968, 12.

78 Narr 1964, 26 *sqq.*

svojoj prividnoj jednostavnosti, tehnički složen postupak koji zahtijeva raspoznavanje najboljeg mjesta za udar i kuta udarca, te određivanje njegove snage; s druge strane, proizvodnja i upotreba takva oruđa rezultat su neke vrste metodičkog planiranja, jer su ljudi koji su ih producirali posjedovali znanje o tome da se predmeti mogu sačuvati i ponovo upotrijebiti. Napokon, tehnika obrade prenosila se s generacije na generaciju, a da pri tome nije imala nijedan element urođenosti kakvu zatječemo kod životinja koje prerađuju prirodne materijale: to je prenošenje imalo, dakle, karakter učenja. Treba se upitati, kaže Narr, da li bi to sve bilo moguće da ljudi nisu raspolagali nekim oblikom jezika. Usprkos tome što je problem pun kontroverzija, a zaključci posve očito mogu biti samo hipotetičke prirode, Narr smatra kako moramo »dopustiti da su prvi proizvođači kamenog oruđa imali bitne uvjete za postojanje stvarnog jezika: određenu sposobnost apstrakcije, neophodnu da bi zvukove, same po sebi indiferentne, opskrbili značenjem, i, bez sumnje, "misli" koje se mogu saopćiti«.[79] Leroi-Gourhan, u knjizi koja je posvećena upravo simboličkim djelatnostima prvih ljudi,[80] nakon magistralne analize različitih tipova znakova što ih je ostavio prethistorijski čovjek, zaključuje da su uvjeti koje spominje Narr nastupili tek u razvijenoj moustérienskoj kulturi, ili – još vjerojatnije – u aurignacienskom periodu, dakle prije 50.000 ili najkasnije 35.000 godina.

Prema općenito prihvaćenom shvaćanju o ljudskoj se kulturi, u širem smislu te riječi, dakle ne kao o paleoarheološkoj oznaci načina proizvodnje oruđa nego kao o specifično ljudskom transformiranju i prilagođavanju prirodne okoline vlastitim potrebama, može govoriti od onog trenutka kad se pojavljuje neka vrsta predviđanja koja vodi računa o različitim mogućim budućim događanjima. Kada se, dakle, pri izradi oruđa priređuje jedan alat koji će poslužiti za obradu drugoga ili se oruđe sprema za neku još neprisutnu i potencijalnu upotrebu, ili se, opet, u lovu primjenjuju razne strategije koje zahtijevaju međusobnu suradnju članova grupe i prilagođavanje različitim mogućim situacijama,

79 NARR 1964, 27.

80 LEROI-GOURHAN 1964; *cf.* i MOUNIN 1970, 32 *sqq*.

tada se radi o oblicima djelovanja koji imaju karakteristike ljudske prakse. Za tu je praksu, kao što je očito, neophodno raspolagati, s jedne strane, izvjesnom formom pojmovnog mišljenja i sposobnošću apstrakcije, a s druge strane ona je izvediva samo u okviru zajednice, dakle kolektiva koji se od životinjske grupe razlikuje upravo po tome što se intencionalno (a ne potaknut isključivo urođenim instinktom) udružuje kako bi zajedničkim radom transformirao svoje prirodno okruženje. Da bi takva zajednica koja praktički djeluje mogla postojati, njezini članovi moraju moći međusobno komunicirati.

Kako se i unutar životinjskih skupina javljaju različite, ponekad i izuzetno kompleksne, forme razmjena poruka, treba se upitati koje je obilježje karakteristično za ljudsku komunikaciju (što još ne znači da moramo pretpostaviti da se ona nužno provodi s pomoću jezika): analizirajući distinktivna obilježja ljudske znakovne prakse i uspoređujući ih s porukama i znakovima što su ih istraživači uočili kod životinjskih vrsta, Ivan Ivić naglašava da mogućnost stvaranja lažnih poruka i imaginarnog univerzuma (a to znači i poruka o budućnosti, dakako) možda najjasnije dijeli čovjekovu semiotičku djelatnost od životinjske. Tome pridodaje i sposobnost učenja i – što je vjerojatno još važnije – poučavanja kojim se prenose informacije o tome kako se obavlja znakovna praksa izvan genetičke predodređenosti tih procesa kakva vlada kod životinjskih vrsta.[81] Kao što smo već kazali, ako i prihvatimo biogenetičarsko učenje o urođenom i u toku evolucije razvijenom »jezičnom organu«, prema njemu također taj »organ« svojom općom arhitekturom otvara mogućnost u osnovi beskonačnom broju konkretnih struktura koje se oblikuju jezičnom praksom, odnosno učenjem i prilagođivanjem jezičnoj okolini.

Ljudska znakovna praksa zacijelo se, zbog karaktera samih znakova i njihove upućenosti na nešto što nisu oni sami, te zbog toga što osigurava razinu »pojmovnosti« i apstrakcije čovjekovu životu, nikad ne realizira kao jedini oblik prakse već je uvijek kombinirana s drugim ljudskim djelovanjima. U drugačijem analitičkom kontekstu, zasnivajući jednu materijalističku lin-

81 *Cf.* IVIĆ 1978, 39 *sq.*

gvistiku koja se jezikom bavi upravo kao praksom, Robert Lafont primjećuje da je *homo faber*, čovjek »obrađivač« prirode, neodjeljiv od čovjeka koji upotrebljava jezik, kojega naziva *homo loquens*, ali i obratno.[82] Prema tome, moglo bi se zamisliti da su već nosioci kulture oblutaka, ako su bili u određenom smislu *homines fabri*, posjedovali i neke – makar vrlo elementarne – oblike jezika (koji nije nužno morao biti vokalne prirode). S druge strane, budući da u gornjem paleolitiku, od aurignacienskih kultura nadalje, zatječemo ljude s raznovrsnim sposobnostima simboličkih i vrlo apstraktnih predodžaba koje danas opisujemo kao umjetničke i religijske prakse kojima se bavio *Homo sapiens*, i budući da novija arheološka istraživanja ukazuju da jaz između ovog čovjeka i neandertalca nije tako velik kao što se to nekada činilo, te da im se kulture nerijetko malo razlikuju ili se bar kontinuirano nadovezuju jedna na drugu, te – napokon – budući da je neandertalac po svemu sudeći već raspolagao i svim biološkim karakteristikama potrebnima za jezičnu djelatnost,[83] nema pravog razloga da se *a priori* odbaci pretpostavka kako su jezične zajednice egzistirale u najmanju ruku već od razvijenog razdoblja moustérienskih kultura.

Uostalom, za naše razmatranje nije toliko važna datacija (koja ionako može biti samo hipotetička) početka ljudske upotrebe jezika koliko tvrdnja da – bar u lingvističkom modelu – govoriti o čovjeku uvijek znači govoriti o biću koje je obilježeno istovremeno različitim oblicima prakse, od kojih je jedna jezična, što ujedno implicira i to da je čovjek oduvijek član neke jezične zajednice. Prethistorijske jezične zajednice smijemo, stoga, zamisliti kao veće ili manje grupe ljudi koji prenose svoja iskustva o drugim formama praktičkog djelovanja i o njihovim modalitetima i rezultatima jedan drugome (pa i s generacije na generaciju), te na taj način stvaraju kolektive koji svoje unutrašnje relacije realiziraju s pomoću jezičnog i drugih oblika djelovanja. U tim ranim

82 *Cf.* LAFONT 1978, 11 *sqq*. Lafont započinje izgradnju svoje teorije tvrdnjom o primarnoj potvrđenosti jezika u komunikacijskom aktu, ali kasnije – analizirajući modalitete konstituiranja *logosfere*, prostora vlastita snalaženja u svijetu koji čovjek (i ljudi) stvaraju s pomoću jezika – svoju pažnju usmjerava prema procesima nominacije i prema kognitivnoj funkciji jezika.

83 *Cf.*, npr., WOLPOFF 1996.

jezičnim zajednicama i upotrebama jezika (o čijim realnim, konkretnim oblicima ne znamo zapravo ništa) zacijelo još nije bilo razdvajanja pojedinih jezičnih funkcija (ako ono doista postoji izvan lingvističkih i filozofskih modela i danas), pa je rasprava o tome koja je od njih primarna, čini se, besmislena: mnogo je vjerojatnija pretpostavka da su se sve funkcije u najranijem razdoblju ostvarivale unutar istih poruka sinkretički, a da su tek prve jasnije diferencijacije pojedinih grupa govornika unutar zajednice dovodile do izdvajanja ili primata pojedinih funkcija. O tome da su te prve poruke imale istovremeno i komunikacijski, i emotivni, i konativni, i fatički, pa i ludički i poetski karakter, da su ujedno svojim denotacijama uređivale svijet i omogućavale kognitivne i heurističke procese, pa čak i da su u svojem postepenom izgrađivanju znakovnog univerzuma koji dozvoljava pojmovnu apstrakciju i u procesima razdvajanja znakova od označenih fenomena imale i makar latentnu metajezičnu notu – o prisutnosti svih ovih funkcija u njima gotovo da i ne bi trebalo sumnjati. Najviše dvojbe izaziva zacijelo simboličko-identitetska funkcija jezika. O prethistorijskom poimanju kolektivnih i individualnih identiteta ponovo znamo veoma malo (ako uopće nešto znamo) i jedino možemo biti sigurni, na osnovi promjena u razumijevanju ovih fenomena koje su se dogodile u historijskim vremenima, dakle otprilike u posljednja tri tisućljeća u Evropi, da su za prethistorijskog čovjeka pitanja identiteta bila postavljana bitno drugačije nego za naše suvremenike. Ipak, unutar jedne zajednice razlike u jezičnoj djelatnosti koje će i slušaoci, a i sami govornici, percipirati kao razlike možemo realno očekivati tek onda kad se članovi te zajednice počnu pojavljivati u različitim ulogama relevantnima za život kolektiva, a to znači u trenutku kad se pojavljuje određen oblik podjele rada i funkcija: tek tada će »diskursi«, dakle poruke obilježene posebnim jezičnim elementima, u svojoj posebnosti uvjetovane zacijelo najprije na planu sadržaja, biti prepoznatljivi znakovi pojedinih funkcija. Kada i u kojim uvjetima ta prepoznatljivost postaje doista prepoznata, veoma je teško reći, no u kulturama nakon moustérienske, u kojima apstraktna simbolika – kako pokazuju analize Leroi-Gourhana – ima već važnu ulogu u ljudskom životu, mogli bismo s velikom izvjesnošću pretpostaviti da je došlo i do takva

prepoznavanja. Jednostavnije rečeno, kada su se unutar jedne grupe lovci počeli stalno razlikovati, na primjer, od izrađivača alata i sakupljača plodova, njihov »lovački žargon« postao je unekoliko različit od »žargona alatničara« ili »žargona sakupljača«, a kada su i jedni i drugi te razlike uočili, ostvarila se i simbolička funkcija jezika. Budući da iz povijesnog razdoblja znamo kako su se polako formirali individualni identiteti i budući da smo, nakon perioda modernog racionalizma i rađanja građanske samosvijesti u novovjekoj Evropi, u domeni pojedinačnih još više nego kod kolektivnih identiteta skloni tome da ih promatramo kroz prizmu suvremenog poimanja, čini se da o tom aspektu simboličke dimenzije jezične djelatnosti u prethistorijskim zajednicama gotovo i ne smijemo govoriti.

Što se tiče simboličko-identitetske funkcije jezika u relacijama između različitih zajednica, opet se nalazimo na terenu čistih hipoteza, od kojih nam nedostaje ona početna: ne znamo koliko su jezici kojima su govorile rane zajednice koje su međusobno dolazile u kontakt (a takvih je kontakta svakako bilo, ponekad i između nosilaca različitih kultura, pa čak i različitih bioloških osobina, kao što pokazuje susret između neandertalaca i *Homo sapiensa*) bili međusobno diferencirani. No, ma koju od dviju suprotstavljenih teorija prihvatili, onu o zajedničkom porijeklu svih današnjih ljudi (tzv. teorija o Evinim kćerima) ili onu o multiregionalnoj evoluciji ljudskih bića,[84] moramo pretpostaviti – i opet na osnovi današnjih iskustava o nastanku i održavanju jezične raznolikosti – da su grupe koje su boravile na međusobno udaljenim teritorijima i održavale slabe (a ponekad, možda i generacijama, i nikakve) kontakte, čak i ako su nekad bile jezično bliske, s vremenom razvijale različite idiome. Ta se različitost, kad bi dolazilo do susreta među članovima odvojenih jezičnih zajednica, morala zapažati, a iz današnje se perspektive čini opravdanim pretpostaviti da je igrala i simboličku ulogu, te da su se govornici međusobno prepoznavali kao pripadnici različitih zajednica. No koliko su frekventni morali biti kontakti među različitim zajednicama i kakav je stupanj autopercepcije bio potre-

84 *Cf.* STRINGER 1990 i THORNE & WOLPOFF 1992. Zastupnicima teorije o zajedničkom porijeklu zacijelo je bliska legenda o jedinstvu jezika prije Babela.

ban da bi neka zajednica razumjela svoj vlastiti jezik kao identitetski simbol kojim se izdvaja od drugih, ponovo je vrlo teško zaključiti. Naime, opet smo u opasnosti da vlastita, današnja shvaćanja jezičnog kolektivnog identiteta bez pravog opravdanja projiciramo u situacije u kojima su ona neprimjenjiva. Na tu nas opasnost – ovdje ćemo uza sve ograde ipak transponirati etnografsko iskustvo u prethistoriju – jasno upozorava d'Ans u svojem uzbudljivom svjedočanstvu o Indijancima iz poriječja Amazone, o kojima, uistinu u želji da naglasi neprimjerenost naših modela opisa, govori kao o društvima bez jezika, bez teritorija, bez etnosa, pa čak i bez društva![85] Ne radi se, dakako, o zajednicama koje uistinu ne bi posjedovale ove atribute, već o društvima s fluidnim strukturama, promjenljivim teritorijima i njihovim granicama, te takvima da svoj kolektivni identitet ne realiziraju u odnosu prema drugima kroz simboliku etnosa ili jezika. Drugim riječima, nijedan od elemenata iz niza: teritorij – etnos – jezik, koji bitno determiniraju moderne kolektivne identitete, ne pojavljuje se ovdje u formi koju smo navikli smatrati uobičajenom, a međusobno se podudaraju (i to u percepciji drugačijoj od naše) samo u elementarnom naselju, selu, tako dugo dok ono ima stalnu lokaciju.

Kako su i prethistorijske zajednice, bar što se tiče njihova odnosa prema teritoriju i trajnosti naseljavanja, imale slične karakteristike, možda bismo smjeli pretpostaviti da se i u njihovu slučaju radilo o kolektivima koji u početnim fazama nisu jasno percipirali svoje granice prema drugim sličnim grupama već su ostavljali široke i nedefinirane »prostore susreta«, u kojima ni različitost idioma nije igrala bitnu ulogu i u kojima su se simboličke razlike neutralizirale, a komunikacijske su se veze uspostavljale nekim nejezičnim ili »polujezičnim« semiološkim sredstvima.[86] Unutar zajednice iz prvobitne sinkretičke polifunkcionalnosti poruka polaganim procesom izdvajaju se pojedine jezične funkcije, a – paralelno s razvojem drugih simboličkih djelatnosti i funkcionalnim raslojavanjem zajednice – jezik se transformira i u modalitet simboličkog iskazivanja kolektiva, u pojedinim njegovim dijelovima i u cjelini, u odnosu prema ostalim ko-

85 D'ANS 1996.

86 *Cf.* D'ANS 1996, 95 *sq.*

lektivima. Rezultati tih dugotrajnih procesa, koji i sami i dalje predstavljaju dinamičke procese i koji se nadovezuju na transformacije što su ih zajednice doživljavale tokom gornjeg paleolitika i cijelog mezolitika, mogu se jasnije sagledati u trenutku kad se počinju formirati prve velike civilizacije koje su ostavile i pisane spomenike o svojim simboličkim djelatnostima.

Od kolektiva do pojedinca

Među jezičnim zajednicama čije je postojanje u evropskoj tradiciji historijski potvrđeno pisanim spomenicima i dokumentima teško bi bilo pronaći od zajednice govornika grčkog jezika primjereniju za izučavanje ranih povijesnih stadija i transformacija koje su takvi kolektivi doživjeli u toku vremena. Riječ je, naime, ne samo o veoma drevnoj zajednici, u zapadnim civilizacijama obilježenoj k tome najdužim kontinuitetom koji seže sve do današnjih dana, nego i o idiomu čije su razne faze razvoja, ponekad i vrlo bogato, potvrđene u raznovrsnim tekstovima koji sadržavaju brojne i izravne i neizravne podatke o govornicima grčkog jezika, pa donekle i o načinima na koje su oni sagledavali svoje jezično zajedništvo.

Osim toga, ako se ograničimo samo na razdoblje starogrčkog jezika, njegova jezična zajednica, i u svojoj dijakroniji i u pojedinim sinkronijskim presjecima, ima sve karakteristike bitne za našu analizu. Naime, jezik kojim su njezini pripadnici govorili i pisali bio je bez ikakve sumnje polifunkcionalan i obavljao je u zajednici u punoj mjeri sve funkcije koje smo prethodno nabrojili: štoviše, u zapadnoj tradiciji i povijesti većina je funkcija prvi put dokumentirana upravo u jezičnoj djelatnosti govornika grčkoga. Jezik je uz funkcionalnu pokazivao i veliku dijalektalnu izdiferenciranost, a usprkos tome – kako nam kažu uobičajene interpretacije – postojao je jak osjećaj jezičnog zajedništva koji je prožimao sve skupine izvornih govornika grčkoga. Taj je osjećaj bio posebno snažan u odnosu prema drugim zajednicama, pa se fundamentalno razlikovanje između Grka i barbara, koje je bit-

no odredilo grčki kolektivni identitet, pa i njihovu kulturu, zasnivalo – kao što bi se moglo zaključiti i na temelju etimologije, jer *bárbaroi* znači »oni koji govore "bar-bar", koji su nemušti« – na poimanju jezične različitosti.

No u ispitivanje drevne grčke jezične zajednice treba ući, kako nas novija istraživanja neprestano upozoravaju, s velikom dozom opreza. S jedne strane, naime, starogrčka je kultura već stoljećima objekt intenzivnog izučavanja, i budući da se nalazi na samim izvorištima zapadnih civilizacija i stoga ima povlašteno mjesto, svako moderno razdoblje u njoj traži ne samo njezine elemente nego i opravdanje za vlastita djelovanja i izbore: ova sukcesivna i uvijek do određene mjere ideologizirana iščitavanja grčkih fenomena ostavljaju svoje interpretativne tragove i na tim samim pojavama kao objektima analize, tragove koje je kasnijim istraživačima gotovo nemoguće izbjeći. To znači – ma kako ova tvrdnja s epistemološkog stajališta banalno zvučala – da u tumačenje grčke kulture unosimo i interpretacije svojeg vremena i svih vremena koja su bila interpretativni posrednici između Grka i nas. Kako ni vlastite tragove ni tragove prethodnika ne možemo zaobići, preostaje nam jedino da, uz najveću moguću dozu samokritičnosti, toga budemo svjesni.

S druge strane, ako ova primjedba vrijedi bilo za koje istraživanje starogrčke civilizacije (a – u krajnjoj konsekvenciji – i bilo za koje istraživanje uopće), u izučavanju jezika i jezičnih zajednica drevnih Grka moramo pripaziti na još jednu okolnost. Obilna pisana dokumentacija o jezičnoj situaciji, koja predstavlja, kao što smo naglasili, jednu od bitnih prednosti za našu analizu, ukazuje se ujedno i kao bitan faktor njezina ograničenja. Naime, koliko se god pisanih svjedočanstava sačuvalo o jezičnoj djelatnosti neke zajednice, ako su ona istovremeno jedina svjedočanstva o njoj, uvid u realne oblike te djelatnosti može biti tek u velikoj mjeri fragmentaran. Kad je riječ o grčkim tekstovima koji su do nas stigli rukopisnom tradicijom, oni najvećim dijelom pripadaju domeni književnosti i stručne i znanstvene literature, a uz to su prošli višestruko (djelomično, dakako, i ideološki uvjetovano) filtriranje priređivača, od antičkih vremena do srednjeg vijeka, tako da odražavaju jezičnu produkciju koja se u principu smatrala, prema različitim kriterijima, uzornom bilo u formal-

nom bilo u sadržajnom smislu, ili na oba ova plana. Što se tiče natpisa na kamenim spomenicima, na različitim predmetima ili na novcu, odabir sačuvanog korpusa mnogo je više ovisio o slučaju nego kod rukopisnih tekstova, pa je stoga za cjelinu jezične djelatnosti donekle reprezentativniji. Ipak, ne treba zaboraviti da su takvi natpisi, čak i onda kad potječu iz privatne sfere (a takvi su redovito u manjini), upravo zbog toga što su zapisani, namijenjeni domeni javne komunikacije u kojoj su jezične forme i sadržaji (iz razloga koje ćemo, bar djelomično, kasnije opširnije opisati) gotovo uvijek unekoliko drugačiji od onih u području privatnog, svakodnevnog saobraćanja koje je bez ikakve sumnje predstavljalo većinu jezične djelatnosti u zajednici. I napokon, sama transpozicija zvukova govora u pismo, koja je, uostalom, jedan od važnih preduvjeta formiranja domene javne komunikacije,[87] na više načina »iskrivljuje« upotrebu jezika, oduzimajući joj mnoge dimenzije žive riječi i dodajući joj trajnost, koja pošiljaoce jezičnih poruka nerijetko, svjesno ili nesvjesno, potiče na promjene u odnosu prema onome što bi inače izgovorili. Ako sve ove elemente (a i druge koje ćemo tek navesti) uzmemo u obzir, možemo pokušati izbližega razmotriti što su bila bitna obilježja jezičnih zajednica Grka u pretklasičnom, klasičnom i helenističkom periodu.

Usprkos tome što se u lingvistici postanak grčke jezične zajednice, njezino smještanje u područje kontinentalne Grčke, Peloponeza i egejskih i jonskih otoka, te njezina unutrašnja dijalekatska podjela mogu, u kombinaciji s arheološkim i povijesnim podacima, tumačiti na nekoliko različitih načina,[88] ipak se o većini osnovnih crta tih dugotrajnih procesa istraživači uglavnom slažu. Najranija se svjedočanstva o postojanju jezične zajednice govornika grčkog jezika pojavljuju u brončano doba, u 15. i 14. st. pr.n.e., na spomenicima pisanima linearom B, specifičnim ideografsko-slogovnim pismom, kojem je bilo srodno i starije pismo, linear A, čiji su zapisi reproducirali još nedešifrirani i negrčki idiom pripadnika prethelenske minojske kulture. U razvoju grčkog jezika ova se najstarija faza naziva mikenskom. Na-

87 *Cf.* ŠKILJAN 1998, 25 *sqq.*

88 O tome ukratko, s bogatom bibliografijom koja obuhvaća i stariju i noviju literaturu, govori HALL 1997, 153 *sqq.*

kon nje slijedi period »pravog« starogrčkog jezika, s dvama razdobljima među kojima u jezičnom smislu nema radikalnog prekida, arhajskim i klasičnim, od 6. do 4. st. pr.n.e., na koje se nadovezuju helenistička faza i – napokon – bizantski grčki, koji se uobičajeno već smatra srednjogrčkim idiomom i ne pripada više periodizaciji starogrčkoga. Ova je dijakronija i sama, dakako, obilježena tolikim promjenama jezičnih elemenata na svim razinama da su još helenistički filolozi, da bi pripomogli očuvanju tradicije kontinuiteta jezične zajednice, velik dio svojih znanstvenih napora bili usmjerili prema tumačenju starijih tekstova, a unutar nje, u pojedinim periodima, razvile su se i različite druge diferencijacije idioma koje direktno i indirektno svjedoče i o raslojavanjima zajednice u cjelini.

Kada je riječ o mikenskim spomenicima, a najvećim dijelom to su tablice s natpisima šturog ekonomskog i administrativnog sadržaja, oni – unatoč tome što potječu iz raznih gradova: Mikene, Tirinta, Tebe i Pila na kopnu, te Knosa i drugih naselja na Kreti, i iako pokrivaju razdoblje duže od dvaju stoljeća – ipak pokazuju neočekivano veliku jezičnu ujednačenost.[89] Taj se nedostatak tragova dijalekatske diferencijacije grčkoga u mikensko doba može objasniti s jedne strane ponavljanjem istih sadržaja na natpisima i zadržavanjem (i prenošenjem) formula i njihova plana izraza, a s druge strane činjenicom da su ti tekstovi produkti malog broja pismenih ljudi, pripadnika posebne kaste pisara, koji su se školovali zacijelo na zajedničkim tradicijama, a možda djelomično i fizički zajedno u svega nekoliko škola.[90] Prema tome, ova ujednačenost možda zapravo prikriva stvarnu raznolikost, a svakako nam ukazuje na fenomen koji je prethistorijskim jezičnim zajednicama bio nužno posve nepoznat: unutar jezične zajednice, pa čak se i djelomično protežući na više takvih kolektiva ili bar na više njihovih jasno diferenciranih dijelova, razvija se nova »podzajednica« pismenih koja je s jedne strane, zbog samog karaktera pisma i njegove funkcije »fosiliziranja« žive riječi, redovito u pisanoj jezičnoj produkciji konzervativnija

89 *Cf.* DICTIONARY 2000, *s.v. Mycenaean language* (J. Chadwick).

90 *Cf.* HALL 1997, 166: autor navodi i primjer pisara iz Pila za koje je vrlo vjerojatno (na osnovi jezičnih i grafemskih karakteristika) da su se obrazovali zajedno s pisarima iz Knosa.

od ostalih članova kolektiva, a s druge strane – i u vlastitoj percepciji i u poimanju primalaca pisanih poruka (i onda kad ih oni ne znaju pročitati nego u njima vide samo mističnu »jezičnu okaminu«) – na nov način oblikuje komunikacijski doseg idioma i opseg jezične zajednice. Napokon, pisane poruke u ovim ranim razdobljima pripadaju najčešće, kako smo već naglasili, domeni javne komunikacije i pridonose izravno tome da se ona oblikuje bitno drugačije nego domena privatnog saobraćanja.

Zapravo se ovdje možda prvi put u zapadnim civilizacijama susrećemo s pojavom koja će već u slijedećem periodu grčkog jezika i njegove upotrebe biti jasno potvrđena: za prethistorijske smo jezične zajednice pretpostavili da se one formiraju kroz zajedničku jezičnu praksu njihovih članova, popraćenu drugim oblicima prakse, dakle da nastaju spontano; na primjeru pisara iz mikenskog doba možemo naslutiti prvi korak prema stvaranju nespontane zajednice,[91] s intencionalno održavanom razlikom između pismenih i nepismenih na jezičnoj razini i s »članstvom« koje se ne podudara ni s jednim spontano izraslim jezičnim kolektivom.

Nakon propasti mikenske civilizacije dijalekatska je slika grčkog jezika mnogo složenija, ili je bar naše poznavanje situacije na osnovi brojnijih (ali vrlo nejednoliko distribuiranih) spomenika postalo potpunije. Kontroverzije oko toga kako treba razvrstati grčke dijalekte klasičnog perioda još uvijek traju, no čini se da bi se u najgrubljim crtama moglo prije svega ustvrditi da je praktički svaki od mnogih grčkih gradova i regija, nerijetko – osobito na kopnu – međusobno odijeljenih teško prolaznim planinama ili rijekama, imao svoje jezične karakteristike. Na temelju odabranih izoglosa (koje u modelu spajaju mjesta jednakih jezičnih osobina) suvremeni su istraživači[92] ove lokalne jezične sisteme raspodijelili u četiri osnovne grupe, od kojih svaka sadržava veći broj podgru-

91 To ne znači da takvih zajednica nije bilo i prije: one su svakako postojale u drugim pismenim civilizacijama (egipatski pisari izvrsno ih ilustriraju), a možda već i ranije, u neolitskim kulturama s visoko razvijenim simboličkim djelatnostima koje su ujedno i služile kao faktor distinkcije prema drugim kulturama s kojima su njihovi pripadnici dolazili u dodir.

92 Premda se ovdje primjenjuju suvremeni dijalektološki i genetski modeli, izbor izoglosa jednim se dijelom zasniva na dijalekatskim specifičnostima koje su helenistički filolozi smatrali relevantnima; drugačiji odabir izoglosa

pa; ta podjela obuhvaća zapadne (dorske) dijalekte, eolsku podgrupu, arkadsko-ciparska narječja, te jonsko-atičku skupinu. Lingvistički gledano, razlike između pojedinih grupa (a još više razlike između pojedinih lokalnih sustava), koje se ukazuju i na fonološkom, i na morfološkom, i na sintaktičkom, i na leksičko-semantičkom nivou, katkada su uistinu velike i jasno uočljive, no ipak se pretpostavlja da su se njihovi govornici mogli međusobno razumjeti.[93] Ova se velika dijalekatska raznolikost nekad objašnjavala trima uzastopnim seobama (tzv. jonsko-atičkom, eolskom i dorskom) u kojima su se Grci iz balkanskog zaleđa spuštali prema Peloponezu i moru, no jezični podaci ne potvrđuju ovu hipotezu, a i arheološki se nalazi danas interpretiraju unekoliko drugačije, tako da većina znanstvenika danas vjeruje da su Grci u svoju postojbinu došli u jednom migracijskom valu, pa bi dijalekatske razlike nastale u samoj Grčkoj a ne na nekom području na kojem su Grci boravili prije doseljenja.[94] Bez obzira na to koje tumačenje prihvatili, podijeljenost grčke jezične zajednice na brojne dijalektalne podzajednice nesumnjiva je i pisanim svjedočanstvima potvrđena činjenica. Ta se raznolikost, kako se obično smatra, u 4. st. pr.n.e. počinje smanjivati, jer atički dijalekt dobiva u panhelenskim razmjerima sve važniju ulogu, tako da u 3. i, posebno, 2. st. pr.n.e. i na lokalnim natpisima prevladava *koine*, zajednički idiom svih Grka: opravdano se može, ipak, posumnjati u njegovu stvarnu »zajedničkost« izvan pisanih tekstova,[95] i lako je zamislivo da su se u svakodnevnoj živoj riječi pojedina dijalekatska obilježja još dugo vremena zadržala, no ne smije se zanemariti činjenica da antička dijalekatska distribucija nije praktički ostavila traga u jezičnoj situaciji modernog grčkog, u čijem izvorištu doista stoji *koine*.

Ovi se dijalekti u grčkoj tradiciji nazivaju epihorskima, jer su vezani uz područje na kojem su se govorili. Jezične zajednice tih

doveo bi i do ponekad bitno drugačije distribucije dijalekata, *cf.* HALL 1997, 175.

93 DICTIONARY 2000, *s.v.* *Greek language, Dialects* (A. Morpurgo Davies), s opravdanim oprezom kaže za ove idiome da ...*presumably most of them were mutually intelligible.*

94 HALL 1997, 159 *sq.*

95 HALL 1997, 172.

epihorskih idioma u principu su, bar kad je riječ o manjim naseljima i regijama, spontano konstituirane samom jezičnom djelatnošću, ali – kako kažu interpretacije – ujedno pripadaju nekim većim, dijalektalnim zajednicama, koje se napokon udružuju u cjelinu grčke jezične zajednice koja se proteže u klasičnom periodu, kao rezultat intenzivnih procesa kolonizacije, od zapadnog Mediterana, preko Sicilije, južne Italije, same Grčke, egejskih i jonskih otoka i naselja u Egiptu, sve do Male Azije i obala Crnog mora, te nikako nije mogla nastati iz zajedničke jezične prakse svih svojih sudionika nego je bila posljedica nekih aktivnosti koje su više ili manje intencionalno razvijale među Grcima svijest o pripadnosti jednoj jezičnoj zajednici.

Da bismo jasnije sagledali te procese, treba upozoriti na još jednu vrstu jezične raznolikosti koja se manifestirala među govornicima grčkog jezika i koja je, ako sudimo po sačuvanim svjedočanstvima, za njih bila bitnija od epihorske dijalekatske raslojenosti. Naime, osim epihorskih idioma postojali su i literarni dijalekti, tradicionalno vezani uz pojedine književne žanrove i samo djelomično izravno uvjetovani obilježjima jezika u svakodnevnoj komunikaciji. Tako se epska poezija sve do kasne antike sastavljala, bez obzira na to odakle je autor potjecao i kako je govorio, na homerskom grčkom, artificijelnom idiomu baziranom na maloazijskim jonskim dijalektima, ali s eolskim pa čak i mikenskim elementima; korska se lirika temeljila na dorskom idiomu s jonskim »dodacima«; proza se pisala najprije na jonskom a zatim na atičkom dijalektu, kao i dijaloški dijelovi drame (osim sirakuške komedije koja je bila dorska), dok su njezine korske partije recitirane na dorskom. Najveću raznolikost u odabiru idioma i najmanju ovisnost o tradiciji pokazuju, kao što se može i očekivati, liričari, koji pjevaju na jonskom (poput Arhiloha ili Hiponakta), lezbijskom (Alkej i Sapfo), beotskom (Korina) i drugim, uglavnom »vlastitim« narječjima. U razmatranju literarnih dijalekata treba najprije zapaziti da atributi »jonski«, »atički«, »dorski« ili »eolski« ne denotiraju sasvim istu lingvističku realnost koja je njima označena kad se radi o epihorskim idiomima: to su doista uvijek »umjetni« (dakle, udaljeni od svakodnevne upotrebe jezika) i više ili manje »miješani« idiomi u kojima pretežu određeni epihorski elementi. Njihova određenja, uz to,

proizlaze iz modela koji su stvorili helenistički filolozi da bi ih razlikovali, te je njihova »obojenost« primarno generičkog a ne lokalnog, teritorijalnog karaktera, dok suvremeni opisi epihorskih idioma potječu iz modernih lingvističkih modela.[96] Upotreba literarnih dijalekata stvara nove tipove jezičnih podzajednica. S jedne strane, budući da se takav dijalekt namjerno prenosi unutar žanra kroz duge periode, ponekad i kroz stoljeća, u ovakvim se zajednicama javlja snažna svijest o kontinuumu jezične tradicije: epigramatičar s bizantijskog dvora, sastavljajući heksametre u homerskom izričaju koji kao govoreni jezik odavno više nitko ne razumije, izravno se povezuje sa svim pjesnicima istog idioma kroz dvanaest ili petnaest stoljeća, od Homera sve do svojih dana. S druge strane, za razliku od mikenskih pisara, koji raspolažu vjerojatno u odnosu prema živoj riječi sličnim »umjetnim« jezikom, ali koji predstavljaju uglavnom ekskluzivnu zajednicu u kojoj su sami i pošiljaoci i primaoci poruka (jer ih jedini, ili gotovo jedini, znaju ne samo napisati nego i pročitati), starogrčki pjesnici i prozaisti imaju svoju, katkada veću a katkada ograničeniju, publiku, sastavljenu u ranijim razdobljima od slušalaca a kasnije i od čitalaca, i ta publika konstituira »pasivni« dio njihove zajednice. Kako ove literarne poruke redovito nadilaze prostore i vremena u kojima su nastale, zajednice njihovih primalaca formiraju se neovisno od svojeg epihorskog jezičnog okruženja, pa se tako među govornicima čiji su izvorni materinji idiomi različiti stvara spoznaja o njihovu zajedništvu, paralelno sa sviješću o pripadanju zajedničkoj tradiciji. Uloga homerskih rapsoda, koji su putovali po svim grčkim krajevima recitirajući epove sve do 3. st., u tim je procesima zacijelo bila najveća, no ne treba zanemariti ni druge književne iskaze koji su u antici cirkulirali i u oralnoj i u pisanoj formi.

Jezičnoj raznolikosti unutar zajednice govornika grčkoga pridonosio je još jedan tip diferencijacije koja je također (ali, bar u početku, svakako u manjim razmjerima od književnih dijalekata) nadilazila granice epihorskih idioma: to su profesionalni žargoni, koji su se – bar koliko je nama poznato – pojavili s prvim

96 *Cf.* DICTIONARY 2000, *s.v. Greek language, Literary Greek* (A. Morpurgo Davies). Kao što je već rečeno, antički su modeli djelomično ipak uvjetovali parametre modernih lingvističkih razdioba.

profesijama čije se učenje prenosilo s generacije na generaciju u specijaliziranim institucijama koje su *mutatis mutandis* odgovarale današnjim visokim školama i fakultetima, dakle s filozofima, liječnicima i retorima. U 5. st. pr.n.e., u trenutku kad su sofisti obilazili gradove i za novac poučavali vještinu javnog govorenja i kad su već djelovale prve medicinske škole, takvi su žargoni zadobivali općegrčki karakter.[97] Ne treba pomišljati da su ovakvi idiomi obilježavali jedino »elitna« zanimanja: specifičnim i specijaliziranim žargonima zacijelo su se služili i drugi, poput kovača, bankara, trgovaca ili mesara, no o njihovim su jezičnim aktivnostima sačuvani tek malobrojni i za sociolingvističke analize nedovoljni podaci.[98]

I napokon, za grčku su civilizaciju, ako je promatramo u kontinuumu od mikenskih ili homerskih vremena do kasnog helenizma, karakteristični procesi individualizacije, dakle sve jasnijeg izdvajanja pojedinca iz zajednice i nepodudaranja zajedničkih i pojedinačnih djelovanja, njihovih motivacija i posljedica. Ma koliko se danas raspravljalo o tome u kakvu su međusobnu odnosu u antici bili kolektivni i individualni identiteti i koliko su se oni razlikovali od suvremenih poimanja ovih fenomena,[99] sama činjenica da su kolektivne veze u toku vremena slabile i da je u tim procesima fundamentalnu ulogu imalo 5. st. pr.n.e. višestruko je potvrđena u antičkoj književnosti, a posebno je vidljiva ako usporedimo, na primjer, Eshilovo i Euripidovo shvaćanje relacija između pojedinca i zajednice. Individualizacija se može bar donekle pratiti i na jezičnom planu: već krajem 7. st. pr.n.e. više-manje ujednačenu i u osnovi kolektivnu dikciju Homerovih epova narušavaju glasovi liričara koji, kao što smo vidjeli, ne samo da se nerijetko ne uklapaju u žanrovsku podjelu dijalekata nego neprestano tragaju za samosvojnim jezičnim formama na osnovi kojih se prepoznaju kao individualni govornici: jezik zajednice samo je opći okvir unutar kojeg (a ponekad i izvan kojeg) ovi pjesnici ispituju kreativne potencijale. Tenden-

97 *Cf.* LANZA 1979.

98 U Aristofanovim *Pticama* (993-1020), na primjer, mjernik Meton govori tako »stručno« da glavni lik komedije, Pisteter, mirno može reći: »Ni riječi ne razumijem«.

99 *Cf.*, npr., FRONTISI-DUCROUX & VERNANT 1997 ili SCHEID-TISSINIER 1999.

cija individualizacije iskaza širi se, dakako, i na druga područja izvan lirike: ona je sasvim očita u aristofanskim hapaksima, a u helenizmu se pojavljuju pjesnici poput Likofrona čija je idioglosijska poema *Aleksandra* bila gotovo nerazumljiva i njegovim učenim kolegama pjesnicima.

Ako je, prema tome, grčka jezična zajednica bila raslojena na toliko različitih načina i obuhvaćala – i u dijakroniji i u sinkroniji – tolik broj podzajednica, te ako se sasvim očito nije mogla u cjelini konstituirati na osnovi same jezične djelatnosti,[100] posve je opravdano postaviti pitanje je li ona uistinu postojala i, ako jest, kada se formirala i pod kojim uvjetima. Tražeći odgovor na to pitanje, treba najprije konstatirati da su grčki izvori neočekivano šturi u vezi s ovom dimenzijom jezične djelatnosti. Grčka se filozofija vrlo rano usmjerila prema izučavanju kognitivne, heurističke i denotativne funkcije jezika, često ih promatrajući zajedno i pridodajući im – eksplicitno ili implicitno – komunikacijsku funkciju; u retorici se, osim komunikacijske, obrađivala (ponekad u formulacijama koje današnja lingvistika teško prepoznaje) konativna, fatička, emotivna, a katkada i poetska i ludička funkcija; ove tri posljednje funkcije, s naglaskom na poetskoj, bile su objektom poetike; gramatičari, a katkada i filozofi, u fokusu svojih interesa zadržavali su metajezični aspekt jezične djelatnosti; simbolička i identitetska dimenzija, pa i »prizemnije« pitanje jezične raznolikosti unutar grčke zajednice, pobuđivali su malo zanimanja, ako izuzmemo helenističke filološke rasprave o različitim nivoima literarnih dijalekata. To bi nas moglo podjednako navoditi na zaključak da su se ove dvije dimenzije (vjerojatno objedinjene) smatrale tako prirodnima da o njima uopće nije trebalo raspravljati, kao i na posve suprotnu tvrdnju da one zapravo nisu ni postojale. Da bismo razabrali – onoliko koliko je to na osnovi podataka kojima raspolažemo moguće – koji je pravac razmišljanja bliži jezičnoj zbilji Grka u antici, potrebno je detaljnije pregledati malobrojna relevantna svjedočanstva o tome kako su sami govornici sagledavali vlastitu jezičnu raznolikost. Grčki se jezik, na vrlo apstraktnom nivou, spominje

100 Možda je potrebno još jedanput naglasiti da poznajemo tek malen i prema specifičnim kriterijima očuvan dio grčke jezične prakse: njezina stvarna raznolikost bila je, bez ikakve sumnje, neusporedivo veća.

sporadično od 5. st. pr.n.e.,[101] kada se javlja i pozivanje na jezično zajedništvo Grka i uočavanje dijalekatskih razlika, tako da Anna Morpurgo Davies zaključuje:

> In spite of the absence of a standard language, from the 5th cent. BC at the latest – but probably much earlier – the Greeks thought of themselves as speaking a common language.[102]

Pri tome citira znamenito mjesto kod Herodota,[103] na kojem Atenjani odgovaraju poslanicima Sparte, pošto su prethodno odbili ponudu da sklope sporazum sa Kserksom protiv ostalih Grka:

> Naime, postoje mnogi važni razlozi koji nas sprečavaju da tako postupamo [...]; drugi je razlog pripadnost Grcima, s kojima dijelimo istu krv, isti jezik, zajednička svetišta bogova i slične načine žrtvovanja i običaje [...].

No umjesto da ovaj iskaz, u kojem se grčko zajedništvo (*tò Hellenikón*) definira s pomoću zajedničke krvi (*hómaimon*), dakle porijekla, i zajedničkog jezika (*homóglōsson*), smatramo vrhuncem neke prethodne tradicije koja začudo nije ostavila nikakva traga, mogli bismo s većim opravdanjem, s obzirom na kontekst u kojem je izrečen i s obzirom na to da je Herodot u određenoj mjeri bio »glasnogovornik« atenskih interesa (i to više onih iz svojeg vremena, nakon završetka perzijskih ratova, nego iz razdoblja kojem se govor Atenjana pripisuje), promatrati kao formulaciju političkog programa za budućnost, programa simboličkog, ali i stvarnog, objedinjenja Grka pod atenskom hegemonijom. Prije perzijskih ratova, kao što je poznato, grčki su gradovi-države, i oni u matičnom području i brojne kolonije na obalama Mediterana i Crnog mora, uživali veliku političku samostalnost, stvarajući povremene saveze u međusobnim ratovima i okupljajući se jedino na velikim panhelenskim svečanostima (poput olimpijskih igara) ili oko znamenitih svetišta (kao što je bilo ono u Delfima), no – kako je vidljivo iz spomenika koji su se sačuvali – među simboličke elemente zajedništva nije pripa-

101 *Cf.* MORPURGO DAVIES 1987. V. i HALL 1997, 162 *sqq.*
102 DICTIONARY 2000, *s.v. Greek language, Dialects* (A. Morpurgo Davies).
103 *Povijest* 8, 144.

dao zajednički jezik (osim homerskog idioma, ali se njime nije moglo govoriti u svakodnevici), budući da su se u javnoj komunikaciji upotrebljavali lokalni idiomi. Tek su perzijski ratovi pokrenuli veliku mobilizaciju Grka i stvorili preduvjete za formiranje većih i trajnijih političkih saveza, kojima simbolika zajedničkih mitova i rituala i okrenutost prošlosti više neće biti dovoljne, pa će uspostavljati i nove znakove svojeg zajedništva za budućnost: osnivanje Delskog saveza, a posebno prenošenje njegove blagajne, 454. g. pr.n.e., s Dela u Atenu jedan je od takvih znakova (uostalom, i sa sasvim pragmatičnom dimenzijom), a na jezičnom planu takvim je procesima odgovaralo snaženje jednog dijalekta, u ovom slučaju atičkoga, koji će polako preuzimati funkciju zajedničkog idioma javne komunikacije kao *koine*.

To bi značilo da prije 5. st. pr.n.e. smijemo zamisliti niz malih gradova čije jezične zajednice još imaju u većini slučajeva (izuzetak su mogli predstavljati Atena i nekoliko većih grčkih kolonija) više-manje spontani karakter, jer se u njima jezičnim interakcijama povezuju praktički svi stanovnici,[104] i koje s pomoću vlastitih idioma realiziraju sve potrebne jezične funkcije, pa i simboličku i identitetsku. Da su se Grci međusobno prepoznavali na osnovi svojih epihorskih dijalekata, dokazuju neka mjesta kod Herodota;[105] razgovor u Eshilovoj *Žrtvi na grobu*[106] u kojem Orest objašnjava Korifeju da se on i Pilad spremaju međusobno komunicirati fokidskim dijalektom kako ne bi bili prepoznati; Tukidid koji za Etoljane kaže pogrdno da su »sasvim nerazumljiva jezika«;[107] ili Aristofanova Spartanka i Spartanci u *Lisistrati* ili Beoćanin i Megaranin u *Aharnjanima* (gdje upotreba vjerojatno djelomično iskrivljenog a djelomično atenskim jezičnim navikama prilagođenog dijalekta ima i izrazit komički efekt, pa

104 U skladu s D'Ansovom tvrdnjom o naselju kao jedinom izvornom mjestu jezičnog zajedništva; *cf.* bilj. 85.

105 U opisu maloazijskih Jonjana, na primjer, Herodot (*Povijest* 1, 142) spominje četiri njihova različita narječja; HALL 1997, 171 upozorava kako epigrafski spomenici danas dopuštaju da se identificira samo jedno od njih, što nam ponovo ukazuje na činjenicu da je realna jezična raznolikost u antici bila mnogo veća nego što je mi možemo iščitati iz sačuvanih svjedočanstava.

106 *Žrtva na grobu* 560-4.

107 *Povijest peloponeskog rata* 3, 94.

je igra s prepoznavanjem jezičnog identiteta dvostruka);[108] ili, napokon, citat iz Platonove *Sokratove obrane* u kojem se Sokrat ispričava zbog svojeg nepoznavanja pravničkog jezika (što je, uostalom, potvrda žargonske, profesionalne jezične diferencijacije) i uspoređuje se sa strancem (*xénos*, u ovom slučaju: »Grk Neatenjanin«) koji bi upotrebljavao pred Atenjanima svoj dijalekt;[109] i drugi citat, iz *Protagore*, gdje se lezbičko narječje naziva barbarskim.[110] Treba zapaziti da sva ova svjedočanstva potječu iz Herodotova vremena ili su mlađa od njega, te da mnogo više govore o jezičnoj raznolikosti nego o jedinstvu Grka. Još i kod komediografa Posidipa iz Kasandrije, s prijelaza iz 4. u 3. st. pr.n.e., Tesalci se bune da njihov dijalekt nije lošiji od atičkoga,[111] premda je to već period za koji se pretpostavlja da je primat *koine* u simboličkoj hijerarhiji idioma priznat. Čak i Klement iz Aleksandrije, u 3. st. naše ere, u svojim *Svašticama* opisuje *koine* kao jedan od dijalekata, uz atički, dorski, jonski i eolski.[112]

Između ovih spontanih jezičnih zajednica nesumnjivo se i prije perzijskih ratova razvijao neki osjećaj jezičnog jedinstva, zasnovan – kao što smo kazali – s jedne strane na književnim dijalektima, a s druge strane (no zacijelo s manjim intenzitetom) na idiomima profesionalaca koji su nadilazili lokalne jezične granice, te, napokon, vjerojatno najviše na međusobnim jezičnim kontaktima pripadnika pojedinih kolektiva. No, i te su »nadzajednice« na izvjestan način još uvijek spontane, jer ne nastaju intencionalno i obuhvaćaju u principu samo one pojedince koji njima žele biti obuhvaćeni, a uz to nisu imale nužno trajan karakter. Simboličko grčko jezično jedinstvo postalo je dio političkog projekta u toku perzijskih ratova, kad su se uopće mijenjale ne samo socijalne i političke okolnosti nego i ideološka usmjerenja, pa i sama struktura odnosa između javnoga i privat-

108 *Lisistrata, passim*; *Aharnjani* 729 *sqq.* i 860 *sqq.*

109 *Sokratova obrana* 17d.

110 *Protagora* 341c.

111 *Frg.* 30 KA.

112 *Svaštice (Strom.)* 1, 142. Dio ovih podataka, u okviru svoje analize, navodi HALL 1997, 170 *sqq.*

noga i kolektivnog i individualnoga.[113] Pošto su u 4. st. pr.n.e. Makedonci počeli određivati tokove grčke povijesti i pošto su se formirale helenističke države, *koine*, čija se propulzija sretno podudarila s ideologijom prethodnog perioda, doživljava i nakon nove ideološke transformacije (ili upravo zbog nje) svoju službenu promociju kao jezik državnih administracija, pa se stvara slika jezičnog jedinstva unutar zajednice koja više, makar formalno, ne obuhvaća samo Grke nego i brojne Negrke s margina helenskog svijeta, posebno na Istoku.

No pitanje je tko je doista sudjelovao u svegrčkoj jezičnoj zajednici, posebno u njezinim ranim razdobljima, u 5. i 4. st. pr.n. e., dakle tko je među Grcima bio stvarno svjestan toga da je grčki jezik, usprkos svojoj raslojenosti, jedan idiom koji simbolički ujedinjuje sve Grke. Premda o tome nemamo nikakvih egzaktnih podataka, mogli bismo lako zamisliti da su oni Grci koji nisu dolazili češće u dodir sa stanovnicima drugih gradova, zatim oni koji nisu sudjelovali u javnoj komunikaciji i, napokon, oni koji su svoje životne potrebe zadovoljavali više-manje na jednom mjestu, dakle prije svega velik dio robova, žena i – općenito – pripadnika marginalnih i nižih slojeva, te seljaka, svojom jezičnom zajednicom smatrali u principu samo neposredni i spontano nastali lokalni kolektiv, i to ne samo prije perzijskih ratova nego i dugo vremena poslije njih. Kolik je bio njihov broj (a on je zacijelo varirao od naselja do naselja i od socijalne grupacije do grupacije, pa možemo pretpostaviti da je u Ateni, na primjer, bio veći nego u Sparti, a u priobalnim maloazijskim ili južnoitalskim kolonijama manji nego u gradovima u unutrašnjosti kopnene Grčke), teško je reći, ali indirektni pokazatelj predstavlja, između ostalog, broj pismenih, koji prema nekim procjenama u antičko doba nije prelazio 20-30% grčke populacije.[114]

Osim toga, ako prihvatimo pretpostavku da je stvaranje simbolike zajedničkog jezika i konstituiranje simboličke grčke je-

113 O tome se detaljnije, u kontekstu Herodotova svjedočanstva o tim transformacijama, govori u ŠKILJAN 2000a.

114 *Cf.* DICTIONARY 2000, *s.v. Literacy* (R. Thomas), i ondje navedenu literaturu; pri ovim procjenama treba voditi računa o vrlo različitim stupnjevima pismenosti, koji ponekad podrazumijevaju samo znanje pisanja vlastita imena, a katkad obuhvaćaju visoko razvijenu sposobnost čitanja i sastavljanja i najtežih tekstova.

zične zajednice u 5. st. pr.n.e. bilo dio političkog projekta iza kojeg je stajala i hegemonistička ideologija, onda su prvi nosioci tog projekta bili nesumnjivo pripadnici društvene elite koji su se trudili da svoju ideju na različite načine promoviraju među onim društvenim grupama koje su u pojedinim gradovima više ili manje relevantno sudjelovale u političkim aktivnostima, u najširem smislu te riječi. Čak i kad bismo odbacili ovu hipotezu i smatrali da je svegrčka zajednica nastala prvenstveno iz djelovanja nosilaca oralne i, kasnije, pisane literature i profesionalnih stručnjaka, kao i iz međusobnih jezičnih kontakata govornika različitih epihorskih dijalekata, ona bi se još uvijek u početku sastojala od ograničenog i na izvjestan način elitnog sloja društva.

No treba ispitati da li se ovakvi zaključci potvrđuju i u odnosu govornika grčkog jezika prema negrčkim jezičnim zajednicama s kojima su dolazili u dodir. Naime, možda se grčka jezična zajednica i nije konstituirala »iznutra«, ujednačujući simbolički i stvarno internu raznolikost, nego »izvana«, diferencirajući se prema drugim zajednicama, u skladu s teorijom koja kaže, na osnovi etimološke argumentacije, da je razlikovanje Grka i barbara prije svega jezičnog karaktera. Nema nikakve sumnje da su se govornici grčkih idioma od početka susretali s jezicima koji su po svojoj strukturi bili toliko različiti od njihova da su ih morali doživljavati kao strane jezike. Već u najranijem razdoblju, spuštajući se prema jugu Balkana, naišli su na govornike različitih i danas uglavnom slabo poznatih jezika, od kojih su neki, poput onoga koji se pisao linearom A na Kreti, ostavili veći broj dosad nepročitanih spomenika i bili su, prema tome, sredstva iskazivanja visoko razvijenih kultura, a drugi su se, budući da bili bez pismenosti, zadržali samo kao supstratski element u grčkom i u onomastici. Ovi prethelenski idiomi bez pismenosti na grčkom se tlu obično nazivaju pelazgičkim, a ako se može vjerovati Herodotovoj obavijesti[115] (budući da je tekst na tom mjestu podložan raznim interpretacijama) i ako se Pelazgi njegovi suvremenici smiju povezivati s drevnim Pelazgima (a u to ni sam Herodot nije siguran), ostaci tih drevnih prastanovnika Grčke, protjerani

115 *Povijest* 1, 56-57.

na rubove grčkog područja, i u 5. st. pr.n.e. govorili su negrčkim jezikom, koji povjesničar označava kao barbarski. Od ostalih predgrčkih idioma s kojima su Grci morali doći u dodir i od kojih su se sačuvala uglavnom malobrojna svjedočanstva treba spomenuti još i eteociparski (potvrđen i u 4. st. pr.n.e.), jezik stele s Lemna (iz 6. st. pr.n.e.), te eteokretski (čiji spomenici potječu također iz 6. st. pr.n.e i koji se možda nadovezuje na minojski kretski jezik lineara A).[116]

U nešto kasnijim periodima, u vrijeme pohoda na Egipat »naroda s mora« pod imenom Ahhiyawa ili trojanskog rata, a osobito nakon početka kolonizacije u 8. st. pr.n.e., Grci su, kao populacija uvelike orijentirana prema moru i morskim putovima, zacijelo bili u kontaktu s mnogim stranim jezicima i njihovim govornicima, posebno na Istoku: činjenica da su svoj alfabet preuzeli najvjerojatnije od Feničana jedan je od vidljivih rezultata takvih susreta, a Herodotovo spominjanje te činjenice[117] pokazuje nam da je među Grcima postojala i svijest o tome. Još su brojniji dodiri s inojezičnim govornicima morali biti od perioda perzijskih ratova nadalje, a u helenističkom su se razdoblju proširili daleko i na Istok, ali i na Zapad.

Posljedica tih kontakata svakako je bila i pojava bilingvizma, pa i višejezičnosti, i kod Grka koji su radi trgovačke, diplomatske ili jednostavno – posebno u kolonijama – dobrosusjedske (i familijarne, u »mješovitim« brakovima) komunikacije morali naučiti i druge jezike, i kod izvornih govornika negrčkih idioma koji su se susretali s Grcima ili su s pomoću jezika ulazili u njihov civilizacijski krug. Taj je bilingvizam vjerojatno rijetko dosezao visok stupanj poznavanja obaju idioma, ali je zacijelo – kao i »interdijalekatska« višejezičnost unutar grčke zajednice – omogućavao komunikacijski efikasan *code switching* zavisno od konteksta i sugovornika. Osim toga, on je locirao višejezične govornike u veći broj jezičnih zajednica, a granice među tim kolektivima postajale su propusne i nepotpuno definirane, kao što se to događa u svakoj multilingvalnoj situaciji.[118]

116 *Cf.* i DICTIONARY 2000, *s.v. Pre-Greek languages* (J. Chadwick).

117 *Povijest* 5, 58.

118 *Cf.* DICTIONARY 2000, *s.v. Bilingualism* (R. Thomas).

No zanimljivo je i zacijelo indikativno da Grci ni za ovu vrstu jezične raznolikosti nisu pokazivali odviše interesa: Homerovi Trojanci, dakako, govore grčki, no ipak postoji nekoliko stihova u kojima je naznačeno da je za Prijamovu vojsku karakteristična višejezičnost.[119] Ali u lingvističkoj se optici najvažnijim ukazuje odlomak iz *Odiseje*[120] u kojem je opisana jezična situacija na Kreti, gdje različitim jezicima (i dijalektima, u današnjem smislu) govore Ahejci, Kidonci, tri plemena Dorana, Eteokrećani i Pelazgi: posljednje su se dvije skupine, premda to Homer ne tvrdi izričito, svakako služile negrčkim (a vjerojatno i neindoevropskim) idiomima. Četiri stoljeća kasnije i Herodot, premda poput suvremenog Amerikanca ili Engleza obilazi čitav tada poznati svijet govoreći isključivo grčki, još uvijek ima, s obzirom na svoju iskrenu zainteresiranost za ljude koje susreće ili o kojima nešto čuje i za njihove običaje, relativno malo podataka o negrčkim idiomima,[121] pa i kod njega, bez ikakve napomene o jezičnim transpozicijama, perzijski velikodostojnici na dvoru međusobno razgovaraju na retorički već izgrađenom grčkom jeziku. No dok se tome i ne moramo čuditi, neobičnija je činjenica da se kod Herodota relativno rijetko spominju i dvojezični ili višejezični interpreti, pojedinci koji su u brojnim slučajevima, u kojima su se međusobno susretali ljudi različitih materinjih jezika, morali prevoditi (pa i samom autoru *Povijesti* u mnogim njegovim kontaktima sa strancima) razne jezične poruke.[122]

To što su za Grke – ne samo u arhajskom i klasičnom razdoblju, kad je višejezičnost nesumnjivo postojala i među samim Grcima, nego i kasnije, kad je u helenističkim državama na Istoku i

119 *Ilijada* 2, 803-805; 4, 436-438; *cf.* i MARICKI GAĐANSKI 1969, 5 *sq.*

120 *Odiseja* 19, 172-177.

121 HARRISON 1998 u svojem je iscrpnom i široko koncipiranom popisu relevantnih mjesta u Herodotovoj *Povijesti* izbrojao dvadeset citata u kojima se spominje neki podatak o stranim, negrčkim jezicima i još 45 navođenja i tumačenja negrčkih riječi i izraza. Za djelo tako golema opsega i tako bogato podacima, kao što je Herodotovo, to je izrazito malo.

122 Ipak, Skiti – kako Herodot kaže (*Povijest* 4, 24) – putujući do Agripejaca moraju promijeniti sedam tumača i sedam jezika! Ali redovito spominjanje interpreta u situacijama u kojima se može pretpostaviti da su doista bili potrebni počinje od Ksenofontove *Anabaze*, dakle od 4. st. pr.n.e.; *cf.* HARRISON 1998.

u Rimskom Carstvu na Zapadu bila itekako proširena – jezična raznolikost i inojezične zajednice kao lingvistički fenomen bili doista na marginama njihova zanimanja, unatoč živom interesu što su ga inače pokazivali još od predsokratovskih filozofa za jezična pitanja, može se tumačiti na razne načine. Najčešće se pretpostavlja da ovakav njihov stav proizlazi iz uvjerenosti u nadmoć grčke civilizacije i vlastita jezika koji je jedini u stanju iskazati ovu superiornu kulturu. No i takvo se uvjerenje moralo postepeno izgrađivati i nije – a za to nam Herodot u svojim komparacijama egipatske ili perzijske civilizacije s grčkom pruža jasne dokaze – karakteriziralo ranije periode grčkog društva. Za ta razdoblja možda su bolja objašnjenja što ih daju, s jedne strane, Anna Morpurgo Davies koja kaže da za Grke jezik nije nužno povezan s »narodnim duhom« kao njegov izraz,[123] a s druge strane Rosalind Thomas[124] koja konstatira da je višejezičnost u Grčkoj bila prije svega obilježje marginalaca i autsajdera u socijalnom pogledu, dok su elite u grčkom društvu bile u principu jednojezične. I doista, kod Herodota je Histijej, tiranin Mileta, najprije Darijev saveznik a zatim pobunjenik protiv njega, jedini »elitni« Grk za kojeg se izričito tvrdi da je znao perzijski:[125] u kasnijoj tradiciji još se spominje, kao potpuni izuzetak, Temistoklova kompetencija u perzijskom, kojim je za godinu dana boravka na Kserksovu dvoru ovladao bolje od samih Perzijanaca![126] Ako su ova dva argumenta točna – a nema razloga da u njih posumnjamo, jer ih makar indirektno potvrđuju antička svjedočanstva – nije neobično što kontakti među jezicima nisu u žarištu pažnje grčkih autora koji, u golemoj većini, pripadaju elitnim društvenim slojevima i koji u jeziku još ne vide simboličku garanciju vlastite civilizacijske nadmoći nego ga promatraju, u njegovoj filozofskoj dimenziji, kao način spoznaje svijeta, a u pragmatičnom aspektu kao općeljudsko (i stoga raznoliko u svojoj pojavnosti) sredstvo komunikacije.

123 Citirano prema HARRISON 1998, bilj. 156. *Cf.* i DICTIONARY 2000, *s.v. Bilingualism* (R. Thomas): *...the close modern identity of language and nation seems to have been relatively unimportant...*

124 DICTIONARY 2000, *s.v. Bilingualism* (R. Thomas).

125 *Povijest* 6, 29.

126 Plutarh, *Temistoklo* 29.

Na sličan se način prije perzijskih ratova shvaćao i pojam *bárbaros* »barbarin«, koji je doista označavao suprotnost pojmu *Héllēn* »Grk«, ali bez nužne pejorativne konotacije, već jednostavno kao oznaka za onoga tko je po svojim običajima i institucijama (uključujući i jezik) drugačiji, različit od Grka. Rijetke rane upotrebe naziva *barbarin* ili ne sadržavaju valorizacijski element (*barbaróphōnoi* kod Homera[127] samo su »oni koji govore drugačije«) ili se, s lošim prizvukom, podjednako mogu odnositi i na Grke (*bárbarai psykhaí* kod Heraklita[128] označavaju, čini se, »neobrazovane ljude« uopće). Još i kod Herodota, u prvih pet knjiga *Povijesti* s naglaskom na etnografskim podacima, barbari su jednostavno u antropološkom i sociološkom smislu drugačiji od Grka, dakle Drugi, a tek u opisu perzijskih ratova oni postaju neprijatelji.[129] No stvarno svjedočanstvo o konstrukciji barbara kao protivnika čiji je pogled na svijet ne samo bitno različit nego i posve suprotan, pa i nužno negativan, u odnosu prema Grcima nalazimo najprije kod Eshila, u njegovim *Perzijancima*. Ta ideološka konstrukcija suprotnosti u 5. st. pr.n.e. ponovo je uvjetovana, kako kaže Wiedemann, perzijskim osvajanjima u Maloj Aziji i pretenzijama na grčko tlo, te uspješnim otporom Grka, zatim time što je neprestanim »proizvođenjem« neprijatelja trebalo opravdati osnivanje Delskog saveza i atensku hegemoniju nad njim, i – napokon – pojavom većeg broja negrčkih robova u Ateni koji će ondje predstavljati ne samo socijalno najniži i politički sasvim depriviran sloj nego će biti i kulturno dovoljno različiti da kombinacija ovih elemenata zadobije izrazito negativnu konotaciju.[130]

U toj se konstrukciji barbari od drugačijih ljudi čiji su običaji možda neobični ali nisu zato manje vrijedni[131] pretvaraju u nemoralne osobe, nesposobne da žive u demokraciji i koje ne mogu

127 *Ilijada* 2, 867.

128 *Frg.* 107 DK.

129 *Cf.* ŠKILJAN 2000a, 12 *sq.* O konstrukciji Drugog kod Herodota magistralno piše HARTOG 1980.

130 DICTIONARY 2000, *s.v. Barbarian* (T.E.J. Wiedemann).

131 Herodot (*Povijest* 3, 38) kaže: »Kad bi netko predložio svim ljudima da izaberu među svim običajima najbolje, nakon pažljiva razmatranja svatko bi odabrao svoje vlastite; svi, naime, misle da su njihovi vlastiti običaji uvelike najbolji. Zato je prirodno da samo lud čovjek ismijava običaje.«

kontrolirati svoje nagone, jer ne posjeduju *logos*. Kako je *logos* prema grčkom shvaćanju istovremeno i razum i jezik, i barbarski jezik postaje manje vrijedan, *a priori* nerazumljiv i sličniji životinjskom glasanju nego ljudskom artikuliranom govoru.[132] Ta slika podjednako vrijedi za sve koji su isključeni iz grčkog civiliziranog univerzuma, i za Tračane, i za Indijce, i za stanovnike Afrike, ali i za Makedonce, kad to političke okolnosti zahtijevaju.[133] Drugim riječima, svjesno i u biti nepremostivo razgraničenje grčke jezične zajednice »prema van«, u odnosu prema drugim jezičnim zajednicama, ukazuje se ponovo kao dio istog onog političkog i ideološkog procesa koji smo zapazili u njezinu konstituiranju »prema unutra«, dakle procesa u kojem se grčko zajedništvo intencionalno gradi i u kojem se drevna simbolika zajednice, koja više nije zadovoljavala nove potrebe, zamjenjuje novom: među novim simbolima jezik igra važnu ulogu. Pri tome treba voditi računa o činjenici da taj proces pokreće – prije svega atenska – socijalna elita, te da on sigurno ne dopire do svih pripadnika društva kojima je namijenjena. Uz to se može primijetiti da je ideološka diferencijacija između Grka i barbara bila relativno kratka vijeka, jer gubi svoj smisao već kod stoika; a osobito u razdoblju kršćanstva, to više što neki bivši barbari, poput Rimljana, postaju sasvim nalik Grcima. No svijest o zasebnosti jezične zajednice, s drugim odrednicama, zadržala se i kasnije.

Čitavo ovo razmatranje prethistorijskih i grčkih antičkih jezičnih zajednica omogućuje nam da zacrtamo jednu vrstu tipologije jezičnih kolektiva. Naime, za prethistorijsko razdoblje smijemo pretpostaviti postojanje dvaju temeljnih tipova, obaju spontanih po svojem nastanku i s ograničenim brojem članova koji, bar u principu, svi sudjeluju u međusobnim interakcijama, i jezičnim i nejezičnim, i na taj način konstituiraju zajednicu, te u njoj s pomoću jezika realiziraju različite funkcije. Podjela rada

132 O tome govori i Platon, *cf. Državnik* 262d ili *Država* 470c-471c. Kod Herodota (*Povijest* 1, 116), nasuprot tome, i jedan barbarin, Kir, može još kao dječak neuobičajeno slobodnim govorom otkriti svoje kraljevsko porijeklo.

133 Tako Demosten o makedonskom kralju Filipu, čiji je materinji jezik bio vjerojatno grčki dijalekt (*cf.* DICTIONARY 2000, *s.v. Macedonian language* /O. Masson/), koji je pozvao Aristotela da bude učitelj njegovu sinu Aleksandru i koji je činio sve da bude prihvaćen kao Grk, u *Govorima protiv Filipa* neprestano govori kao o barbarinu.

i specijalizacija funkcija dovode do unutrašnjeg raslojavanja tih jezičnih zajednica i do postupnog razvoja simboličke funkcije jezika, koja osigurava jednu dimenziju kolektivnog, a kasnije i individualnog identiteta govornika. Ipak, granice između pojedinih zajednica i – osobito – »podzajednica« zacijelo nisu odviše bitne u percepciji njihovih članova. Ova se dva tipa međusobno razlikuju po elementu koji ne pripada jezičnoj djelatnosti i koji je, bar u tom periodu, ne determinira, već je sam uvjetovan posve drugim, u načelu ekonomskim, okolnostima, budući da razlikovanje između nomadskih i sjedilačkih kultura ujedno uvodi i razliku između – nazovimo ih tako – pokretnih i lokaliziranih spontanih jezičnih zajednica. Ova će diferencijacija postati mnogo bitnijom tek u kasnijim razdobljima.

U antici, kao što smo to pokušali pokazati na primjeru Grka, prevladavaju lokalizirane spontane jezične zajednice, no to ne znači da se ovdje uopće neće ukazivati i pokretni kolektivi: neki narodi na rubovima antičkog svijeta, poput Skita, još uvijek provode u osnovi nomadski život, a i sjedilačke se zajednice povremeno i većinom privremeno – za vrijeme kolektivnih seoba i bjegova pred prirodnim ili ratnim opasnostima, u toku kolonizacijskih putovanja, na dugotrajnim vojnim pohodima, na primjer – pretvaraju katkada u pokretne. Ovi tipovi zajednica traju kroz cijelu antiku i predstavljaju elementarnu komunikacijsku i simboličku formu u kojoj daleko najveći dio govornika usvaja idiom koji će smatrati svojim materinjim jezikom. No dok su sve dosad opisane jezične zajednice u osnovi koherentne, dakle temelje se na neposrednoj povezanosti svojih pripadnika kao govornika određenog idioma, novi tip jezičnog kolektiva, koji također karakterizira antičke civilizacije, zapravo je nekoherentan, jer su interakcije među njegovim članovima samo povremene i uvijek su, u odnosu prema cjelini zajednice, parcijalne. Nekoherentnost zajednice može proizlaziti iz njezine prostorne ili vremenske disperzije (kao što je to bio slučaj sa zajednicama homerskih rapsoda i drugih pjesnika i njihovih slušalaca ili s profesionalnim zajednicama hipokratskih liječnika) ili iz značajnog povećanja broja sudionika neke lokalizirane zajednice (kako se to zacijelo događalo u klasično i helenističko doba stanovnicima velikih gradova, poput Atene ili Aleksandrije). Ali i te zajednice još uvijek u

svojoj jezgri nose obilježja spontanosti, koju će izgubiti na slijedećoj razini na kojoj se pojavljuju nespontane, dakle intencionalno stvorene jezične zajednice, u kojima najprije prevladava simbolička funkcija jezika: one su u svojoj intenciji, budući da teže uspostavljanju zajedništva, koherentne, a u »izvedbi« su uglavnom nekoherentne i nisu, bar u antici, strogo lokalizirane, budući da su usmjerene prije svega prema okupljanju ljudi a ne teritorija, tako da se simbolička lokalizacija idioma i zajednice može manifestirati tek naknadno.

Kako nespontane zajednice nastaju namjerno, one imaju određene specifičnosti. Prije svega, intencija se rađa unutar neke manje grupe kao dio težnje da se ostvare izvjesni – u principu ideološki determinirani – ciljevi, tako da su članovi zajednice u trenutku njezina promoviranja većinom samo članovi *pro futuro*: koliko će njih zajednica doista jednom obuhvatiti i u kojoj će mjeri oni tog obuhvaćanja biti svjesni, ovisi o uspješnosti realizacije projekta formiranja zajednice. Uz to, takve jezične zajednice, budući da *još* ne postoje onda kada se kolektiv koncipira i budući da njihova jezična interakcija *još* ne postoji ili postoji tek parcijalno, imaju svoj smisao samo ako su povezane s nekim drugim intencionalnim oblikom političkog, socijalnog, etničkog, idejnog objedinjavanja. I napokon, kako će se njihova jezična praksa kao praksa zajednice tek eventualno realizirati, takav nespontani kolektiv nema svoj idiom nego ga mora izmisliti: ako se zajednica u svojoj namjeri zadovoljava samo simboličkom funkcijom jezika, njezin idiom može i ostati izmišljen ili zamišljen,[134] a ako teži tome da bude, uza sve ostalo, i zbiljska jezična zajednica, ona mora sebi stvoriti ili – što je zacijelo praktičnije – prilagoditi neki idiom i njegove funkcije. Grčka jezična zajednica koja se intencionalno počela formirati nakon perzijskih ratova kao simbolička potpora političkom objedinjavanju svih Grka pod atenskom hegemonijom svoj je panhelenizam morala iskazati atičkim dijalektom i proglašavanjem barbara nemuštima: kad je završio peloponeski rat, a posebno nakon jačanja Makedonaca, atička bi simbolika koju je u sebi nosila hele-

134 Dio inspiracije za ovaj tipološki pokušaj nalazi se, dakako, u znamenitoj Andersonovoj tezi o postojanju zamišljenih zajednica iznijetoj u knjizi (ANDERSON 1983) čijim ćemo se postavkama nerijetko vraćati.

nistička *koine* postala besmislenom da je nisu prihvatile, preuzele i transformirale, u ponešto drugačijem ideološkom okviru, nove države i da se komunikacijska dimenzija idioma nije svakodnevno potvrđivala u javnoj komunikaciji ne samo Atene nego i egipatske Aleksandrije ili Antiohije Seleukida ili maloazijske Apameje ili makedonske Pele. Ovaj gruba skica tipologije jezičnih zajednica sadržava, čini se, makar još u nepotpuno razrađenom obliku, dovoljno elemenata za pristup problematici funkcioniranja jezičnih kolektiva i u kasnijim, postantičkim razdobljima.

—

Učenjaci i neznalice

U helenističkom periodu na sceni se pojavljuje jedna nova profesija koja će kasnije, potkraj antike i kroz sva potonja razdoblja, značajno utjecati na formiranje svijesti o jezicima i jezičnim zajednicama – to su filolozi i gramatičari. Helenistički gramatičari, u Aleksandriji, Pergamu i drugim maloazijskim gradovima, bavili su se, dakako, isključivo grčkim jezikom i priređivali su i tumačili tekstove starijih autora, te su na taj način podržavali među govornicima grčkoga onu dimenziju odnosa prema vlastitom jeziku koju Fishman naziva historičnošću, a koja predstavlja povezivanje određenog idioma s izmišljenom ili stvarnom bogatom i slavnom tradicijom i poviješću.[135] No kako je unutar grčkih jezičnih zajednica takav odnos prema jeziku već otprije postojao i održavao se velikim dijelom kroz oralnu i pisanu književnu tradiciju, helenistički znanstvenici mnogo su više učinili u jednoj drugoj domeni koja će bitno determinirati buduće relacije između jezičnih zajednica i njihovih idioma.

Oni su, naime, s jedne strane, izdvojili jezik kao sistem znakova, dakle jezik *per se* (u saussureovskom smislu, »sam za sebe i po sebi«), u objekt znanstvenog istraživanja i tako su ga definitivno, bar u zapadnim kulturama, odvojili u svojem modelu od čovjeka i njegove tjelesnosti, pa i od ostalih oblika njegova djelovanja: na taj se način jezik pretvorio u fenomen kojem su se, nezavisno od realnog konteksta govorenja i jezične djelatnosti u cjelini, mogle pridavati različite dimenzije ili su se bar mogli

135 *Cf.* FISHMAN 1978, 40 *sq.*

naglašavati pojedini njegovi aspekti, pa je – u krajnoj konsekvenciji – on postao sredstvo potencijalne manipulacije, ne samo u retoričkoj akciji, što je oduvijek bio, nego i kao ideologem koji sudjeluje u konstruiranju odabrane ideološke vizije svijeta. Drugim riječima, gramatičari su dovršili proces što su ga bili započeli političari i kojim se jezik može odvojiti od spontano nastalih jezičnih zajednica i projicirati *pro futuro* na zajednice koje tek treba formirati. Pri tome, ma kako to paradokslano izgledalo, zapravo ne stvara idiom novu zajednicu, već neka društvena grupa, koja za to posjeduje dovoljno moći i socijalnog autoriteta i koja stoga predstavlja društvenu elitu, kreira (u najširem smislu te riječi, u principu odabirom među postojećim jezičnim elementima) jezik kojim zatim oblikuje – u skladu sa svojim ciljevima i interesima – cjelinu jezične zajednice: ta dva procesa, dakako, samo u modelu slijede jedan iza drugoga, a u praksi su često međusobno isprepletena i djelomično se podudaraju.

S druge strane, helenistički su gramatičari (posebno oni u Aleksandriji) u svojim opisima grčkog jezika počeli razlikovati »pravilne« i u javnoj komunikaciji »dopuštene« jezične forme od »nepravilnih« i tako su utvrđivali normu *koine*, čime su ne samo uveli u zapadnu tradiciju prve predstandardizacijske procese nego su ujedno (što i jest bit eksplicitnog jezičnog normiranja) stvorili pojam kanonskog sistema u odnosu prema kojem se mogu mjeriti odstupanja karakteristična za pojedine dijalekte ili sociolekte. I više od toga: opisujući normiranu i normativnu *koine* kao sustav definiran racionalnim pravilima, oni su jezik javne komunikacije povezali s *gramatikom* i na taj su način promovirali princip prema kojem jezik javne komunikacije, da bi bio uistinu polifunkcionalan i »dostojan« svojeg položaja u hijerarhiji idioma, mora biti ne samo realiziran u pismu nego i gramatički opisan. Za stvarnu implementaciju ovog principa, koji će bitno obilježiti odnos zapadnih civilizacija prema jeziku, ne bi ni u kojem slučaju bila dovoljna sama djelatnost gramatičara da nije bila ponovo poduprta autoritetom grupa koje su raspolagale društvenom moći.

Ipak, u Rimu se potreba za »gramatikalizacijom« latinskog pojavila relativno kasno, tek pošto je *Graecia capta* sredinom 2. st. pr.n.e. počela intenzivno prenositi svoja znanja na svojeg

pobjednika i – prije svega – pošto se Rim od grada-države koji je stupao u različite tipove savezničkih odnosa s drugim italskim gradovima pretvorio, u 1. st. pr.n.e., u svjetski imperij čija su administracija i vojska zahtijevale primjereno sredstvo javne komunikacije: tek tada idiom Rima faktički nadrasta granice šireg područja grada.[136] U taj se kontekst upisuje najprije Varonov rad na opisu latinskog jezika,[137] a zatim i Ciceronov trud oko priređivanja latinske terminologije, kao i nešto kasnija gramatika Remija Palemona ili Kvintilijanova retorika.

Premda između konstituiranja grčke jezične zajednice i zajednice govornika latinskog jezika zacijelo – osobito u fazi spontanih interakcija – ima određenih sličnosti, razlike su ipak značajne. Naime, ne samo da latinski nije sve do pojave vulgarnih latiniteta karakterizirala takva dijalektalna raznolikost kakva je postojala u grčkome niti su se razvili latinski literarni i žanrovski determinirani idiomi nego je i odnos prema pripadnicima ostalih jezičnih zajednica bio drugačiji. Dok su Grci, kao što smo vidjeli, svoj jezik smatrali u principu ekskluzivno vlastitim simbolom, pa su sve do kasnog helenizma govornici grčkoga koji su bili Negrci i čiji materinji jezik nije bio grčki ostajali stranci unutar grčke jezične zajednice, rimski je odnos prema simbolici vlastita idioma (kad ne bi bio anakronizam, moglo bi se govoriti o rimskoj jezičnoj politici) bio inkluzivan, te su oni, u toku širenja svoje države, posve pragmatično u jezičnu zajednicu govornika latinskog jezika primali sve one koji su bili pripravni dovoljno dobro naučiti jezik da bi se njime služili u javnoj komunikaciji: razlikovanje »autohtonih« od »neautohtonih« govornika vrlo je rano dokinuto.[138] Ovakav je stav Rimljana bio zacijelo djelomično uvjetovan naglom ekspanzijom države u toku 1. st. pr.n.e. i 1. st. n.e. i potrebom da se u javnu komunikaciju uključi velik broj sudionika (činovnika i vojnika, prije svega), od kojih su neki tek zajedno sa svojom novom ulogom postajali govornici latin-

136 *Cf.* MEILLET 1966, 227 *sqq.*

137 *Cf.* ŠKILJAN 1995, 37 *sqq.*

138 »Literarna kartografija« rimske književnosti (*cf.* CHEVALLIER 1968, 7 *sq.*) pokazuje, na primjer, kako je – ne samo u postklasičnom nego i u klasičnom periodu – većina rimskih autora rođena izvan originarnog teritorija latinskog jezika, dakle područja Lacija i njegove najbliže okoline.

skoga, ali osnovni uzrok nesumnjivo leži u činjenici da je latinski zatekao na komunikacijskoj sceni Mediterana idiom, grčki, koji je u potpunosti zadovoljavao sve civilizacijske potrebe i koji, bar na Istoku, nikada neće uistinu biti zamijenjen jezikom novih gospodara svijeta.

Zbog svega toga bitno se izmijenio i odnos prema višejezičnosti. I latinska jezična zajednica od početka je morala obuhvaćati brojne dvojezične i višejezične govornike, a u razdoblju carstva u nekim je područjima izvan Italije bilingvizam (koji je nerijetko prelazio u diglosiju s latinskim u javnoj a nelatinskim u privatnoj upotrebi) predstavljao pravilo, a ne izuzetak: i sam carski Rim, kao milijunski grad u kojem su se okupljale pridošlice iz čitava svijeta, svakako je bio nastanjen cijelim skupinama dvojezičnih govornika.[139] No o toj dvojezičnosti u kojoj je latinski bio hijerarhijski nadređen idiom, kao i o analognoj grčkoj dvojezičnosti, relativno malo znamo, ali nam je zato dobro poznat latinsko-grčki bilingvizam koji je, od trenutka intenzivnijih dodira Rima s grčkom kulturom, karakterizirao rimske socijalne elite, čije se i formalno i neformalno obrazovanje dugo vremena, sve do kasne antike, nije moglo zamisliti bez poznavanja grčkog jezika i literature.[140] Prema tome, za razliku od grčkog modela jezične zajednice s monolingvalnom elitom i višejezičnim marginaliziranim slojevima, u rimskom se modelu pojavljuje bilingvalna grupa koja posjeduje moć u društvu: na drugom kraju socijalne hijerarhije ponovo se ukazuju različiti višejezični autsajderi (robovi, stranci, peregrini...), ali i bar dvojezični pripadnici srednjih slojeva građana, činovnika i oficira po provincijama, tako da se čini da je jednojezičnost mogla biti prije svega karakteristika seljaka, najnižeg sloja robova (koji su, poput onih u rudnicima, sačinjavali komunikacijski autarkične skupine, no ako su bili regrutirani iz različitih krajeva, i među njima su se zacijelo razvijale određene forme dvojezičnosti i nekakva *lingua franca*) i pripadnika raznih plemena na granicama države u koju su bili možda tek prividno integrirani.

139 O jezičnim manjinama carskog Rima v. KAJANTO 1980 u zborniku (NEUMANN & UNTERMANN 1980) koji je u cijelosti posvećen različitim jezicima Carstva.

140 *Cf.* DICTIONARY 2000, *s.v. Bilingualism* (R. Thomas); MEILLET 1966, 191 *sqq.*; ZGUSTA 1980.

Jezična zajednica govornika latinskog jezika u razdoblju republike transformirala se od koherentnog, lokaliziranog i spontanog kolektiva najprije u disperziranu zajednicu s granicama nejasnima ponegdje i u prostoru a još više u socijalnoj strukturiranosti, zbog višejezičnosti koja ju je obilježavala u mnogim društvenim slojevima. Potkraj republike i za trajanja carstva ona je u sebi obuhvaćala i brojne više ili manje pokretne »podzajednice« legionara, koji su ipak samo djelomično pripadali govornicima latinskog a dijelom su upotrebljavali (posebno u tzv. pomoćnim četama sastavljenima od lokalnog stanovništva) vlastite materinje idiome. Ponovo za razliku od grčke zajednice, u Rimu se nikad (pa čak ni u vrijeme Augustovih reformi) nije osvijestio projekt posve intencionalnog konstituiranja simboličke jezične zajednice kakav smo konstatirali kod Grka, pa je ona vrlo dugo, i u svojim najobuhvatnijim oblicima, zadržavala neka obilježja spontanosti. To nije teško objasniti: grčki su procesi, kako smo naglasili, imali »interni« karakter i bili su usmjereni prema objedinjavanju Grka koji su govorili različitim idiomima, a ekskluzivnost njihova stava prema simbolici jezika isključivala je bilo kakav »lingvistički ekspanzionizam« koji bi težio širenju zajednice na inojezične govornike, to više što atenska politika ni na svojem vrhuncu nije imala pretenzija da svoju moć protegne izvan teritorija na kojima žive Grci. Kako latinski izvornih govornika nije bio dijalekatski razuđen već je predstavljao narječje Rima i Lacija, »internu« simboliku među izvornim govornicima nije ni trebalo posebno razvijati, a uz to latinski, unaprijed osuđen na neuspjeh na Istoku, nije bio temeljno intencionalno sredstvo romanizacije, kakvo su predstavljali neki drugi postupci, poput rimskog urbanizma ili centurijacije zemljišta, na primjer: ipak, inkluzivni karakter jezične politike omogućavao je svima da se priključe zajednici govornika, makar u njezinu komunikacijskom ali ne nužno i simboličkom aspektu.

Istovremeno, u težnji da bude, makar na Zapadu, po svojim atributima i funkcijama ravnopravan grčkom, latinski je bio također – i opet prema grčkom helenističkom modelu – podvrgnut »gramatikalizaciji«, dakle opisan kao racionalno utemeljen sustav jezičnih znakova. Latinska gramatičarska djelatnost, koja svoj vrhunac doživljava u dvjema Donatovim gramatikama (*Ars*

maior i *Ars minor*) u 4. st. i u Priscijanovu golemom djelu (*Institutiones* u 18 knjiga) iz 6. st., kao i činjenica da Crkva na Zapadu prihvaća latinski kao idiom vlastita saobraćanja, te turbulentna politička zbivanja kojima će biti obilježen rani srednji vijek – sve će to dovesti do toga da u ovom dijelu Evrope latinski jezik ostane jedini konstantno na sceni javne komunikacije i da zadugo bude jedini identificiran s »pravim« jezikom, sposobnim da bude upotrijebljen u svim, pa i simboličkim, funkcijama, a da *grammatica* bude praktički sinonim za nj. Prema tome, na početku srednjeg vijeka postoje zapravo dva osnovna modela konstituiranja jezičnih zajednica – grčki, ekskluzivan, intencionalan, u osnovi monolingvalan i »elitistički«, i latinski, inkluzivan, spontaniji, otvoreniji višejezičnosti i manje »elitistički« –, a njihove paradigme, svaka za sebe i u međusobnim kombinacijama, odredit će sve kasnije procese izgrađivanja jezičnih zajednica i njihovih idioma u Evropi, latinska, dakako, više na Zapadu, a grčka na Istoku.

Ako smo za antički svijet mogli konstatirati da su nam njegova – iz evropocentrične i grčko-rimske perspektive – rubna područja u jezičnom smislu nedovoljno poznata ili čak i posve nepoznata, za jezičnu kartu Evrope ranog srednjeg vijeka možemo kazati da nam je nešto poznatija ali ne istovremeno i jasnija. Znamo, naime, u većini slučajeva imena naroda i plemena koja su između 4. i 10. st. u nizu uzastopnih valova prolazila evropskim prostranstvima i koja su rušila i ponovo stvarala neke vrste privremenih ili trajnijih političkih struktura što ih danas uobičajeno nazivamo državama ali koje su najčešće imale malo stvarnih atributa državnosti, ali o jezicima koje su ti narodi i plemena upotrebljavali i – posebno – o formama njihovih jezičnih zajednica ili o oblicima komunikacijskih i simboličkih jezičnih praksi naša su saznanja veoma štura i odnose se prije svega, osim na latinski i grčki, na nekoliko keltskih i germanskih jezika.[141] Ako nam se, dakle, jezična karta ranog srednjeg vijeka ukazuje tek u općim obrisima bez mnogih pojedinosti, nije, ipak, sasvim nemoguće bar donekle rekonstruirati osnovne modele jezičnih zajednica koji su se u to vrijeme pojavljivali.

141 *Cf.* AHLQVIST 1992, 107.

U posljednjim stoljećima prije pada Zapadnog Rimskog Carstva na golemom području od Atlantskog oceana, Hispanije i Britanije sve do Rajne i Dunava na sjeveru i granice s drugim dijelom Carstva na istoku uspostavljen je niz lokaliziranih jezičnih zajednica koje su se, prije svega u gradovima, služile latinskim, a u seoskim sredinama su se uz latinski pojavljivali ponegdje još i ostaci lokalnih idioma; ondje gdje su naselja podizali isluženi veterani rimske vojske ti su idiomi – treba pretpostaviti – katkada više odražavali izvorni jezični sastav naseljenika nego teritorija koji su naseljavali. Čini se da je u tom razdoblju, u kasnom 4. st. i početkom 5. st., već opravdano govoriti o jezičnim zajednicama govornika latinskog u množini ne samo zato što se vulgarni latinitet počeo regionalno diferencirati nego i zbog toga što su komunikacijske veze između pojedinih područja slabile u onoj mjeri u kojoj je državna vlast u cjelini postajala manje čvrstom i koherentnom, pa su lokalne administracije i vojni zapovjednici u pojedinim regijama ili gradovima predstavljali nosioce stvarne moći. Ipak, sve do propasti Zapadnog Carstva među govornicima latinskog, bar onima koji su sudjelovali u javnoj komunikaciji makar i na lokalnom nivou, zacijelo je postojala svijest o pripadnosti jednoj globalnijoj jezičnoj zajednici, svijest koju je nesumnjivo podržavala i činjenica da je – kao što smo spomenuli – jezik kršćanske Crkve na Zapadu bio latinski. Na sjevernim granicama Carstva nalazila su se germanska plemena – Sasi, Franci, Alamani, Burgundi, Kvadi, Vandali, Goti – koja su također privremeno oblikovala lokalizirane spontane zajednice o kojima jednako malo znamo kao i o onima u kojima su se na sjeveru i zapadu Britanije i u Irskoj okupljali Kelti.

Od kraja 4. st. nadalje teritorijima na kojima su ove zajednice bile lokalizirane prolaze brojne pokretne jezične zajednice, čiji se pripadnici povremeno zaustavljaju, a zatim se neke od tih grupa ponovo pokreću, dok druge trajnije ostaju na određenim područjima. Pod pritiskom ovih kolektiva u kretanju i »sjedilačke« su zajednice nerijetko prisiljene na različita pomicanja, tako da se epihorska jezična slika Evrope mijenja iz stoljeća u stoljeće, a nerijetko i iz desetljeća u desetljeće, i tek u 10. i 11. st. zadobiva onaj izgled koji će determinirati evropske jezične odnose novoga vijeka. Najprije nalet Huna iz azijskih stepa izaziva

velike seobe germanskih plemena, od kojih neka, poput Ostrogota (koji ruše Zapadno Rimsko Carstvo), Vizigota ili Vandala, uspostavljaju vlast na većim područjima a zatim se gube s povijesne scene, dok druga, poput Franaka ili Burgunda, ostaju na njoj na svojim novim područjima. Franačka će se moć toliko proširiti da će stvoriti prvu zapadnu državu koja je težila zamijeniti Rimsko Carstvo, a njezin vladar, Karlo Veliki, obuhvatio je toliko velik teritorij da su ga već njegovi unuci morali podijeliti na tri dijela, koja će definirati francusku, njemačku i talijansku domenu. No već u 6. st. Avari, Hazari i Slaveni svojim seobama još jednom izazivaju promjene u srednjoj i istočnoj Evropi, a pošto je Karlo Veliki uspio zaustaviti Avare na svojim istočnim granicama, stoljeće kasnije nailaze Ugri koji će se krajem 9. st. smjestiti na području današnje Mađarske i tako opet izmijeniti odnose među pojedinim jezičnim zajednicama i njihovim idiomima. Na jugu u Hispaniji arapska ekspanzija, zaustavljena simbolički u bitki kod Poitiersa 732. g., formira moćni Cordobski Emirat, a sa sjevera Normani najprije osvajaju francusku atlantsku obalu da bi sredinom 11. st. pokorili Englesku, pa čak i zasnovali kratkotrajnu vlast u južnoj Italiji. Tek nakon toga nastupa razdoblje koje bismo smjeli – uistinu samo uz visok stupanj apstrakcije – nazvati razdobljem smirivanja u Evropi.

Iza ovog sasvim sumarnog pregleda historijskih zbivanja u Evropi ranog srednjeg vijeka skriva se niz vrlo turbulentnih jezičnih situacija, obilježenih neprestanim kontaktima između lokaliziranih i pokretnih jezičnih zajednica ili među samim kolektivima u pokretu: kako su idiomi kojima su se te zajednice služile nerijetko bili veoma različiti, možemo zamisliti da su se stvarale i kratkotrajne *lingue franche* koje su omogućavale njihovu međusobnu komunikaciju. No budući da većina tih dodira nije bila duga vijeka, njihove je tragove teško iščitavati iz kasnijih jezičnih stanja. Dakako, ondje gdje su se pokretne zajednice transformirale u sjedilačke kolektive, pa su i kontakti bili dugotrajniji, dolazilo je katkada i do značajnih jezičnih promjena. Najkarakterističniji je primjer Normana koji su, došavši iz Skandinavije u područje današnje Normandije, svoj sjevernogermanski idiom najprije zamijenili romanskim, a zatim su, pošto su osvojili Englesku, nakon nekog vremena preuzeli

ovaj put zapadnogermanski idiom Angla i Sasa koje su zatekli na otočju.

Ovim »barbarskim« i lokaliziranim i pokretnim jezičnim zajednicama u sociolingvističkom smislu bila su izrazito suprotstavljena dva velika kolektiva s tradicijom, kolektiv govornika grčkoga na Istoku i govornika latinskog na Zapadu, kojima od 8. st. nadalje treba pridodati Arape na Pirenejskom poluotoku. Naime, za razliku od »barbarskih« idioma, grčki, latinski i arapski jezici su ne samo s razvijenom pismenošću nego i upotrebljavani u svim domenama javne komunikacije, od administracije i politike, preko znanosti, obrazovanja i poezije, do religije, što će u ranom srednjem vijeku biti od izričite važnosti posebno na Zapadu, gdje su političke institucije većinom bile slabe i podložne promjenama, pa je Crkva bar jednim dijelom osiguravala kontinuitet civilizacijske tradicije. No dok je grčka jezična zajednica u istočnom dijelu Bizantskog Carstva, ali ne i u temama na italskom tlu i na jadranskoj obali, predstavljala više-manje prostorno koherentnu grupaciju (uz snažne socijalno uvjetovane jezične diferencijacije i uz postepen razvoj epihorske dijalekatske raznolikosti), latinska se zajednica na Zapadu našla u sasvim specifičnoj situaciji. Kao što je poznato, vulgarni su se latiniteti sve više udaljavali od klasičnih normi i polako su prerastali u zasebne i međusobno različite idiome, od kojih će se neki kasnije transformirati u romanske jezike, drugi će se smatrati njihovim dijalektima, a treći će se izgubiti s jezične scene, dok je jezik pismenosti i obrazovanih ljudi (a to znači prije svega jezik klerika, jer se obrazovanje na početku srednjeg vijeka provodilo gotovo isključivo u okviru Crkve) i dalje težio tome da održi kontinuiranu vezu s klasičnim latinitetom. Posljedice su toga bile višestruke: s jedne strane latinski jezik obrazovanih više nikome nije mogao biti materinji idiom, pa se kompetencija nad njim morala stjecati posebnim učenjem; s druge strane, zajednica govornika tog jezika bila je ne samo disperzirana po cijeloj Evropi i izrazito nekoherentna, već je istovremeno, premda se nalazila, dakako, na evropskom tlu, zapravo bila i nelokalizirana, jer se uopće nije vezivala uz teritorij nego jedino uz govornike, a njihova je pokretljivost bi-

la uistinu velika,[142] tako da se ovdje susrećemo s novim tipom jezičnog kolektiva koji, umjesto da se poput nomadskih zajednica kreće čitav, posjeduje snažnu unutrašnju dinamiku individualnih govornika s pomoću koje održava svoju unutrašnju koheziju vjerojatno jače nego s pomoću zajedničkih pisanih tekstova čija je cirkulacija zacijelo bila manja od protoka govornika u prostoru. I gramatičari su se zbog svega toga našli pred novim zadatkom: dok su se posljednji veliki latinski gramatičari antike, Donat (posebno u *Velikoj gramatici*) i Priscijan, još u duhu svojih prethodnika obraćali publici kojoj je latinski bio materinji jezik, pa su gramatike bile posvećene prvenstveno teorijskim problemima konstituiranja, funkcioniranja i deskripcije jezičnog sistema, dotle su se srednjovjekovni gramatičari našli pred problemom kako da opišu latinski kao strani jezik, dakle kao idiom koji se mora naučiti iz knjige, pa su njihova djela, dakako, uvelike izgubila teorijsku dimenziju i okrenula se pragmatičnom aspektu učenja jezika.[143] Na taj je način gramatika, koja je već dotad jasno simbolizirala idiom osposobljen za upotrebu u javnoj komunikaciji, postala i medij koji je determinirao – u skladu s principima skolastičke pedagogije – modalitete stjecanja kompetencije onih jezika koji nisu učeniku materinji i ujedno se pretvorila u sasvim očito sredstvo nadilaženja jezične raznolikosti jer je omogućavala svima koji su se njome služili da, makar u principu, nauče ista pravila i iste elemente jezičnog sistema.

To ni u kojem slučaju ne znači da je jezična zajednica govornika latinskog jezika bila u toku čitavog srednjeg vijeka ili u pojedinim njegovim razdobljima jedinstvena. Naprotiv, i njezina dis-

142 Jacques LE GOFF (1998, 163) navodi impozantan popis od 278 irskih redovnika »svetaca« koje je, samo u 6. i 7. st., Irska »izvezla« diljem Evrope, od Engleske, preko Njemačke i Francuske, sve do Italije. *Cf.* i poglavlje o pokretljivosti srednjovjekovnog stanovništva u BLOCH 2001, 70 *sqq.*

143 *Cf.* LAW 1992, 83 *sqq.* Ipak, to ne znači da su u srednjem vijeku posve nestala teorijska razmatranja jezika: ona su se nastavila u razvijenom srednjem vijeku u učenju modista i predstavljala su prethodnice novovjekovnih općih gramatika, jer su – premda im je »jezični materijal« (kao i sredstvo iskazivanja) bio latinski – obrađivala pretpostavljene opće karakteristike ljudskog jezika i njegova odnosa prema mišljenju i svijetu; *cf.*, npr., ROSIER 1994, s bogatom bibliografijom.

perzija u prostoru, i različiti stupnjevi obrazovanja i znanja koje se kroza nj stjecalo, i raznolike tradicije koje su se unutar nje pojavljivale, i razni socijalni položaji koje su njezini članovi zauzimali, i čitav niz drugih faktora uvjetovao je postojanje vrlo velikih diferencijacija među govornicima latinskog u srednjem vijeku, tako da se možemo zapitati nije li uopće pretpostavka o cjelini takva kolektiva tek više ili manje pogrešna konstrukcija. Ako bismo pokušali odgovoriti na to pitanje iz pozicije govornika latinskog u srednjem vijeku, taj bi odgovor svakako bio potvrdan, jer bi siromašni njemački redovnik koji jedva natuca nekoliko latinskih fraza i zna možda napamet dijelove katekizma, ali ih ne bi mogao stvarno prevesti, i učeni talijanski fratar koji na drugom kraju Evrope u nekom samostanu čita rimske autore i piše učene teološke traktate na kompliciranom latinskom, usprkos pripadnosti istoj Crkvi, teško mogli jedan drugoga smatrati sudionicima iste jezične zajednice. No izrazita diglosija koja je karakterizirala cijeli srednji vijek a posebno njegov rani period i koja je u mnogim područjima dopuštala jedino latinskom da bude sredstvo javne komunikacije, ta je diglosija bez ikakve sumnje dovodila do toga da su u očima onih koji nisu govorili latinski oba klerika, ma kakve bile razlike u njihovim jezičnim kompetencijama, pripadala onoj povlaštenoj skupini koja zbog svojeg jezičnog znanja ima pristup domeni javnog saobraćanja. Zato bismo smjeli pretpostaviti da se latinska jezična zajednica u srednjovjekovnoj Evropi kao socijalno relevantan kolektiv oblikovala prije svega u percepciji drugih, a da su njezine unutrašnje jezične interakcije zapravo formirale veći broj manjih zajednica koje su se samo djelomično međusobno podudarale, a ponekad jedva da su i imale prilike komunicirati jedna s drugom.

Odnose koji su vladali unutar latinske jezične zajednice dobro ilustrira dolazak Alkuina na dvor Karla Velikog: učenog redovnika iz Yorka car je pozvao u Aachen kako bi potaknuo kulturnu obnovu društva, kasnije poznatu pod nazivom karolinška renesansa, jer su klerici s njegova dvora bili nedovoljno obrazovani za to, a njihovo se slabo znanje iskazivalo, između ostalog, i u nepoznavanju klasičnog latiniteta, tako da – možemo to lako zamisliti – oni Alkuina nisu mogli pravo ni razumjeti. S druge strane, Palatinska akademija koju će na Karlovu dvoru Alkuin

osnovati radi obrazovanja sinova samog cara i njegovih dvorjana ukazuje nam i na činjenicu da se od tog razdoblja nadalje u sve većoj mjeri školuju i laici, doduše u prvom redu u katedralnim školama i u svakom slučaju na latinskom, ali s potrebama koje su drugačije od ciljeva koji se postavljaju pred obrazovanje svećenika: laici se od klerika nerijetko razlikuju i po svojim komunikacijskim potrebama.

Ako srednjovjekovna latinska jezična zajednica predstavlja izrazit primjer disperzirane, eksteritorijalne i u osnovi nejedinstvene skupine, koja svoju koherentnost zadobiva prije svega u viđenju onih koji joj ne pripadaju, pitanje je odakle potječe moć koju je taj kolektiv nesumnjivo posjedovao i u komunikacijskom i u simboličkom smislu, pa makar ona bila unutar njega veoma nejednoliko raspoređena. Dio odgovora zacijelo je sadržan u polifunkcionalnoj osposobljenosti samog idioma i u činjenici da je on omogućavao sudjelovanje u javnoj komunikaciji, drugi je dio uvjetovan autoritetom Crkve koji je u nesigurnim i promjenljivim političkim i ekonomskim okolnostima zadržavao svoj kontinuitet, a treći je dio – usko povezan s prvim dvama – potjecao iz toga što su se latinskim jezikom iskazivala i prenosila znanja neophodna za uređenje ljudskog života, i to i ona racionalna i praktična, poput pravnih i administrativnih, potrebnih za organizaciju društva, i ona teorijska, teološka ili filozofska, nužna za oblikovanje spoznaje svijeta. Stvarna se politička i ekonomska moć, stoga, mogla nalaziti, i nerijetko se u ranom srednjem vijeku doista i nalazila, u rukama govornika nelatinskih idioma, ali su njima pripadnici latinske jezične zajednice bili neophodni za realizaciju te moći, bilo zbog znanja kojima su raspolagali bilo zbog autoriteta koji su posjedovali. I opet nam primjer Karla Velikog koji sa cijelom svojom porodicom postaje polaznikom Alkuinove škole simbolički ukazuje na tu nužnu vezu između moći i vlasti i latinskog jezičnog kolektiva, a slični se primjeri mogu pronaći svagdje, od prisutnosti Boecija na ostrogotskom Teodorikovu dvoru neposredno nakon propasti Zapadnog Rimskog Carstva sve do potrebe franačkih kraljeva da od Otona II. nadalje preuzmu naslov *Imperator Romanorum Augustus*. Sasvim je jasno, ipak, da je ova »razmjena« moći za znanje i ugled svoje djelovanje širila

nejednoliko među članovima jezične zajednice latinskoga, te da je ono ovisilo o mnogim faktorima, od kojih je određeno znanje jezika bilo samo jedan ali bitan preduvjet: konačan rezultat toga djelovanja bio je determiniran, dakako, i mjestom u socijalnoj ili crkvenoj hijerarhiji koje je pojedinac zauzimao, i ugledom i znanjem, stvarnim ili pretpostavljenim, što ih je imao, i konkretnim odnosima koje je uspostavljao s drugim društvenim strukturama, prvenstveno onima koje su raspolagale vlašću i moći. I napokon, ne treba zaboraviti da su govornici latinskoga, osim posve rijetkih izuzetaka, bili u najmanju ruku dvojezični, pa su prema tome uvijek pripadali i jezičnoj zajednici nelatinskog (ili nelatinskih) idioma. Usprkos granici koju je između latinskog i drugih idioma postavljala diglosijska situacija i usprkos tome što je *code switching* svojim strogim uvjetovanostima prebacivao govornika, u skladu sa sociokomunikacijskim kontekstom, u mnogim slučajevima gotovo automatski iz jedne zajednice u drugu, treba pretpostaviti da su pripadnici latinske zajednice jedan dio svojih znanja, ugleda i stečene moći mogli (a ponekad i htjeli) prenijeti u drugi kolektiv, bilo da se radilo o zajednici govornika njihova materinjeg idioma ili o nekom drugom nelatinskom kolektivu.

Tragovi ovakva transfera sasvim se očito mogu iščitavati u procesima koje bismo mogli nazvati postepenom vernakularizacijom prostora javne komunikacije u toku srednjeg vijeka. Pod procesima vernakularizacije podrazumijevat ćemo, dakako, transformaciju epihorskih idioma u jezike pismenosti i javne komunikacije, njihovo osvajanje funkcija koje je dotad imao latinski (odnosno arapski u Španjolskoj) i zauzimanje njegova sociolingvističkog statusa. No svaki element ove definicije treba uzeti s izvjesnim oprezom. Naime, najprije, kada je riječ o epihorskim idiomima u srednjem vijeku, ne smijemo zamišljati, kao što bi nas na to mogla navesti grčka etimologija njihova naziva, da su oni bili strogo »vezani uz tlo«, dakle uz čvrsto određen teritorij: ne samo da su granice pojedinih područja u percepciji srednjovjekovnih ljudi, ako se nije radilo o zemlji koju je netko stvarno obrađivao ili o najbližoj okolini gradskih područja, bile uvelike fluidni i više-manje apstraktni pojmo-

vi,[144] i ne samo da je – kako smo već naglasili – pokretljivost stanovništva (pa i pripadnika nelatinskih jezičnih zajednica) bila velika sve do 14. stoljeća, kada, prema riječima Le Goffa, društvo napokon postaje u principu sjedilačko,[145] nego je i samo »povišenje« statusa idioma, budući da se zbivalo prema modelu latinskoga, zahtijevalo da se on na izvjestan način »odvoji« od lokaliziranog teritorija. Osim toga, činjenica da su se Evropom neprestano kretali najrazličitiji putnici, od hodočasnika, preko trgovaca i obrtnika, do vojnika, svećenika i vladara, izazivala je potrebu i mogućnost da se na mjestima njihova okupljanja (u svetištima, gradovima, oko samostana i u njima, pa i na seoskim vašarima, na primjer) neprestano stvaraju »pomoćni« idiomi međusobnog sporazumijevanja govornika različitih materinjih izričaja, dakle neke vrste stalnijih ili trenutnih zajedničkih jezika, ili da se jezični kodovi mijenjaju i u toku pojedinih iskaza, u zavisnosti i od sugovornikove i od vlastite jezične kompetencije i sposobnosti da se govori o određenoj tematici. Drugim riječima, možemo zamisliti da su epihorski idiomi, osim onda kad se radilo o malim, komunikacijski autarkičnim lokalnim zajednicama, nerijetko predstavljali amalgam različitih narječja, bez jasnih granica i »prenosiv« s jednog mjesta na drugo zajedno sa svojim govornicima i njihovim trenutnim komunikacijskim potrebama.[146]

Zatim, opismenjivanje nekog idioma nije mu nužno pribavljalo stalan status jezika javnog saobraćanja: kako su se pojedine zajednice smjenjivale i nestajale, i njihovi su idiomi, bez obzira na to što su bili fiksirani u pismu i obavljali neke bitne jezične funkcije, zajedno s njima mogli nestati, kao što to očito pokazuje primjer gotskoga, istočnogermanskog jezika na koji je u 4. st. biskup Wulfila preveo dijelove *Biblije*. S druge strane, u ranom srednjem vijeku pismenost nije predstavljala nužan uvjet za rea-

144 O postupnom formiranju granica i svijesti o njima govori BLOCH 2001, 361 *sqq*.

145 LE GOFF 1998, 176.

146 BLOCH 2001, 119 *sq*. navodi kako je u ranom srednjem vijeku svaki pojedinac u pravnom postupku ostajao »podložan propisima koji su vrijedili i za njegove pretke«, te ukazuje na činjenicu da su takvi postupci sa sudionicima različitog porijekla (a to u principu znači i različitih materinjih idioma) bili prije pravilo nego izuzetak.

liziranje bar nekih funkcija u javnoj komunikaciji: u poetskoj domeni javnog saobraćanja usmena je književnost u nekom obliku redovito postojala i na idiomima bez pismenosti; svakako su se i određene administrativne ili pravne radnje obavljale na epihorskim nelatinskim idiomima i prije njihova opismenjivanja. Ipak, kako su se procesi vernakularizacije prostora javne komunikacije odvijali prema latinskom uzoru, oni su nužno na koncu dovodili i do stvaranja pismenosti za pojedine nelatinske jezike.

Napokon, zamjena latinskog vernakularima i njihovo preuzimanje pojedinih funkcija u javnoj komunikaciji proces je koji se odvijao vrlo neravnomjerno i unutar jednog područja, a s golemim razlikama među različitim područjima, i uvelike je ovisio o socijalnim, političkim, kulturnim i ekonomskim faktorima: kako je u početnim fazama procesa pismenost bila vezana prije svega uz latinski jezik, a vernakulari su se širili oralnom upotrebom, većina detalja ovih zbivanja iz današnje perspektive ostaje nepoznata. Njihovi se tragovi mogu iščitavati iz najranijih sačuvanih tekstova (najčešće literarnih) na epihorskim idiomima, a najjasnije su vidljivi u postupcima »gramatikalizacije«, dakle u gramatičkim opisima kojima se vernakular i simbolički transformira u »pravi« jezik, podložan racionalnoj deskripciji: tim aktom, naime, čini se prvi korak prema stvaranju svijesti o jeziku i o njegovoj upotrebljivosti, što ujedno znači i prema svjesnom formiranju jezične zajednice.[147] Istovremeno s tim korakom, s istim ciljem osvješćivanja vernakulara, bilo je potrebno učiniti još jedan, a to je imenovanje idioma, davanje imena kojim će i on sam dobiti vlastiti znak, simbol upotrebljiv u izgradnji općeg simboličkog imaginarija društva.[148]

Popis najranijih gramatika sastavljenih za pojedine evropske jezike što ga je prezentirao Sylvain Auroux[149] ukazuje nam na nejednolikost procesa vernakularizacije prostora javne komunikacije u Evropi, budući da se prvi gramatički tekstovi pojavljuju u širokom rasponu između 7. i 19. stoljeća: najstariji od njih ob-

147 *Cf.* SWIGGERS 1997, 118 *sqq*.

148 O važnosti imenovanja u srednjovjekovnom svijetu i o tome kako bi, na primjer, gotovo »bilo nemoguće zamisliti neku anonimnu domovinu« govori i BLOCH 2001, 415.

149 AUROUX 1992a, 54 *sqq*.

rađuju jezike koji su se govorili na rubovima antičkog svijeta i Rimskog Carstva – gramatika irskoga *Auraicept na nÉces* potječe vjerojatno već iz 7. stoljeća,[150] islandska iz 12. stoljeća, velška iz 14. stoljeća, dok su gramatike »velikih« evropskih jezika, talijanskog, španjolskog, francuskog, njemačkog i engleskog[151] nastale u drugoj polovici 15. ili u 16. stoljeću, dakle zapravo već u novom vijeku; izuzetak na kontinentu predstavlja provansalski koji je bio prvi put opisan oko 1200. g. Ova distribucija gramatika ne treba nas čuditi: romanski su se jezici zbog svojeg porijekla iz vulgarnog latinskog mnogo teže od keltskih i germanskih oslobađali stigme »običnih« vernakulara neprimjerenih za javnu upotrebu i bio im je nužan jači poticaj nego što ga je mogla pružati uobičajena komunikacijska praksa da bi u percepciji vlastitih govornika postali ravnopravni latinskome koji je bio podržan tradicijom i autoritetom svoje jezične zajednice. Taj će poticaj dobiti u trenutku kad se budu raspadale srednjovjekovne feudalne socijalne i političke strukture: tada će novi uvjeti zahtijevati i nove forme društveno relevantne komunikacije.

Kad govorimo o procesima vernakularizacije u srednjem vijeku, treba naglasiti da su oni, budući da se radi o osvajanju prostora javne komunikacije i funkcija u njoj, usmjereni prema sudionicima toga prostora kao potencijalnim članovima jezične zajednice, što znači da se oni tiču prvenstveno pripadnika onih društvenih slojeva i skupina koji uistinu mogu, zahvaljujući svojim socijalnim ulogama, participirati u javnom saobraćanju. Kako se radi o posebno pokretljivim slojevima – plemićima, svećenicima, a djelomično i o trgovcima i građanima – koji su teritorijalno disperzirani, vernakularizacija se ne odnosi na stvarne strogo lokalizirane epihorske idiome nego, otjelovljena u bezličnoj neutralnosti gramatike, sastavljene prema Donatovu latinskom modelu, na »suprateritorijalne«, na neki način umjetno, kombinacijom različitih epihorskih elemenata stvorene, idiome; kao što kaže Swiggers, govoreći o kasnijim renesansnim

150 *Cf.* AHLQVIST 1992, 108 *sqq*.

151 Ipak Aelfric već u 10. st. u svoju latinsku gramatiku unosi brojne anglosaksonske elemente, a prema tradiciji, koju sačuvani tekstovi ne mogu potvrditi, Karlo Veliki bio je autor djela *Grammatica patrii sermonis* s opisom franačkoga (*cf.* AHLQVIST 1992, 112).

gramatikama, njihovi su sastavljači morali razriješiti problem dijatopičke (dakle, dijalektalne) i dijastratičke (dakle, sociolektalne) raznolikosti.[152] Ova tvrdnja zacijelo još više vrijedi za autore prvih gramatika i ukazuje nam na to da su jezične zajednice koje su se stvarale na taj način u toku procesa vernakularizacije javne komunikacije bile u intenciji njihovih inicijatora nalik zajednici govornika latinskog jezika: ne samo da su imale djelomično isti »ciljani« sastav nego su bile i koncipirane eksteritorijalno. Nevezanost tih zajednica za određeni teritorij koji bi pripadao idiomu koji teži da postane »pravim« jezikom vidljiva je iz činjenice da je, na primjer, prvu provansalsku gramatiku Raimon Vidal sastavio za katalonske trubadure koji su željeli ovladati (zacijelo i pasivno, ali i aktivno) okcitanskom poezijom, da je drugi takav priručnik Uc Faidit namijenio učenim latinistima diljem Evrope,[153] dok su pisci prvih dviju francuskih gramatika s početka 15. i iz prve polovice 16. stoljeća bili Englezi – John Barton i John Palsgrave – koji su ih pisali za Engleze kojima je za službenu komunikaciju u Engleskoj bio još uvijek potreban francuski.[154]

Drugim riječima, i ove nove vernakularizirane jezične zajednice nisu nastajale toliko iz težnje da se u njima objedine svi govornici određenog broja međusobno genetski srodnih epihorskih idioma (jer su nepismeni, neobrazovani, neslobodni, marginalni bilo u kojem smislu iz njih unaprijed bili isključeni) koliko iz namjere da se prevlada regionalna ograničenost i poveća komunikacijski doseg poruka (najprije literarnih a kasnije i ostalih). Za tako stvarane jezične zajednice bila je karakteristična njihova otvorenost koja se prije svega odražavala u tome što su njihovi pripadnici bili u pravilu višejezični (a jedan od idioma kojim su vladali nerijetko je bio i latinski), pa su sudjelovali u većem broju različitih zajednica, prenoseći i jezična iskustva iz jednog kolektiva u drugi, a zatim i u tome što one nisu nužno prisvajale strogo definiran teritorij: dapače, teritorijalna determiniranost i jezika i jezične zajednice morala se članovima ovih više

152 SWIGGERS 1997, 163.
153 *Cf.* SWIGGERS 1997, 105.
154 *Cf.* AUROUX 1992a, 23 *sqq*.

ili manje učenih »jezičnih elita«, koje su i komunikacijsku i simboličku dimenziju idioma mjerili latinskim parametrima, činiti ozbiljnim nedostatkom i obilježjem pučkih narječja neznalica koja *grammatica* ne može ni opisati. No što će se više, prema kraju srednjeg vijeka, kompleksna struktura feudalnih posjeda koji su bili naknada za vazalsku ovisnost i odanost transformirati u državni teritorij, to će više i jezik biti vezan uz »svoje« tlo, a i karakter jezičnih zajednica u novom će se vijeku ponovo izmijeniti.

Granice među jezicima

Srednjovjekovno su razdoblje, kao što smo vidjeli, obilježila četiri osnovna tipa jezičnih zajednica: pokretne zajednice naroda u seobi, lokalizirani kolektivi koji su upotrebljavali epihorske idiome, jezične zajednice u nastajanju kroz procese vernakularizacije što smo ih pokušali opisati i suprateritorijalna zajednica govornika latinskog jezika. Za prva dva tipa možemo pretpostaviti da su izrasli iz spontane jezične djelatnosti, te da su posjedovali unutrašnju koheziju (koja je kod lokaliziranih stabilnih zajednica, dakako, bila veća, a kod nomadskih skupina manja, ne samo zbog njihove grupne pokretljivosti nego i zbog toga što su takvi kolektivi zauzimali u pravilu mnogo šira područja), dok su druga dva tipa bila disperzirana u prostoru (kod latinske zajednice ta je disperzija bila veća i obuhvaćala je u principu cijelu Evropu[155]) i stvarana su i održavana više-manje intencionalno. Sve su te jezične zajednice bile konstituirane prema rimskom modelu, dakle kao inkluzivni kolektivi kojima se mogao priključiti svatko tko bi naučio adekvatan idiom i tako bi postajao njihov ravnopravan član u jezičnom, ali ne nužno i u socijalnom smislu: izuzetak su možda predstavljale male, seoske lokalizirane epihorske zajednice, jedine čvršće vezane uz teritorij i uz sasvim određenu skupinu stanovnika, no za »članstvo« u njima, budući da

155 Zapravo se, u doba misionarskih pohoda proširila po cijelom svijetu i tako je postala u pravom smislu te riječi nadteritorijalna: MOUNIN (1970, 135) navodi primjer s kraja 17. stoljeća, kad u toku rusko-kineskih pregovora u dalekoistočnom Nerčinsku neki jezuit Rusima prevodi kineski na latinski, a Kinezima latinski, kojim Rusi govore, na kineski!

su bile i komunikacijski i simbolički autarkične i s ograničenim dosegom, a bez ikakve moći, i tako nije postojao veći interes među pripadnicima drugih zajednica.

Pretpostavili smo također da su govornici vrlo često participirali u većem broju jezičnih zajednica kako bi mogli prevladati diglosijske i poliglosijske situacije kojima je srednji vijek obilovao ili da bi jednostavno mogli stupiti u jezični kontakt s govornicima drugih idioma.[156] Ovu srednjovjekovnu višejezičnost nije teško teorijski objasniti. Naime, svaki od navedenih tipova jezičnih zajednica, uzet u cjelini, zadovoljavao je vlastite kolektivne potrebe, a njihovi su idiomi obavljali sve funkcije koje su bile neophodne čitavoj skupini, no nijedna od njih (uz izuzetak koji su u pojedinim slučajevima predstavljale pokretne zajednice naroda u seobi[157]) nije omogućavala da se realiziraju sve moguće jezične funkcije, pa je individuum, ako je želio u potpunosti ovladati sveukupnošću jezične djelatnosti, bio nužno upućen na višejezičnost. Drugim riječima, govornik lokaliziranog epihorskog idioma mogao je u sferi privatnosti i u ograničenom prostoru upotrebljavati samo taj jezik, no čim bi htio (ako je mogao, dakako) stupiti u domenu javne komunikacije ili iskoračiti iz lokalnih komunikacijskih veza, morao je ući u druge jezične zajednice; idiomi koji su vernakularizacijom osvajali pojedina područja i diskurse javne komunikacije, poput poetskog ili znanstvenoga, ostajali su neupotrebljivi u drugim domenama, posebno u religijskoj i političkoj, a nisu – bar u početku – bili ni prilagođeni svakodnevnom privatnom saobraćanju; jednako je tako teško zamisliti pripadnika latinske jezične zajednice kako ovaj jezik koristi u razgovoru sa svojom familijom ili na tržnici, premda ga je

156 Plurilingvizam srednjeg vijeka i česte promjene kodova u međusobnim jezičnim interakcijama može dobro ilustrirati suvremena situacija na tržnicama u Brazzavilleu i Niameyju koju je opisao CALVET (1987, 113 *sqq.*) gdje se upotrebljava četiri ili pet različitih idioma u komunikaciji kupaca i prodavača.

157 Možemo zamisliti da su Vandalima ili Burgundima, bar dok su bili u pokretu, njihovi vlastiti idiomi bili dovoljni za obavljanje svih jezičnih funkcija, no – kao što nam to pokazuje primjer Ostrogota ili Franaka – onog časa kad su njihove političke tvorevine postajale trajnije i stabilnije, njihovi su se jezici ukazivali nedovoljno »opremljenima« za složena administrativna ili pravna djelovanja.

on kvalificirao za sve forme javne komunikacije. Prema tome, na nivou kolektiva svaki je idiom bio funkcionalno »potpun«, no sa stajališta pojedinca on se nerijetko manifestirao kao parcijalan fenomen koji je trebalo »upotpuniti« drugim idiomima.

Posljedica toga bila je, kao što smo već napomenuli, nejasna percepcija teritorijalnih razgraničenja među epihorskim idiomima i njihovo primarno vezivanje za zajednicu govornika a ne za tlo (osim kod manjih lokaliziranih kolektiva), što se posebno jasno razabire kod latinske zajednice. Druga je posljedica možda još interesantnija: s pravom se, naime, možemo zapitati kako se u takvim okolnostima višejezičnosti i jezične raznolikosti formirao jezični identitet pojedinca. Za razliku od antičkih (pa i bizantskih) Grka koji su svoj individualni jezični identitet mogli izgrađivati unutar kolektivno uspostavljenog ekskluzivnog odnosa između govornika grčkoga i pripadnika »barbarskih« zajednica, te za razliku od Rimljana koji su u međusobnoj identifikaciji latinskog i rimske vlasti, administracije i prava, pronalazili oslonac za svoje jezične identitete, otvarajući mogućnost i drugima da im se priključe, ali definirani iz suprotnosti s njima dok ne progovore latinski, srednjovjekovni čovjek koji je – zamislimo – u crkvi i na sudu govorio latinski, pjevao pjesme na provansalskom, sa svojom porodicom i prijateljima govorio francuski, a sa seljacima na svojem posjedu bretonski, teško je mogao pronaći tko su *oni* »drugi« koji će mu omogućiti da čvrsto definira svoj jezični identitet. No ovdje moramo posebno paziti na to da ne projiciramo suvremeno poimanje jezičnog identiteta u kontekst kojemu bi to bilo neprimjereno. Moderno poimanje jezičnog identiteta u zapadnim civilizacijama podrazumijeva, s jedne strane, da se on primarno ostvaruje u jednom idiomu, materinjem jeziku, te da – s druge strane – upravo taj idiom omogućuje pojedincu da se u potpunosti (uza sve ograde koje taj pojam potpunosti izaziva), dakle neograničeno, izrazi. No oba su ova elementa, kao što ćemo vidjeti, zapravo plod djelovanja novovjekovnih ideoloških i političkih silnica, i nema razloga da ne pretpostavimo da je dio srednjovjekovnih govornika svoj jezični identitet pronalazio upravo u složenom mozaiku različitih idioma kojima je raspolagao u svojoj komunikacijskoj matrici: hijerarhiju među njima uspostavljao je zacijelo na osnovi njihove funkcionalne upotrebljivosti

i moći ili autoriteta kojim ga je pojedina jezična zajednica opskrbljivala, a ne na temelju njihove veće ili manje »izvornosti«; u tome je ponovo bio bliži rimskom nego grčkom modelu uspostavljanja odnosa prema jeziku i jezičnoj djelatnosti. Osim toga, ako je, kao što lucidno zapaža Le Goff,[158] srednjovjekovno shvaćanje slobode bilo bitno drugačije od modernoga i ako se ona u krajnjoj konsekvenciji, makar u ranom srednjem vijeku, svodi na uživanje povlastica, dakle na »zajamčeni položaj« u društvu, na posvemašnju uklopljenost u zajednicu, jednako tako ni jezični identitet ne mora biti utemeljen na neograničenom iskazivanju individualnosti već prije na uspostavljanju uravnoteženih komunikacijskih i simboličkih veza s različitim dijelovima kolektiva, na potvrđivanju vlastita mjesta koje pojedinac u njima zauzima.

No što se više približavamo kraju srednjeg vijeka, to se više kontekst oblikovanja jezičnih zajednica i pojedinaca u njima mijenja. Te se promjene javljaju u svim sferama života, ali premda su međusobno nerijetko povezane i uvjetovane, ne zahvaćaju sve prostore istom brzinom niti se svagdje ukazuju u istom redoslijedu. One su, ako ih promatramo u cjelini, toliko brojne (njihova će posljedica, napokon, i biti transformacija feudalnoga u građansko društvo i konstituiranje novovjekovne evropske političke i društvene scene) i u većini svojih dimenzija tako detaljno opisane da ćemo ovdje odabrati tek nekoliko onih elemenata koji su – bar nam se čini – najbitnije utjecali na formiranje jezičnih zajednica i na nove relacije koje se među njima uspostavljaju.

Prije svega, u zapadnoj se Evropi, kao što je dobro poznato, u kasnom srednjem vijeku postepeno mijenjaju načini proizvodnje, pa im feudalni odnosi više ne pružaju dovoljan socijalni i politički okvir za njihovo normalno odvijanje. Istovremeno se uzdiže novi sloj građanstva koji će, kad stekne samosvijest o svojim mogućnostima, postati temeljni nosilac promjena na početku novog vijeka, a koji potkraj srednjovjekovnog razdoblja uvelike pridonosi oživljavanju gradova i njihove uloge ne samo u ekonomskom i političkom smislu nego i kao obnovljenih važnih središta javne komunikacije u pojedinim područjima.[159] Taj novi

158 LE GOFF 1998, 362 *sqq*.
159 *Cf.* BAGGIONI 1997, 50.

sloj, koji se sastojao od obrtnika, trgovaca, novčara i koji je sve aktivnije i, bar u nekim svojim segmentima, sa sve većom samostalnošću u odnosu prema feudalnim i crkvenim moćnicima sudjelovao u ekonomskom životu, imao je i drugačije obrazovne potrebe: škole u kojima su se obrazovali svećenici i načini na koje su se odgajali plemići nisu ih mogli zadovoljiti, te dolazi do sekularizacije dijela škola, što dovodi i do promjena u školskim programima, pa i u učenju jezika i odnosu prema njemu. U novim okolnostima mijenja se i karakter političke organizacije: umjesto kompleksnog partikularizma ranog srednjeg vijeka u kojem su se elementi vlasti i moći u složenoj hijerarhiji prenosili od seniora na vazala i u krajnoj su se konsekvenciji praktički realizirali na relativno malim područjima, u kasnom srednjem vijeku sve veća ekonomska povezanost i međuzavisnost tih područja tražila je centralizaciju vlasti, efikasniju administraciju i pravni sistem, te veću ujednačenost svih parametara kojima su bile determinirane razmjene roba, novčani putovi, fluktuacija ljudi i, napokon, načini i smjerovi komunikacije. Tražila je, drugim riječima, državu koja će sve to moći osigurati i koja će se ostvariti kao niz više ili manje moćnih monarhija u Evropi.[160]

U razmatranju jezičnih zajednica, osim ovog općeg okvira koji, kad bismo ga analizirali u pojedinostima, nikako ne bi pružao jedinstvenu sliku već bi se ukazivao kao vrlo raznolik mozaik čije se konfiguracije mijenjaju – ponekad i u značajnoj mjeri – od jednog područja do drugog i od jednog socijalnog konteksta do drugoga, treba uzeti u obzir bar još tri faktora čija je uloga u transformaciji jezičnih kolektiva na početku novoga vijeka bila izuzetno velika: oni su, uostalom, s podjednakim intenzitetom utjecali i na zbivanja na svim drugim područjima ljudskog života. S jedne strane, bilo je to širenje jezičnih horizonata potaknuto velikim otkrićima novih prostora i kontinenata: svijest o tome da na svijetu postoji golem broj dotad nepoznatih jezika, od kojih se neki ne mogu ni na koji efikasan način u opisu svesti na matrice latinske gramatike, nesumnjivo je postepeno transformirala i poimanje simboličkih i komunikacijskih aspekata ljudske jezične djelatnosti uopće; ono zbog toga nije zacijelo postajalo ma-

160 Ove su promjene detaljno opisane u BLOCH 2001, 403 *sqq*.

nje evropocentrično, ali se, obogaćeno novim jezičnim iskustvima, moralo drugačije oblikovati.[161] S druge strane, nemoguće je zaobići sukob reformacije i protureformacije koji je od početka 16. stoljeća bitno obilježio sve domene javne komunikacije, a posebno je u religijskom području uzdrmao dotad ondje neprikosnoven autoritet latinske jezične zajednice, budući da je pokret reformacije uvodio »na velika vrata« vernakulare i u bogoslužje i u teološke rasprave.[162]

Možda se ipak najvažniji događaj za konstituiranje novih struktura jezičnih zajednica zbio još sredinom 15. stoljeća, u trenutku kad je Gutenberg za Evropljane izumio tipografski stroj. Ako se Kolumbovo doplovljavanje do američke obale može smatrati simboličkim krajem civilizacije srednjeg vijeka, u procesu oblikovanja jezičnih zajednica u Evropi takvu bi simboličku prekretnicu mogao predstavljati Gutenbergov pronalazak. Naime, on je istovremeno pridonosio tome da se i jezični kolektivi počnu formirati, s mnogo širim teritorijalnim dosegom i mnogo dubljim socijalnim obuhvatom nego do tada, kao »zamišljene zajednice«, kako ih u kontekstu konstituiranja nacije, kojem ćemo se još morati vratiti, naziva Anderson,[163] ali je i umnažanjem jezičnih poruka u obliku štampanog teksta silno proširio »jezično tržište« i nužno ga vernakularizirao da bi stvorio dovoljan (a to znači i: isplativ) broj »potrošača poruka«; na taj je način, dakako, unosio i nove promjene u obrazovne sisteme koji su morali opismeniti novu publiku i postavljao je nove zahtjeve pred procese normiranja realizacije idioma u pisanom obliku.[164] No štampane jezične poruke, još i prije nego što su – u formi novina i časopisa – postale potrošnom robom, u obliku tiskane knjige, čija je trajnost možda bila *sub specie aeternitatis* manja od trajnosti

161 Popis prvih gramatika (koje su uglavnom bile djelo misionara) »egzotičnih« jezika i analiza problema s kojima su se njihovi autori susretali nalazi se u SWIGGERS 1997, 147*sqq*. Ne treba ipak zaboraviti da su se Evropljani i prije razdoblja velikih otkrića susretali, posebno na Istoku, s neevropskom jezičnom raznolikošću.

162 *Cf.* BAGGIONI 1997, 108 *sqq*.

163 ANDERSON 1983. Na str. 39 *sqq*. hrvatskog izdanja (ANDERSON 1990) autor ukazuje na golemu važnost izuma štamparskog stroja u tom procesu.

164 *Cf.* BAGGIONI 1997, 111 *sqq*., koji izum tiska također smatra jednim od temeljnih elemenata »prve ekolingvističke revolucije« u Evropi.

manuskripta na pergamentu, ali je nesumnjivo bila dostupnija mnogo širem krugu govornika, utjecale su i na izmjenu odnosa prema jezičnoj tradiciji, i iz gotovo mitskog okvira samostanskih ili dvorskih knjižnica i arhiva njezino se neposredno djelovanje moglo premjestiti u privatne kuće i javne knjižnice, pa se i dimenzija historičnosti nekog jezika drugačije modelirala.

Od četiriju spomenutih osnovnih tipova jezičnih zajednica u srednjem vijeku svim je ovim promjenama kudikamo najprilagođenija bila ona koja je nastajala iz procesa vernakularizacije prostora javne komunikacije. Spontano izrasli kolektivi u tom natjecanju nisu imali nikakva izgleda: velike pokretne zajednice koje bi obuhvaćale cijela plemena i (makar teoretski) sve govornike nekog jezika bile su već nestale s historijske scene ili su se našle, poput Židova, u kretanjima raznih smjerova čiji je krajnji rezultat bila dijaspora koja je svoje jezično jedinstvo mogla samo simbolički zamišljati ali ne i komunikacijski ostvariti. Male lokalizirane zajednice govornika epihorskih idioma, s druge strane, bile su – kao što smo naznačili – bez društvenog utjecaja i moći i u principu isključene iz prostora javne komunikacije, pa su njihovi članovi, da bi pristupili nekoj od domena tog prostora, morali preuzimati idiome koji su u njima bili dozvoljena sredstva saobraćanja.

Početkom novog vijeka još uvijek moćna zajednica govornika latinskog jezika našla se pod udarom i vanjskih i unutrašnjih faktora koji su polako ali sigurno slabili njezin autoritet i utjecaj. Uza sve one vanjske faktore za koje smo već spomenuli da su određivali pravce općih promjena na zalasku srednjovjekovne civilizacije treba još navesti i činjenicu da je sredinom 15. stoljeća pad Carigrada potaknuo brojne Grke, a među njima i neke bizantske učenjake, na emigraciju u gradove zapadne Evrope, što je rezultiralo pojačanim interesom za grčki jezik na univerzitetima i za grčku kulturu u cjelini (a to će, dakako, biti jedno od važnih obilježja renesanse): oživljavanje zanimanja za grčki smanjilo je monopol latinskih tekstova u domenama filozofije i drugih znanosti, a bizantsko iskustvo s vernakularizacijom jednog klasičnog jezika i njegovim prilagođivanjem suvremenim potrebama (premda ta vernakularizacija starogrčkoga nije ni-

kada bila do kraja provedena) pridonijelo je ubrzanju tog procesa na Zapadu.

Među unutrašnjim faktorima očito je da disperziranost latinske zajednice i njezina nevezanost za određeni teritorij, što su u toku srednjeg vijeka bile njezine nesumnjive prednosti i izvori njezina utjecaja, u trenutku kad teritorij kao odrednica države, nacije ili zajednice zadobiva na važnosti, postaju uzrokom slabljenja, jednako kao i to da ona prestaje biti gotovo jedini kolektiv u kojem se okupljaju *litterati*: gubitkom i ovog monopola, monopola na pismenost (koji, dakako, nije ni u jednom času bio potpun, ali je onima koji su ostajali izvan te zajednice nerijetko izgledalo kao da jest takav) zbog pojave knjiga (pa i same *Biblije*) na vernakularima, govornici latinskog uvelike su izgubili auru mističnosti koja ih je karakterizirala tokom značajnog dijela srednjeg vijeka.

Ipak, sa sasvim lingvističkog stajališta najjači udarac svojoj zajednici zadali su sami njezini pripadnici, i to upravo neki od njih koji su posjedovali najviše jezičnog znanja, kad su, u skladu s renesansnom težnjom za rekonstrukcijom izvorne antičke kulture, htjeli približiti latinski jezik svojeg vremena formi koju je on imao u razdoblju svojeg najvećeg procvata u antici, dakle ciceronskim pravilima i konstituiranja samog sistema i njegove upotrebe. Na čelu tog pokreta, koji izvire iz talijanske renesanse, nalazio se Lorenzo Valla: njegovo djelo *Elegantiae linguae Latinae* iz 1445. g. zalaže se za povratak velikim antičkim tekstovima i klasičnom latinitetu.[165] Dugotrajna i ponekad žučljiva rasprava koja se zatim vodila rezultirala je – ne samo na teorijskom planu – odbacivanjem »barbarske« srednjovjekovne latinštine i kao objekta gramatičkih opisa i kao medija izražavanja, posebno u znanstvenoj produkciji. S druge strane, u administraciji, pravu i u religioznoj (ali ne i teološkoj) domeni i dalje se upotrebljavao jezik veoma različit od klasičnoga, budući da je ciceronski latinski bio jednostavno neprimjeren za izricanje poruka koje su bile uže povezane sa svakodnevnim tematikama i komunikacijskim potrebama, a uz to se kroz srednji vijek u tim područjima stvorila čvrsta tradicija koja je definirala i okvire

165 *Cf.* SWIGGERS 1997, 135 i LARDET 1992, 198 *sqq.*

njegove tadašnje upotrebe, to više što su se novi iskazi nerijetko direktno a još češće indirektno pozivali na prijašnje. Na taj se način unutar same latinske zajednice stvorio jaz koji se otada neprestano obnavljao i kroz obrazovne procese, u kojima je klasična filologija uspostavljala latinski (sada već zajedno s grčkim) kao objekt proučavanja eventualno upotrebljiv u prostoru što su ga zauzimala *studia humanitatis*, dok su pravnici ili liječnici, na primjer, pa i svećenici morali učiti jedan drugi latinski.

Prema tome, jedini tip jezične zajednice koji se mogao efikasno prilagoditi novim društvenim i ekonomskim prilikama bile su zajednice koje su se postepeno oblikovale u toku procesa vernakularizacije pojedinih domena javne komunikacije. Uza sve ostale prednosti koje su te zajednice imale i o kojima ćemo još govoriti, one su raspolagale i jednom koja obično prolazi nezapaženo. Naime, za razliku od zajednice govornika latinskoga koja je svoj idiom – u »barbarskom« ili klasičnom obliku – preuzimala od prethodnih generacija i nije ga mogla stvarati (što ni u kojem slučaju ne znači da joj on nije služio kao potencijalno i stvarno sredstvo za jezične kreacije), procesi vernakularizacije svojim su sudionicima omogućavali da intencionalno oblikuju ne samo buduću zajednicu nego i idiom kojim će ona zatim biti, u prividnom paradoksu povratnog formiranja, definirana: zbog toga je prostor njihove prilagodbe, i sociološki i lingvistički gledano, bio najveći.

Sam proces vernakularizacije javne komunikacije sastoji se od nekoliko stupnjeva: kao što smo već napomenuli, prvi stupanj predstavljalo je opismenjavanje vernakulara, a drugi se sastojao u njegovoj gramatikalizaciji, dakle u podvrgavanju gramatičkom opisu prema modelu latinske gramatike. Najkasnije na tom stupnju idiom je morao biti i jednoznačno imenovan, jer su mu ime i gramatička deskripcija osiguravali, makar *pro futuro*, simbolički potencijal kakav je imao latinski.[166] Razmak između ova dva stadija ponekad je velik: većina zapadnoevropskih jezi-

166 Jednoznačnost imena jezika ne znači nužno i njegovu stalnost: kako se radi o simboličkom ideologemu, ono se može mijenjati u zavisnosti o ideološkim intencijama onih koji ga stvaraju, kako pokazuje primjer španjolskoga, gdje će se uz *castellan* pojaviti, u trenutku kad se formira velika nacionalna država, i naziv *español*; *cf.* AUROUX 1992, 330.

ka dobila je pismenost u ranom srednjem vijeku (neki čak i krajem antike), a gramatike su im se pojavile, kao što smo vidjeli, uglavnom početkom novog vijeka. Ovaj se raskorak može relativno jednostavno objasniti: gramatike nastaju onda kad za njima postoji potreba i ondje gdje se ona javlja. To nam dokazuju i primjeri najranijih gramatika vernakulara: staroirska gramatika nosi naziv *Auraicept na nÉces*, što znači »Elementarni priručnik za pjesnike«, i svjedoči o razvijenoj poetskoj produkciji i o potrebama njezine publike i »pjesnika-pripravnika« u Irskoj 7. stoljeća;[167] drevni opis islandskoga (ili staronordijskog) iz 12. ili 13. stoljeća također je nastao u okviru pjesničkog djelovanja, kao i najstarija velška gramatika s početka 14. stoljeća koja je uklopljena u priručnik posvećen pjesničkom umijeću;[168] za provansalsku smo gramatiku već kazali da je bila prije svega namijenjena katalonskim ljubiteljima okcitanske poezije. Renesansne gramatike 15. i 16. stoljeća od ovih se ranih priručnika razlikuju ne samo po nekim elementima lingvističkog pristupa i po obuhvatu jezične građe nego još više po svojoj motivaciji i funkciji, te publici kojoj su bile upućene.

One, naime, s jedne strane, slijedeći i dalje osnovni model latinskih gramatika Donata i Priscijana, temelje opis na literarnim, a ponekad i znanstvenim, tekstovima nastalima na vernakularu nakon njegova opismenjavanja, ali s druge strane nisu više usmjerene prvenstveno prema književnoj publici nego prema obrazovanim nosiocima društvenih transformacija kojima je potrebno da u potpunosti (a ne kao dotad parcijalno) vernakulariziraju prostor javne komunikacije i da se idiom koji se tim gramatikama oblikuje realizira u svim jezičnim funkcijama. Zbog toga renesansne gramatike evropskih jezika svjedoče o početku novog stadija vernakularizacije javnog saobraćanja (koji, kao što vidimo, može biti i paralelan s gramatikalizacijom vernakulara, a njegovo je opismenjavanje sada obavezan preduvjet za nastavak toga procesa), stadija koji bismo zajedno sa Swiggersom[169] mogli nazvati politizacijom vernakulara: ona se, dakle, u osnovi

167 *Cf.* AHLQVIST 1992, 108 i SWIGGERS 1997, 97.
168 *Cf.* AUROUX 1992a, 53 *sq.* i SWIGGERS 1997, 98.
169 SWIGGERS 1997, 157 *sqq.*

sastoji od širenja nelatinskog idioma u sve domene javnog života i usko je povezana s konstituiranjem centralizirane državne vlasti i formiranjem modernih nacija; drugim riječima, ona u mnogim slučajevima (ali ne i bez izuzetaka) koincidira sa stvaranjem države-nacije, a u principu je proizvod novog društvenog sloja koji postepeno osvaja moć i bitno utječe na vlast – buržoazije.

Politizacija vernakulara ne zasniva se prije svega, kao što bi se moglo pomisliti, na njegovu uvođenju u administrativnu i pravnu sferu: u cijelom nizu srednjovjekovnih i ranih novovjekovnih političkih struktura vernakulari se povremeno, ali i trajnije, te djelomično, ali katkada i u većini slučajeva, pojavljuju kao idiomi pojedinih dvorskih kancelarija, administrativnih ili sudskih odluka i zakona, a gotovo redovito u trenutku kojim počinje njihova politizacija imaju iza sebe već značajnu literarnu produkciju. Njihova stvarna politizacija počinje onda kad postanu eksplicitni politički (dakle, i ideološki ili bar ideologizirani) simboli svoje jezične zajednice i kad ta zajednica počne težiti tome da njihovu simboličku snagu proširi na cjelinu realne ili tek zamišljene političke organizacije, države. Zato su bitna obilježja politizacije vernakulara dva procesa, od kojih je jedan izvanjski u odnosu na sam jezik, dok je drugi unutrašnji, jer izravno zadire u strukturu idioma.

Izvanjski proces sastoji se u prisvajanju određenog stvarnog teritorija za idiom koji je predviđen da bude simbolička i komunikacijska veza među stanovnicima toga teritorija: »dodjeljivanje« teritorija idiomu ujedno predstavlja i akt lokaliziranja njegove buduće jezične zajednice.[170] Prema tome, različiti epihorski idiomi i njihovi govornici objedinjuju se u okviru političkog projekta u jezik koji zauzima područje koje se, u idealnoj projekciji, podudara s državnim teritorijem. Ovaj proces ima sličnosti s grčkim modelom konstituiranja jezičnih zajednica, u kojem su se

170 Da se doista uvijek radi o budućim zajednicama, dakle o ciljanim rezultatima političke akcije, pokazuje primjer Italije u kojoj su procesi vernakularizacije najranije započeli, a – kako kaže BAGGIONI (1997, 233), citirajući De Maura – još 1955. procjenjivalo se da samo 18% stanovništva Italije doista govori talijanski, što, dakako, ne znači da postotak onih koji pripadaju simboličkom prostoru talijanskoga nije bio mnogo veći.

također – kao što smo vidjeli – raznoliki dijalekti okupljali u jednom jeziku: razlika je u tome što se grčki model primarno odnosio na pripadnike jezičnih zajednica, dok je »jezično tlo« igralo sekundarnu ulogu; u razdoblju politizacije vernakulara čitave se velike zajednice u intenciji pokretača procesa vezuju uz teritorij i na taj im se način pripisuju jasne granice prema drugim jezičnim kolektivima.

Teritorijalno određenje jezika i zacrtavanje granica među njima dovodi do nekoliko značajnih posljedica. Prva je od njih da pravi, usko lokalizirani epihorski idiomi ostaju tim postupcima – ma koliko to izgledalo paradoksalno – na izvjestan način bez svojeg vlastitog tla: ono će im biti priznato samo ako se »pridruže« jeziku na čijem se teritoriju nalaze, dakle ako budu prihvaćeni kao njegovi dijalekti ili mjesni idiomi; ako do toga ne dođe, oni će u najboljem slučaju predstavljati jezične enklave na »tuđem« tlu ili će biti jednostavno zbrisani s jezično-političkih karata. Kako od perioda politizacije vernakulara nadalje jezična zajednica bez svojeg tla postaje manje vrijedna i isključena iz prostora javne komunikacije, takve su zajednice osuđene ili na asimilaciju ili na dugotrajnu i neizvjesnu borbu za priznavanje vlastita područja. Radikalan primjer za tu situaciju pružaju nam američki indijanski jezici čiji su teritorij među sobom raspodijelili jezici osvajača i kolonista – engleski, francuski, španjolski, portugalski –, a indijanske su jezične zajednice lišili, i u političkom smislu ali i u posve fizičkoj stvarnosti, njihova tla i potpuno ih isključili iz svih domena socijalno relevantne komunikacije.

Zatim, povlačenjem granica među jezicima čvrsto se i skoro opipljivo definiraju »oni drugi« koji ne pripadaju našoj jezičnoj zajednici, no time što su se našli izvan granica naše zajednice i oni sami postaju jednako tako definiranom jezičnom zajednicom, a njihov idiom počinje ispunjavati – bar u našoj percepciji – uvjete da postane jezik. Drugim riječima, teritorijalizacija jezičnih zajednica simultan je proces koji se prividno odvija istovremeno u svim zajednicama koje okružuju teritorij kolektiva koji taj postupak provodi, jer jezična granica, kao i državna, ima smisla samo onda ako razdvaja dva jezika (odnosno dvije države): granica jezika prema »nejeziku«, prema »nepriznatom« idiomu ostaje otvorenom linijom kakvu proces teritorijalizacije

ne priznaje. Dakako, iz pozicije zapadnoevropskih jezičnih zajednica moglo se u određenim razdobljima činiti da se na »rubovima svijeta«, koji su se u njihovoj percepciji katkada nalazili već na Balkanu a ponekad su se smještali na Daleki istok ili u Afriku, na primjer, pojavljuju u nedefiniranoj i kaotičnoj aglomeraciji »nejezici«, ali iz perspektive svake pojedinačne zajednice, ma gdje se ona nalazila, kad ona sebi prisvaja teritorij, i okolne teritorije moraju zauzimati drugi jezici, tako da se u principu – kako to jasno pokazuju suvremene jezične karte svijeta[171] – čitav kopneni dio Zemljine površine simultano raspodjeljuje među različitim jezicima.

I napokon, uspostavljanje veze između jezika i teritorija uvodi i novu hijerarhiju među idiomima: budući da određeno područje može »zauzimati« u načelu samo jedan jezik i jedna jezična zajednica, pripadnost toj zajednici postaje primarna u odnosu prema drugima. Distribucija idioma u međusobno razgraničenim teritorijima na taj način s jedne strane promovira primarnu jednojezičnost, te se višejezičnost i pripadnost većem broju jezičnih kolektiva počinju smatrati – kao u starogrčkom modelu – izvedenim i sekundarnim fenomenima, a s druge strane povlašteni, prvi idiom dobiva počasno mjesto materinjeg jezika. Materinji jezik u početku procesa teritorijalizacije idioma, dakle potkraj srednjeg vijeka i u osvit novog vijeka ne označava, kao što bismo iz današnje perspektive mogli zamisliti, jezik neposredne okoline u kojoj dijete najranije uči govoriti, nego upravo jezik teritorija koji je jezična zajednica prisvojila za svoj idiom. Kako navode Trabant i Naguschewski,[172] srednjovjekovni latinski izraz *materna lingua* potvrđen je od 1119. g., dakle upravo od trenutka kad se naziru prvi počeci procesa teritorijalizacije, u njemačkom se *müeterliches Deutsch* prvi put upotrebljava 1350. g., a i u francuskom je *langue maternelle* u upotrebi od 14. stoljeća. Što se tiče sadržajnog opsega pojma, u *Ordonnance sur le fait*

171 Nije neinteresantno spomenuti da najranije karte koje prikazuju teritorijalnu distribuciju jezika potječu iz 18. st., a u širu upotrebu ulaze tek u 19. st., dakle u vrijeme punog uzmaha država-nacija; *cf.* WALLIS & ROBINSON 1987, 113 *sq.*, i KRETSCHMER 1995, 236.

172 TRABANT & NAGUSCHEWSKI 1998, 145 *sqq.*, a o definiciji materinjeg jezika raspravlja se u *o.c.*, 137 *sqq.*

de justice iz Villers-Cotterêtsa, dokumenta kojim je kralj François I., *normirajući pravnu proceduru propisao – između ostalog – službenu upotrebu francuskog jezika u svim pravnim ispravama, govori se o langage maternel françois* na cijelom području pod njegovom vlašću: sasvim je očito da se radi o jeziku dvora koji autoritetom što ga posjeduje supstituira zajednički jezik države i koji izbacuje iz administrativne i pravne domene sve druge jezike, od okcitanskog do bretonskog i baskijskog, ali i sve dijalekte francuskoga.[173] Prema tome, »pravi« se materinji jezici zabranjuju u takvoj upotrebi na račun teritorijalno određenog materinjeg jezika: i u prvom izdanju Akademijina *Rječnika* iz 1694. g. *langue maternelle* definira se kao *la langue du pays où on est né*.[174] Jednaka se definicija pojavljuje i u petom izdanju iz 1798. g., pa nije teško zaključiti kako je kolektivna »majka-domovina« zamijenjena individualnom »majkom porodice« u Francuskoj tek nakon postrevolucionarne individualizacije građanskih prava i novog poimanja identiteta pojedinca, kakvo se formira u toku 19. stoljeća. U svakom slučaju, institucija materinjeg jezika sve druge jezike definitivno pretvara u strane jezike i time bitno mijenja modalitete konstitucije jezičnih zajednica koji su vrijedili u toku srednjeg vijeka.

Unutrašnji aspekt politizacije vernakulara manifestira se u obliku njegova pojačanog eksplicitnog normiranja koje će konačno dovesti do procesa standardizacije jezika i svih onih postupaka koje suvremena lingvistika opisuje kao *corpus planning*. Svaki idiom posjeduje, dakako, implicitnu normu bez koje ne bi mogao obavljati nijednu funkciju unutar kolektiva koji ga upotrebljava;[175] kad se modaliteti konstituiranja jezične zajednice prestanu zasnivati isključivo na spontanim jezičnim interakcijama među njezinim članovima, a osobito ako prostor na kojem se one odvijaju postane širi ili je zajednica disperzirana, te ako se javlja potreba za održavanjem kontinuiteta sistemskih karakteristika idioma u vremenu, norma se mora eksplicirati. Izričita jezična norma obično je povezana s jasnom intencijom da se us-

173 *Cf.* TRABANT & NAGUSCHEWSKI 1998, 147.

174 DICTIONNAIRE 1694, *s.v. Maternel*.

175 O razlikovanju implicitne i eksplicitne norme *cf.* ŠKILJAN 1994, 132 *sq*.

postavi nova jezična zajednica čiji će obuhvat biti veći od njezina početnog stanja u kojem neka »elitna« grupa stvara svoj projekt širenja zajednice.

U procesu eksplikacije jezične norme razlikovat ćemo dvije osnovne faze: jedna u kojoj eksplicitna norma nije ujednačena, jer nerijetko ima i više različitih izvora, a nema – što je za ovu fazu osobito karakteristično – jedinstvenog strogo institucionaliziranog mehanizma svoje implementacije i ekspanzije,[176] i druga u kojoj se norma širi među pripadnicima jezične zajednice jednoobrazno kroz institucije (koje su najčešće dio obrazovnog sistema) pod nadzorom nekog oblika političke organizacije društva – u većini slučajeva riječ je o izravnom ili neizravnom nadzoru države. Onu prvu etapu nazvat ćemo predstandardizacijskom, dok ćemo samo za drugu sačuvati termin *standardizacija*, premda se u lingvističkoj i sociolingvističkoj literaturi nerijetko oba dijela procesa objedinjuju pod nazivom standardizacija, no – u skladu s uobičajenom definicijom standarda kao proizvodne norme koja omogućuje istovetnost svih dobivenih produkata – čini se da se o jezičnoj standardizaciji može s pravom govoriti tek onda kad se eksplicitno normirani jezik ukazuje svim svojim potencijalnim »korisnicima« u istom obliku. Konačan rezultat standardizacije standardni je jezik, a njegova elaboracija zahtijeva izradu niza sasvim lingvističkih instrumenata koji osiguravaju njegovu standardnost: osnovni su takvi instrumenti pravopisni priručnik, normativna gramatika i normativni rječnik.[177] Ne treba zamišljati da se predstandardizacijska etapa od standardizacijske razlikuje po stupnju spontanosti, dakle da se u prvoj fazi neki epihorski idiom ili vernakular sam ukazuje kao najbolje sredstvo nadlokalne komunikacije, pa ga govornici gotovo nesvjesno odabiru zbog njegova pretpostavljena ugleda ili komunikacijske efikasnosti. I eksplicitno normirani predstandardni idiomi, kao i standardi, uvijek su dio intencionalnog procesa politizacije vernakulara te predstavljaju ne samo izbor nego – u

176 O pojedinim etapama eksplicitnog normiranja *cf.* RADOVANOVIĆ 1986, 186 *sqq*.

177 Teorija procesa standardizacije i standardnog jezika izložena je u većini suvremenih sociolingvističkih priručnika i u mnogim specijaliziranim radovima, među kojima se još uvijek ističe BROZOVIĆ 1970.

većoj ili manjoj mjeri – konstrukciju grupe koja ih je »ugradila« u svoj projekt oblikovanja jezične zajednice.[178] U točki u kojoj se predstandardizacija transformira u standardizaciju (a te dvije etape u stvarnosti ne moraju nužno slijediti jedna iza druge, već mogu biti djelomično istovremene, pa čak i jedna od njih može izostati[179]), dakle u trenutku kad se formira standardni jezik, događa se jedna druga važna promjena: u tom času *de facto* završava vernakularizacija prostora javne komunikacije, jer standardni jezik više nema nijedno obilježje vernakulara. Vernakular je, naime, kao »domaći« idiom, ma koliko se udaljio od svojih usko lokaliziranih epihorskih izvorišta, suprotstavljen u općoj komunikacijskoj matrici društva nekom »nedomaćem« jeziku (u slučaju srednjovjekovne i renesansne Evrope bio je to latinski sa svojom jezičnom zajednicom) i na toj suprotstavljenosti temelji svoju »vernakularnost«: kad standardni jezik u komunikacijskoj matrici zauzme mjesto »nedomaćeg« jezika i preuzme sve njegove funkcije u prostoru javne komunikacije, on istovremeno – budući da je i tako neka vrsta konstrukta koja nije identična nijednom epihorskom idiomu čije područje »pokriva« – postaje, na sličan način kao i njegov prethodnik, suprotstavljen vernakularima, tako da se u činu njegova uvođenja krije potencijalni početak novog procesa vernakularizacije.

Ako je eksplicitno normiranje idioma element politizacije vernakulara i zajedno s njegovim vezivanjem uz određeni teritorij simbolički iskaz težnje da se realizira izvjestan politički projekt (u evropskim okvirima taj je projekt najčešće imao za cilj konstituiranje države-nacije), sam je rezultat takva normiranja, dakle predstandardni ili – osobito – standardni jezik, neposredno povezan s još jednom promjenom koja se zbiva u novom vijeku. Svako tržište koje pretendira na to da se na njemu trajnije odvijaju razmjene roba, tokovi novca i cirkulacija ljudi, prije svega kao radne snage, mora uspostaviti i modalitete razmjene jezičnih poruka i informacija, što podrazumijeva i neku vrstu zajedničkih jezičnih kodova: to mogu biti različite forme u kojima

178 *Cf.* BAGGIONI 1997, 88: njegovo razlikovanje termina *normalisation* i *standardisation* u osnovi je adekvatno našoj diferencijaciji dviju faza ekplicitnog normiranja idioma.

179 BAGGIONI 1997, 84.

se javljaju *lingua franca*, pidžin, sabir i drugi posrednički i opći idiomi, ali kad se tržište organizira u osnovi kao tržište unutar jedne države (dakle: kao nacionalno tržište) i kada cirkulacije ljudi i roba unutar takva tržišta nadrastu feudalna ograničenja koja su se pred njih postavljala, zajednički se eksplicitno normirani idiom ukazuje kao važan preduvjet uspješnosti njegova funkcioniranja. Ako imamo u vidu i ovaj ekonomski faktor koji naglašava komunikacijsku dimenziju procesa politizacije vernakulara jednako kao što ideološki faktor ističe njegovu simboličku stranu, nije ni najmanje neobično to što od početka novog vijeka u Evropi (posebno onoj zapadnoj) vernakularizacija prostora javne komunikacije uvelike dobiva na intenzitetu i što je već od 16. stoljeća popraćena u mnogim državama izrazitom težnjom za centralizacijom jezične politike i planiranja.[180]

Prema tome, na početku procesa politizacije vernakulara kojim bi određenom idiomu trebalo biti dodijeljeno »njegovo« tlo i u kojem bi on morao konačno zadobiti standardnu formu stoji neka društvena grupa koja je u svoj politički projekt ugradila stvaranje jezične zajednice s karakteristikama bitno različitima od onih jezičnih kolektiva kakve smo susretali u srednjem vijeku. Da li će taj projekt – a on, dakako, uvijek ima svoju ideološku podlogu i, u krajnjoj konsekvenciji, služi za ostvarenje nekakva interesa grupe pokretača, koristi koja se može ali ne mora nužno podudarati s interesom cjeline društvene zajednice kojoj je projekt namijenjen – da li će, dakle, takav projekt uspjeti ili će doživjeti neuspjeh, ovisi o mnogim faktorima, od kojih moć i autoritet što ih pokretačka skupina posjeduje zacijelo nije najmanje važan. No to ujedno znači da ne mora svaki pokušaj politizacije vernakulara dovesti do uspostavljanja njegova teritorija i jedinstvene jezične zajednice: ako se sukobi s interesima kolektiva koji su moćniji od grupe pokretača, ostvarivanje tih ciljeva može biti odgođeno a ponekad i zauvijek napušteno. U slučaju uspješnosti procesa jezična zajednica koja se njime oblikuje nije spontana već nastaje intencionalno, no lokalizirana je i vezana uz područje šire od onoga koje zauzimaju epihorski idiomi izrasli spontano kroz jezičnu djelatnost, jasno je teritorijalno razgrani-

180 *Cf.* Swiggers 1997, 177.

čena, a u kolektivnom je poimanju homogena i simbolički odvojena od drugih jezičnih zajednica: da bi ta razgraničenost i odvojenost bile potpune, odnosno da bi one mogle funkcionirati u svim vidovima praktičnog života kao njegove determinante, važno je da budu »priznate« i od strane tih drugih jezičnih zajednica, jer se samo na taj način uspostavlja načelna ravnoteža među takvim kolektivima. U homogenizaciji zajednice važnu ulogu ima standardni jezik, jer njegova »jednaka raspodijeljenost« među svim članovima kolektiva predstavlja ujedno i njihovu simboličku vezu i stvara privid jedinstvenosti, kojemu uvelike pridonosi i »pronalazak« materinjeg jezika, jer on – kao što smo pokušali pokazati – upravo tu zajednicu promovira u primarno mjesto konstituiranja i kolektivnog i individualnog identiteta, a jednojezičnost proglašava »prirodnim stanjem« stvari. Osim toga, ako se svaki pojedinac rađa u određenoj jezičnoj zajednici koja je za nj nužno primarna jer mu daje njegov materinji jezik (koji je – treba to još jedanput kazati – samo simbolički materinji jezik svih članova zajednice, a u stvarnosti se realizira kao niz različitih epihorskih idioma), ako se, dakle, u osnovnu jezičnu zajednicu ulazi rođenjem, ona ponovo postaje ekskluzivna skupina koja nikad ne dopušta punopravno priključivanje »stranaca«, onih koji su se rodili kao pripadnici neke druge jezične zajednice i čiji su materinji jezici drugačiji od našega. No, iza i ispod standardnog jezika, na teritoriju koji je on prisvojio i unutar zajednice koja se simbolički okuplja oko njega i dalje, dakako, vlada raznolikost idioma, ali ona je sada velikim dijelom smještena u sferu privatnosti, dok se u prostoru javne komunikacije, u trenutku dosizanja faze standardizacije, čini da standardni jezik zauzima sve njegove domene.

Kad je riječ o jezicima Evrope, procesi politizacije vernakulara u općim su crtama dobro opisani, a ako se radi o »velikim« evropskim jezicima, nerijetko su deskripcijama obuhvaćeni i njihovi detalji. Kako su se oni odvijali unutar procesa formiranja modernih nacija i njihovih nacionalnih država (ondje gdje su se one doista konstituirale), dio literature posvećene ovoj problematici u osnovi pripada povijesnim, sociološkim ili politološkim analizama (na koje ćemo morati obratiti više pažnje u slijedećim poglavljima), no u posljednjim decenijima prošlog stoljeća i lin-

gvisti su se počeli intenzivno baviti temom vernakularizacije prostora javne komunikacije u Evropi od kasnog srednjeg vijeka do današnjih dana.[181] Zbog toga nije potrebno posebno analizirati pojedinačne slučajeve vernakularizacije, ali je zacijelo dobro naglasiti kako svaki od njih ima vlastite specifičnosti, vlastiti tempo odvijanja i kako se modaliteti formiranja jezičnih zajednica uvijek bar u detaljima, a ponekad i u vrlo značajnim elementima, međusobno razlikuju.

Možda je važnije upozoriti na činjenicu da su nejednako odvijanje procesa vernakularizacije javnog saobraćanja i razlike u njihovoj uspješnosti (a to je uvjetovano, bez ikakve sumnje, različitim okolnostima u kojima su oni započinjali ili su se provodili) rezultirali time da danas, na razinama obuhvatnijima od lokaliziranih epihorskih idioma, postoji nekoliko tipova jezičnih zajednica koje su izrasle – u različitim periodima, od kasnog srednjeg vijeka sve do 20. stoljeća – iz tih procesa. Na jednoj se strani ukazuju jezične zajednice koje su efikasno dovršile proces vernakularizacije, od njegove »pretfaze« opismenjivanja, preko gramatikalizacije, predstandardizacije i teritorijalizacije, sve do »postfaze« standardizacije, i koje su na taj način svojem idiomu osigurale i polifunkcionalnu upotrebu u svim domenama javne komunikacije i »autohtono« tlo, te su, napokon, prihvaćene od drugih takvih zajednica kao njihov ravnopravan partner: takve zajednice sa svojim jezicima iscrtavaju i popunjavaju današnju jezično-političku kartu svijeta. Na sasvim drugom kraju nalaze se one jezične zajednice kod kojih vernakularizacija nije uopće ni počela, te njihovi idiomi i pripadnici nisu ni na koji način osposobljeni za sudjelovanje u javnoj komunikaciji. Njima sasvim očito pripadaju jezične zajednice brojnih »nepriznatih« jezika svijeta, no manje je očito na prvi pogled da se u njih mogu ubroji-

181 Među brojnim knjigama koje obrađuju ovu problematiku spomenut ćemo samo već citirana djela BAGGIONI 1997, SWIGGERS 1997, 96 *sqq*., AUROUX 1992, 313-406, gdje se u odjeljku *Les traditions nationales* detaljno opisuju situacije u Italiji (Cl. Marazzini), Španjolskoj (R. Sarmiento), Velikoj Britaniji (J. Rousse i M. Verrac), Francuskoj (S. Auroux i G. Clerico) i Njemačkoj (J. Gessinger), te SIGUAN 1996, 20 *sqq*. Napokon, francuski je slučaj posebno podrobno opisan u TRABANT & NAGUSCHEWSKI 1998. Svako od ovih djela promatra proces vernakularizacije kroz drugačiju prizmu i svako od njih sadržava iscrpnu relevantnu bibliografiju.

ti i jezični kolektivi govornika velike većine epihorskih idioma, dijalekata ili sociolekata koji se svrstavaju pod okrilje »priznatih« jezika: ti govornici, upravo zato da bi kompenzirali nedostatak pristupa prostoru javne komunikacije i snage i sigurnosti kolektivnog identiteta, moraju pristati na to da ove svoje manje upotrebljive i slabije funkcionalne idiome supsumiraju pod neki zajednički standardni jezik i da ih smatraju samo njegovim izvedenicama, te da se tako simbolički – a i djelatno, ukoliko ovladaju pravilima upotrebe standarda – priključe njegovoj »priznatoj« jezičnoj zajednici. Između ovih dviju ekstremnih pozicija javlja se cijeli dijapazon različitih mogućnosti, od idioma koji je prošao jedino fazu opismenjivanja do jezika koji je u potpunosti politiziran, ali ga priznaje samo njegova jezična zajednica, dok se u očima pripadnika ostalih zajednica on manifestira kao varijacija nekog drugog jezika. Tom dijapazonu pripadaju i oni jezični kolektivi koji su u procesima vernakularizacije i konstituiranja država u novom vijeku ostali bez »svojeg« teritorija, bilo zato što su bili preslabi da se za nj izbore bilo zato što su se našli, poput dijaspora, u disperziji.

Ali ma o kojem se tipu jezične zajednice radilo, ona je – u to nema nikakve sumnje – samo jedan od oblika ljudskih kolektiviteta i uvijek ulazi u katkada veoma složene relacije s drugim formama uspostavljanja kolektiva: dapače, kao što smo već mogli naslutiti, i konstituiranje i funkcioniranje jezičnih zajednica uvelike ovisi o tim odnosima i tek se u namjerno ograničenom lingvističkom modelu može promatrati nezavisno od njih. Kako smo u uvodu već konstatirali da je uska povezanost, pa i međusobno prožimanje između jezičnih i etničkih kolektiva nešto što iz mnogih perspektiva izgleda kao nužna, gotovo prirodna (ma što taj atribut u ovom kontekstu doista značio) veza, a ponekad se čini da je riječ zapravo o identičnoj zajednici, promatranoj iz dvaju aspekata, u slijedećim ćemo poglavljima pokušati ispitati izbližega karakter odnosa između etnosa i jezika.

II.
Jezik, nacija

Konstrukcija etnosa

U cijelom smo dosadašnjem razmatranju jezičnih zajednica i idioma što ih one upotrebljavaju prešutno pretpostavljali da su etničke skupine, od onih jednostavnih (ako jednostavni ljudski kolektivi doista uopće postoje) sve do najkompleksnijih, u koje se ubrajaju nacije, na primjer, zapravo samorazumljivi entiteti čije je distinktivno svojstvo, koje možemo, a da pri tome nismo opisali nijednu njegovu odrednicu, u skladu s dijelom kurentne terminologije, nazvati etnicitetom. Prema toj pretpostavci, dakle, imena kao što su Francuz, Englez ili Hrvat, ali i ona kakva su Eskim, Bambara ili Ainu, označavaju pripadnike međusobno jasno omeđenih kolektiva koji se po nekim obilježjima svojeg etniciteta nedvojbeno razlikuju od pripadnika drugih takvih kolektiva i u vlastitom poimanju, i u sagledavanju onih koji nisu članovi te zajednice, i – trebalo bi bar tako zamisliti – u nekoj apsolutno objektivnoj perspektivi, bez obzira na točku promatranja i na njegov subjekt. No kako je jedan od ciljeva našeg ispitivanja od početka bilo uspostavljanje relacije između jezičnih i etničkih zajednica, potrebno je izbližega proučiti što se pod etnosom i etnicitetom podrazumijeva.

Jezične su zajednice, kao što smo već vidjeli, zapravo rijetko bile primarnim objektom analize, jer su se najčešće proučavale kao »kolateralni« fenomeni, koji – izričito spomenuti ili samo pretpostavljeni – prate neku drugu pojavu, određenu društvenu grupu, državu, naciju, historijski period, i ukazuju se među njezinim determinantama ili među parametrima koji omogućuju njezin opis, ali se ne moraju, bilo zato što su aksiomatski prihva-

će ne bilo zbog toga što se njihova definicija preuzima odrugud, pobliže odrediti.[182] Čak i u sociolingvistici jezične se zajednice prije svega poimaju kao govorne zajednice, dakle kao mjesta konkretne, *hic et nunc* definirane, socijalne, komunikacijske i simboličke, interakcije govornika, a da se pri tome gotovo nikada ne preispituju modaliteti njihova nastajanja ili priroda međusobne povezanosti takva kolektiva i idioma za koji se pretpostavlja da je zajednica njime determinirana. Za razliku od toga, etničkim se kolektivima i njihovim brojnim aspektima kao osnovnim teorijskim problemom bavi golem broj autora, pa su one ne samo detaljno i bogato opisane nego je i njihova teorijska dimenzija (ili to tako bar izgleda kad se promatra izvana), uvelike razrađena i na epistemološkom i na metodološkom planu.

Bogatstvo literature o etničkim zajednicama i svim aspektima etniciteta, koje onoga tko se zanima za jezične zajednice, siromašne teorijskim pristupima, mora impresionirati, nastalo je u posljednjim decenijima prošlog stoljeća i može se bar donekle objasniti pojačanim interesom za tu problematiku, pobuđenim i »eksplozijom manjina«, i onim što se obično naziva *ethnical revival*, i stvaranjem novih nacionalnih država, što je sve obilježilo evropski pa i svjetski politički prostor upravo u tom periodu. Drugi dio objašnjenja zacijelo leži u samom razvoju teorije etniciteta i pitanjima koja su se u tom procesu pojavljivala i dobivala različite odgovore, a ponekad ostajala i bez njih. U susretu, dakle, sa tako opsežnom i djelomično izvan uskih stručnih i znanstvenih krugova dobro poznatom teorijskom produkcijom[183] čini

182 Tako, na primjer, u značajnom i veoma utjecajnom – bar na evropskom tlu – sociološkom udžbeniku (GURVITCH 1966) iz šezdesetih godina 20. stoljeća, u poglavlju naslovljenom »Sociologija govora« (II, 271-293, autor: G. Granai) problematika je jezičnih zajednica jedva dotaknuta, premda su u odjeljku »Posebne grupacije i društvene klase« (I, 199-218, G. Gurvitch) pobrojani svi elementi potrebni za njihov opis kao socijalno relevantne pojave i premda se – što je možda još važnije – jezik i jezična djelatnost na mnogim mjestima određuju, u skladu s Gurvitchevom terminologijom, kao totalni društveni fenomeni.

183 Među tim radovima spomenut ćemo za početak samo neke od onih čiji su odjeci i izvan etnološke, antropološke ili sociološke znanstvene zajednice bili najjači: ANDERSON 1983, COHEN 1985, GELLNER 1983, HOBSBAWM 1990, SMITH 1991, TODOROV 1989. U fokusu većine ovih knjiga nalazi se nacija, no temeljna problematika tiče se ustvari bilo koje etničke zajednice i njezina određenja.

se gotovo nepotrebnim pisati o etničkim zajednicama, budući da su u literaturi o njima tako reći na dohvat ruke svi bitni elementi koji su nam potrebni za našu analizu. No i površni pogled u tu literaturu začas uvjerava zainteresiranog autsajdera da mu je kroz labirint njezine raznolikosti, koja se manifestira na svim nivoima, od epistemološkoga do terminološkoga, neophodan pouzdan vodič koji će mu omogućiti da bar donekle shvati o kojim se temeljnim problemima u etnološkoj i antropološkoj teoriji raspravlja i kojim su sve determinantama te ponekad izuzetno žustre rasprave uvjetovane.[184] Za lingvista je takav uvid osobito instruktivan bar u dvjema različitim dimenzijama: s jedne strane, on može otkrivati kako su jezična djelatnost, jezik i govor ugrađeni u pojedine teorije etniciteta i kako ondje funkcioniraju; s druge strane, budući da etnički kolektivi imaju mnogo dodirnih točaka s jezičnim zajednicama, diskusije koje su se vodile i još uvijek se vode oko njihove prirode i njihova utjecaja na konstituiranje individualnih i kolektivnih identiteta uvelike pridonose uočavanju kompleksnosti i jezičnih zajednica, a problemi koji se u vezi s njima pojavljuju ukazuju se dobrim dijelom identičnima – i na teorijskom i na praktičnom planu – s problemima u objašnjavanju fenomena etniciteta. Treba napomenuti da ćemo se najprije okrenuti etničkim zajednicama i etnicitetu uopće te njihovu odnosu prema jeziku i jezičnim kolektivima, a da ćemo prema naciji, koja je nesumnjivo jedan od dominantnih oblika etničkih zajednica u suvremenom svijetu, svoju pažnju usmjeriti nešto kasnije kad budemo ponovo, ovaj put u ponešto izmijenjenom kontekstu, doprli do razdoblja u kojem su se počele oblikovati nacionalne države u Evropi.

Čini se, prije svega, da se moderno proučavanje etniciteta u etnologiji i (socijalnoj) antropologiji može razdijeliti u tri osnovne faze, od kojih svaka ima svoju vlastitu epistemološku osnovicu, pa i drugačije stajalište o ontološkom statusu etničkih zajednica, a i metodološke su se pretpostavke istraživanja svaki put

184 Mi smo takva vodiča pronašli u dvjema vrlo informativnim knjigama čiji autori, usprkos sintetičkom pristupu, ni u kojem slučaju ne bježe od izricanja vlastitih stajališta; to su: POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997, gdje je preštampana i mnogo po čemu prijelomna uvodna rasprava Fredrika Bartha iz zbornika BARTH 1969, te JENKINS 1997.

bar u nekoj mjeri transformirale. Premda su počeci tih faza raspoređeni u dijakroniji, one ni u kojem slučaju nisu jedna od druge posve odvojene, već se međusobno isprepleću na sva tri plana – epistemološkom, ontološkom i metodološkom – i djelomično se manifestiraju paralelno, a ponekad se njihova polazišta i karakteristični postupci pojavljuju unutar istih teorijskih usmjerenja, pa i u djelima jednog autora, što otežava njihovu jasnu diferencijaciju: zbog toga ovu podjelu na faze treba prije shvatiti kao svojstvo modelskog pristupa nego kao posve realan prikaz razvoja etnoloških teorija.

Bilo kako bilo, prva, »herojska« faza etnografskih i antropoloških istraživanja koja započinje krajem 19. stoljeća traje sve do sredine 20. stoljeća i nju su obilježila mnoga velika imena znanstvenika, poput Franza Boasa, Johna Frazera ili, nešto kasnije, Bronisława Malinowskog, A. R. Radciliffe-Browna i Margaret Mead, autora klasičnih djela antropologije. U tom razdoblju – kao što je dobro poznato – u žarištu interesa istraživača nalazile su se »primitivne« i »egzotične« zajednice koje su predstavljale i jedini stvarni objekt izučavanja, tako da je pojam etničke pripadnosti bio povezan prije svega s neevropskim društvima i društvima koja su se, iz perspektive zapadne civilizacije, ukazivala kao arhajska. Istraživač je terenskim radom, najčešće boraveći duže vremena u zajednici koju je proučavao, prikupljao sve podatke o načinu života njezinih članova i o različitim relacijama koje oni uspostavljaju, a iscrpni su opisi težili za tim da budu sveobuhvatni i da s pomoću što većeg broja elemenata utvrde najprije specifičnosti izučavanog kolektiva a tek zatim i sličnosti ili razlike u odnosu prema drugim takvim kolektivima.[185] Golema količina prikupljenih podataka sredinom je 20. stoljeća iziskivala nov pristup etnografskoj građi, pristup koji će obuhvaćati sve više i taksonomske postupke i stvarati neke vrste »kataloga« općih i zajedničkih karakteristika raznolikih etničkih zajednica koji bi eventualno mogli rezultirati i njihovom univerzalnom klasifikacijom. Osim toga, promjene u ideološkom i političkom kontekstu moderne znanosti koje su se dogodile u prvoj polovici 20. stoljeća »približile« su etnografsku građu industrijskim dru-

185 *Cf.* POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997, 61 *sq.*

štvima, smještajući objekte istraživanja najprije na njihove margine, u manjinske i rubne grupe, a kasnije proširujući pojam etniciteta i na sve, pa i većinske i socijalno dominantne skupine koje zadovoljavaju odabrane kriterije etničke pripadnosti.[186] Spomenuti pomaci fokusa interesa antropologa i etnologa, čije podudaranje s prodorom strukturalizma u antropologiju i djelovanjem Claudea Lévi-Straussa nije, dakako, slučajno, usmjerili su, dakle, izučavanja i prema strukturalnim karakteristikama pojedinih etničkih zajednica i – još više – prema generalizacijama s pomoću kojih će se moći komenzurabilno uspoređivati društvene organizacije u različitim tipovima kultura, uključujući i kulturu (ili kulture) industrijskih i postindustrijskih društava; sve je to navodilo istraživače na to da pokušaju iznaći sadržajne elemente definicije etniciteta uopće.[187]

Krajem šezdesetih godina prošlog stoljeća postala je sasvim uočljiva činjenica da su ne samo modaliteti strukturiranja društvenog života pojedinih etničkih zajednica nego i »dubinski« sadržaji njihova etniciteta u tolikoj mjeri međusobno različiti, a nerijetko i divergentni, da je praktički vrlo teško (a možda i teorijski nemoguće) uspostaviti njihov opći popis i generalnu definiciju etniciteta koja bi se zasnivala na sadržajnim obilježjima: time je – treba to naglasiti – mit o samorazumljivosti etničke ili nacionalne pripadnosti bio više nego ozbiljno narušen.[188] Antropolozi su stoga (točnije bi svakako bilo reći: neki antropolozi) u trećoj fazi odustali od traženja crta zajedničkih svim etničkim zajednicama i prihvatili su stajalište prema kojem se etnicitet i

186 Treba ipak primijetiti da se pridjev »etnički« još i danas na Zapadu nerijetko povezuje samo s manjinskim ili hijerarhijski podređenim grupama, i to ne samo u svakodnevnoj jezičnoj upotrebi nego i u javnoj, na primjer administrativnoj komunikaciji, pa čak ponekad i u znanstvenom diskursu. Što se tiče kriterija za određivanje etničke pripadnosti, odnosno definicije etniciteta na teorijskoj razini, oni se – kao što ćemo vidjeti – razlikuju od istraživača do istraživača i od jedne škole od druge, pa se u ovom trenutku time još nećemo baviti.

187 *Cf.* POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997, 62 *sqq.*

188 To, dakako, ne znači da se etnicitet nije i dalje većini pripadnika pojedinih etničkih zajednica ukazivao kao samorazumljiva pojava, nego da je u znanstvenom pristupu on izgubio svoj aksiomatski karakter, i počela se preispitivati i njegova ontološka utemeljenost: ovom ćemo se problemu još morati vratiti.

ne može opisati u terminima kulturnih ili socijalnih sadržaja (jer su oni uvelike promjenljive kategorije) nego prvenstveno kao skup strategija kojima se održavaju etničke granice, dakle kao transakcijski dinamički fenomen u kojem osim pripadnika određene zajednice uvijek sudjeluju i oni drugi, »nepripadnici«, prema kojima i zajedno s kojima, antagonističkim ili kooperativnim strateškim izborima i postupcima, članovi zajednice konstituiraju razgraničenja koja im omogućuju i osiguravaju uspostavu kolektivnog etničkog identiteta: teorijsku prekretnicu u tom smislu predstavlja tekst Fredrika Bartha iz 1969. g.[189] koji ipak, premda su mu kritičari to ponekad predbacivali, ne »prazni« etnicitet bilo od kakva sadržaja i ne svodi ga na puku formu svojih granica, kao što će to kasnije katkada činiti neki od njegovih najradikalnijih sljedbenika. Sa stajališta lingvistike, nauke koja ima najduže (a možda i najintimnije) iskustvo sa strukturalizmom, može se primijetiti da rez između druge i treće faze u razvoju etnološke i antropološke teorije i nije tako dubok kako se to može činiti, jer su prijelaz od sadržajnih definicija prema formalnima i tvrdnja da se sistem u krajnjoj konsekvenciji mora opisati kao »čista forma« posve očekivani u okviru strukturalističke epistemologije, i znanost o jeziku ih je anticipirala na samom početku svoje strukturalističke avanture.[190]

Svaka od ovih teorijskih faza u ispitivanju etničkih zajednica i etniciteta bila je na neki način povezana i s izučavanjem jezičnih zajednica i jezika ili različitih idioma. U prvoj od njih jezik etničke zajednice bio je poiman kao njezino inherentno obilježje i u njemu su se ispitivali ne samo modaliteti izricanja kulturnih i socijalnih struktura društva nego se tražio i put do spoznaje svijeta po kojoj su se, pretpostavljalo se, »primitivne« zajednice ili »arhajska« društva razlikovala od modernih. Ne smijemo pri tome zaboraviti da je jedan od protagonista te faze bio i Franz Boas, začetnik specifične američke lingvistike kojoj je obilježje

189 BARTH 1969a.

190 SAUSSURE (1916, 169) jasno kaže: ...*la langue est une forme et non une substance...*, i još jasnije nastavlja: *On ne saurait assez se pénétrer de cette vérité, car toutes les erreurs de notre terminologie, toutes nos façons incorrectes de désigner les choses de la langue proviennent de cette supposition involontaire qu'il y aurait une substance dans le phénomène linguistique.*

posebnosti dalo upravo to što je Boas ustvrdio da se jezici američkih Indijanaca ne mogu analizirati instrumentarijem proizašlim iz indoevropske lingvistike, te da su načini iskazivanja i spoznavanja svijeta, dakle kultura i civilizacija u najširem smislu tih riječi, dubinski isprepleteni s jezičnim strukturama: iz takva će se stava razviti Sapirova etnolingvistika i znamenita Sapir-Whorfova hipoteza prema kojoj jezik svojom ustrojenošću determinira spoznaju univerzuma, pa različite jezične zajednice (koje se identificiraju u osnovi s etničkim ili »nadetničkim« kulturnim zajednicama), ako su im jezici dovoljno diferencirani, žive u krajnoj konsekvenciji u različitim univerzumima.[191] Ovakva tvrdnja, premda ni u Whorfovoj a još manje u Sapirovoj interpretaciji nema ni traga bilo kakvu rasizmu (naprotiv, i jedan i drugi izričito odbacuju rasističke teorije jezika ili kulture), objektivno podupire tezu o nesvodljivosti razlika između »primitivnih« i »razvijenih« društava i njihovih kultura zajedno s jezicima, te u potpunosti odgovara smještanju etniciteta u domenu s onu stranu granica industrijskih ili modernih socijalnih kolektiva. U svakom slučaju, za istraživače iz prvog perioda etnologije i antropologije jezik je bitno obilježje etničke zajednice i njezine kulture, no jezične zajednice ne pobuđuju same po sebi veći interes jer se uglavnom pretpostavlja da su one istovetne s etničkima i njihov uzgredni proizvod.

U izvjesnom smislu za ispitivanje odnosa između etniciteta i jezika najzanimljivija je ona faza koju smo označili kao fazu taksonomije i generalizacija, budući da se može očekivati – na osnovi iskustva istraživača iz prve faze razvoja – da će jezik biti uvršten u svaki katalog potencijalnih elemenata etniciteta, to više što i suvremeno poimanje nacije kao vrhunca procesa etničkog konstituiranja zajednice u sebi najčešće sadržava (bar iz srednjoevropskih i južnoevropskih, dakle i balkanskih, perspektiva, ali ne jedino iz njih) jezik kao njezinu bitnu odrednicu i važan konstitutivni faktor njezine definicije. No već se kod Webera, koji iz pozicije sociologa o etnicitetu raspravlja kao o socijalnoj kategoriji, i čije će analize uvelike utjecati na antropologe druge faze, definicija etničke grupe zasniva na subjektivnoj vjeri čla-

191 V. SAPIR 1921 i WHORF 1956.

nova grupe u zajedničko porijeklo, a ta se vjera izvodi iz sličnosti u vanjskom izgledu ili u običajima, dok se jezik, zajedno s religijom pojavljuje kao činilac koji može (ali ne mora) značajno pridonijeti formiranju takva kolektiva. Weberov je naglasak s jedne strane, kao i u definiranju drugih socijalnih grupacija, na oblicima zajedničkog djelovanja, te – u slučaju etničke zajednice – na vjerovanju u postojanje nekog zajedničkog pretka.[192] Ovakav, gotovo fakultativan, položaj jezika u definiciji etničke grupe bit će karakterističan i za kasnije popise determinanti etniciteta. To nas zapravo i ne bi trebalo odviše začuditi: ako se u prvom periodu etnička zajednica, shvaćena kao »primitivna« i zatvorena društvena struktura koja velik dio svojih funkcija realizira autarkično, a u funkcionalnim kontaktima s drugim takvim zajednicama (u realizaciji onih triju glasovitih razmjena o kojima će govoriti Lévi-Strauss: razmjeni roba, razmjeni poruka i razmjeni žena[193]) održava jasne simboličke granice prema njima (ili se one bar tako opisuju), mogla identificirati u mnogim slučajevima s jezičnim kolektivima, otkriće etniciteta u modernim društvima pokazalo je da se etnička i jezična pripadnost ne moraju nikako podudarati, bilo zato što isti jezik »opslužuje« veći broj različitih etničkih zajednica, bilo zato što unutar jedne etničke zajednice (na primjer, u slučaju emigrantskih zajednica i njihovih matičnih kolektiva) može biti u upotrebi više idioma. Stoga Anthony Smith, koji se svakako može ubrojiti među one antropologe koji etnicitetu pridaju i određen sadržaj a ne svode ga samo na formu i granice, navodi »šest glavnih atributa etničke zajednice«, uglavnom rezimirajući karakteristike koje se u raznim kombinacijama pojavljuju i kod drugih autora. To su: kolektivno vlastito ime, mit o zajedničkim precima, zajednička povijesna sjećanja, jedan ili više razlikovnih elemenata zajedničke kulture, povezanost s određenom »domovinom« (navodnici su u ovom slučaju Smithovi), te osjećaj solidarnosti kod značajnih dijelova populacije.[194] U ovom je popisu jezik prisutan samo indirektno na dva mjesta: kod kolektivnog imena (no ono,

192 WEBER 1971, 416 *sqq.*; *cf.* i POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997, 37 *sqq.*

193 LÉVI-STRAUSS 1958, 69 *et passim.*

194 SMITH 1998, 40. To ne znači, dakako, da nema i danas autora koji, kao FISHMAN (1989, 23-67; »Language and Ethnicity«, tekst koji originalno potječe

budući da je riječ o vlastitom imenu, ne pripada nekom određenom idiomu) i kao jedan od potencijalnih razlikovnih elemenata kulture (pod uvjetom da jezik smatramo kulturnom a ne prirodnom činjenicom).

Kad Barth navodi »idealnotipsku« definiciju etničke grupe kakva se upotrebljava u antropološkoj literaturi i koju će zatim podvrći kritici, među njezinim sastavnim dijelovima jezik je prisutniji, iako još uvijek zapravo u implicitnoj formi. Naime, ta se definicija odnosi – prema Barthovim riječima – na populaciju:

> ...koja se (1) u velikoj meri biološki održava; (2) ima zajedničke osnovne kulturne vrednosti koje se ostvaruju u manifestno jedinstvenim kulturnim formama; (3) predstavlja prostor komunikacije i interakcije i (4) čini je skup članova koji sebe identifikuju, a i u očima drugih bivaju identifikovani, kao kategorija koju je moguće razlikovati od ostalih kategorija istoga reda.[195]

Jezik ovdje prepoznajemo u trećoj sastavnici definicije, ali – kao što smo vidjeli u prethodnim odjeljcima – zajednički prostor komunikacije ne implicira nužno prisutnost samo jedne jezične zajednice i jednog idioma u sebi; štoviše, takvi monolingvalni prostori predstavljaju izuzetak, a brojni primjeri, od antike preko srednjeg vijeka do danas, ukazuju na činjenicu da se stvarne komunikacijske interakcije među ljudima realiziraju na različitim idiomima (ponekad su to entiteti koje nazivamo dijalektima ili sociolektima, a nerijetko se radi i o sistemski bitno različitim jezicima), a da to ne utječe presudno na koheziju komunikacijskog prostora i na njegov zajednički simbolički nazivnik. Drugim riječima, ni u ovom spisku determinanti etničke zajednice ona se – niti implicitno – ne identificira s adekvatnim jezičnim kolektivom.

Ako se ovoj činjenici, kao što smo kazali, ne moramo čuditi kad je promatramo unutar antropološke ili etnološke teorije, u lingvističkoj optici, u kojoj se nerijetko bez propitivanja preuzima »zdravorazumska« tvrdnja prema kojoj *Francuzi govore*

iz 1977. i koji ćemo još spominjati), smatraju da je jezik »kvintesencijalni simbol etniciteta«.

195 BARTH 1997, 216.

francuski, a Hrvati hrvatski i kojom se dva tipa kolektiviteta jednoznačno izjednačuju, ona zaslužuje i neka dodatna objašnjenja. No da bismo mogli razumjeti zašto se etnolozi i antropolozi nerado odlučuju da jezik izravno ugrade u svoje definicije etniciteta, potrebno je detaljnije razmotriti u kakvim su se sve teorijskim raspravama ta određenja oblikovala. Neke elemente ovih diskusija možemo naslutiti već iz zaokreta koji je obilježio treću, barthovsku fazu pristupa fenomenu etniciteta: naime, sadržajnu definiciju moguće je zamijeniti onom koja će se temeljiti na granicama među zajednicama i na strategijama njihova održavanja upravo zbog toga što nijedna sadržajna odrednica etniciteta, pa ni ona jezična, nije, kako smo naglasili, univerzalna, ali se svaka od njih može upotrijebiti u određenom kontekstu kao argument u međusobnom »pregovaranju« pojedinih zajednica o tome kakve će biti njihove međusobne relacije.[196] Ako se, prema tome, etnicitet razumije kao oblik i dinamički rezultat društvene interakcije, jezik se – doduše ponovo nedefiniran i nevezan nužno uz etničku pripadnost – ukazuje u još jednoj vrlo bitnoj dimenziji: treba pretpostaviti da se najveći dio »pregovaranja«, transakcijskih djelovanja između različitih kolektiva, odvija u komunikacijskim prostorima (i javnom i privatnom) i u komunikacijskim aktima s pomoću jezika, tako da jezik u ovakvim interpretacijama možda više nije ugrađen u etnicitet kao njegov neizbježan konstitutivni element, ali se manifestira kao izuzetno važno sredstvo kojim se etnicitet realizira.[197]

Uvid u diskusije o etnicitetu koje su se vodile posljednjih desetljeća za lingvista koji želi ispitivati karakter jezičnih zajednica izuzetno je poučan ne samo zato što se u njima na raznim, ponekad i ne sasvim očekivanim, mjestima pojavljuju jezik ili jezična djelatnost ili – u obrnutom smislu – zato što se jezične zajednice kao socijalni fenomeni gotovo i ne spominju, nego prvenstveno zbog toga što su te rasprave dovele u pitanje praktički sve aspekte svojeg osnovnog objekta, etničke grupe:[198] kako je znanost o jeziku još uvijek – i kad se od njega brani – pod snažnim

196 *Cf.* POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997, 184.
197 *Cf.* POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997, 127 *sqq*.
198 *Cf.* POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997, 87 *sqq*.

utjecajem strukturalizma i njegove težnje da se lingvistika konstituira kao racionalna nauka koja se bavi čvrsto definiranim objektima, pa nije navikla na tolik stupanj preispitivanja vlastitih polazišnih teorema, ovaj bi antropološki relativizam mogla shvatiti kao priliku da, makar u domeni izučavanja jezičnih zajednica, odustane od apriornih stavova koji ograničavaju njezin analitički domet. Budući da su etničke i jezične zajednice u mnogo čemu međusobno slične (premda ih, po svemu sudeći, obilježavaju i neke bitne razlike), pokušat ćemo razabrati koji su od problema iskrslih u raspravama o etnicitetu relevantni i za lingvističko proučavanje jezičnih kolektiva.

Među takvim problemima ističe se pitanje u kolikoj mjeri etnički kolektiv i njegov identitet zavisi o samozapažanju vlastita etniciteta, a koliko je uvjetovan percepcijom onih koji nisu pripadnici te etničke zajednice. Dok je, prema očekivanju, u prvoj fazi pažnja istraživača bila koncentrirana na to kako članovi neke etničke grupe sami, u različitim oblicima prakse, a prije svega simboličkim (pa i jezičnim) djelatnostima, formiraju svoj etnički identitet na kolektivnom i individualnom nivou i kako ga zatim sagledavaju i interpretiraju, pa se antropolog ili etnolog trudio da se što je više moguće uključi u zajednicu i s njom identificira, u kasnijim se pristupima – kako smo vidjeli i iz Barthova popisa pertinentnih crta etniciteta – fokus analize premješta na odnose među različitim zajednicama koje koegzistiraju unutar društva i koje se oblikuju u međusobnim interakcijama, tako da samoidentifikacija grupe postaje jednako važna kao i njezina identifikacija od strane drugih. Jenkins ove dvije identifikacije naziva grupnom identifikacijom, koja se odvija unutar same zajednice i njezinih granica, i društvenom kategorizacijom, s onu stranu etničke granice i izvan zajednice.[199]

No problem se zapravo artikulira na nekoliko razina: s jedne strane, pitanje je da li je etnicitet uopće (dakle, ne samo sa stajališta znanstvenog modela i opisa) primarno subjektivna kategorija koja se temelji na osjećaju pripadnosti, lojalnosti i solidarnosti s grupom ili se ipak radi o skupu objektivnih obilježja (koja ne moraju biti nužno reificirana nego se mogu ukazivati i kao re-

199 JENKINS 1997, 22 *sq*.

lacije ili svojstva socijalne strukturiranosti); na ovoj se razini, dakle, mogu razlikovati subjektivistički i objektivistički pristupi etnicitetu.[200] Na drugom se nivou raspravlja koje su okolnosti potrebne da se etnicitet doista realizira kao djelatni faktor oblikovanja socijalnog identiteta prihvatimo li jedan ili drugi pristup. Naime, i ako je riječ o subjektivnom osjećaju i ako smatramo da se etnicitet razaznaje po nekim objektivnim datostima, treba vidjeti je li dovoljno da se on iskazuje samo unutar zajednice ili se mora potvrditi i u interakciji različitih zajednica. Dok se o prevlasti subjektivnog ili objektivnog elementa u definiciji etniciteta (ili o njihovoj kombinaciji) još uvijek vode rasprave s potencijalno dalekosežnim epistemološkim posljedicama, čini se da u suvremenoj antropološkoj teoriji, pa čak i u onim njezinim usmjerenjima koja se ne slažu s Barthovim inzistiranjem na granicama, uvelike dominira interakcijski pristup.

U njemu, kako naglašava Jenkins,[201] odnos između »vanjske« i »unutrašnje« definicije pojedine etničke zajednice treba promatrati kao dijalektičku relaciju u kojoj samo u idealnim (dakle, u konkretnom društvenom kontekstu zapravo neostvarivim) situacijama dolazi do podudaranja dviju definicija, pa se kolektivni etnički identitet ukazuje kao stalno promjenljiv rezultat proizvodnje, reprodukcije i transformacije kolektiviteta koji se nalaze u više ili manje antagonističkim međusobnim relacijama: antagonizam, kao što ćemo vidjeti, proizlazi iz činjenice da su socijalna moć i vlast redovito nejednako raspodijeljeni među etničkim zajednicama unutar nekog društva.

Na trećoj se razini otvara pitanje da li u svim tim »pregovorima« i interakcijama doista sudjeluju cijeli kolektivi ili se i unu-

200 *Cf.* POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997, 22. U modernim državama razlika među ovim dvama pristupima očita je iz administrativnog poimanja etničke pripadnosti (na primjer, u popisima stanovništva): ondje gdje se ona izvodi iz neupitnog prihvaćanja iskaza pojedinca o vlastitu etnicitetu, na djelu je subjektivistički pristup, a ondje gdje se za etničku pripadnost traži neki dodatni dokaz (u fenotipskim, vanjskim obilježjima pojedinca, u njegovim precima, u imenu i prezimenu, u jezičnom znanju, u vjerskoj pripadnosti...: dovoljno je prisjetiti se takvih postupaka u nacističkoj Njemačkoj i u državama pod njezinim utjecajem), radi se o objektivističkom gledanju na etničku pripadnost.

201 JENKINS 1997, 52 *sqq*.

tar njih izdvajaju pojedine grupe koje su ovlaštene – bilo stoga što su te ovlasti dobile nekim unutar zajednice pravilima predviđenim načinom, bilo zato što su ih prikriveno ili otvoreno uzurpirale – da pregovaraju s predstavnicima drugih kolektiva. Budući da nas sociologija grupa uči da je ovaj drugi model mnogo vjerojatniji (a i socijalna antropologija govori, iako ne tako često kao što bismo očekivali, o ulogama elita u ovakvim djelovanjima[202]), treba pretpostaviti da se etničke zajednice – i one s ovu stranu granice i one s druge njezine strane, da se poslužimo Barthovom terminologijom – i same unutar sebe diferenciraju: i u najjednostavnijem modelu (koji je ponovo zacijelo udaljen od realnosti), u kojem bismo razlikovali elite i ne-elite u obama kolektivima, otvaraju se mjesta za sve moguće kombinacije, od one u kojoj se poimanja etničkog identiteta obiju elita i obiju ne-elita uzajamno podudaraju do one u kojoj svaka »podgrupa« ima vlastito poimanje koje zatim rezultira različitim strategijama u interakcijskim procesima.

I, napokon, na četvrtom se nivou u domeni distinkcija između subjektivnog i objektivnog, unutrašnjeg i vanjskog ili procesa grupne identifikacije i socijalne kategorizacije ukazuje problem razlikovanja između promatrača i sudionika: naime, antropološko i etnografsko istraživanje, koje se velikim dijelom temelji na terenskom radu, od početka se sukobljava s pitanjem kako je moguće istovremeno biti *insider*, dakle sudionik zajednice, da bi se ona razumjela, i *outsider*, objektivni promatrač, u trenutku kad se pristupa njezinu opisu. U prvoj su se fazi razvoja ovih znanosti te dvije uloge mogle donekle pomiriti, jer je istraživač opisivao makar prividno jedinstvenu situaciju u kojoj je, kao egzotičnom fenomenu, prilazio izdaleka i izvana. Pri tome ju je, dakako, promatrao kroz vlastiti ideološki filtar,[203] a da je postajao sve više svjestan iskrivljavanja koja mu je taj filtar nametao, o tome svjedoči – između ostalog – činjenica da su se u malo kojoj znanstvenoj disciplini ideološki »kompromitirani« termini (od

202 Tako, naprimjer, GELLNER (1991, 240 *sqq.*) govori o ulozi elita u formiranju i održavanju etničkog identiteta u srednjem vijeku. Ipak, kako kaže JENKINS (1997, 55), antropologija (za razliku od sociologije) operira još uvijek u biti nekonfliktnim modelom društvenog svijeta.

203 *Cf.* POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997, 31 *sqq.*

primitivnog društva, preko plemena i tribalizma, do rase) odbacivali takvom brzinom kao u antropologiji i etnologiji. Ali ako pretpostavimo da situacija nije jedinstvena već da ovisi o poziciji iz koje se promatra i da je dinamičkog karaktera, promatračev zadatak postaje još mnogo kompleksniji. Osim toga, kako antropolog više ne mora odlaziti u egzotične svjetove da bi pronašao objekt analize, već su ti objekti »došli«, kao što smo vidjeli, u njegov vlastiti svijet, razlikovanje između uloga koje igraju *insider* i *outsider* neusporedivo je teže, i istraživač se nerijetko nalazi u položaju da, izučavajući etničke zajednice u svojem društvu, istovremeno ispituje i determinante vlastita ideološkog konteksta.[204]

Svi ovi aspekti percepcije etničke pripadnosti i kolektivnog etničkog identiteta mogu biti zanimljivi i za lingvističko izučavanje jezičnih zajednica i modaliteta njihova konstituiranja. Već se osnovno pitanje, radi li se o subjektivnom osjećaju pripadnosti kolektivu ili o njezinim objektivnim pokazateljima, može gotovo na identičan način artikulirati i u slučaju jezičnih zajednica. Na prvi se pogled čini (i lingvisti najčešće upravo tako i postupaju) da se kod jezičnih zajednica sam od sebe nameće objektivistički pristup, jer postoji objektivna datost po kojoj se prepoznaje pripadnost određenom jezičnom kolektivu: određeni idiom koji se materijalizira u govoru i tako postaje dostupan neposrednom promatranju. No već smo spomenuli da se jezična realnost doista sastoji od beskonačnog niza različitih sistema i njihovih govornih ostvarenja, te da osnovna jedinica tog niza (ili: skupa jezične raznolikosti) nije čak ni idiolekt nego kontekstualno determiniran trenutni izbor iz mogućnosti kojima individualni govornik raspolaže u svojoj komunikacijskoj matrici. I u prostoru i u vremenu, ako promatramo sistemske karakteristike, ti nizovi

204 Čak se i znanstvenicima koji su i te kako svjesni ideološkog opterećenja i koji ga (samo)kritički sagledavaju događa da makar načas zanemare razliku između vanjskih sudionika procesa izgrađivanja etničkog identiteta (koji su nužno u tim procesima subjektivni, jer su njihovi subjekti) i vanjskog promatrača (za kojega se pretpostavlja da teži, u granicama svojih mogućnosti, objektivnosti). Tako inače u tom pogledu veoma oprezni JENKINS (1997, 54 *sq.*) napominje kako je kategorizacija, za razliku od unutrašnje grupne identifikacije, svojstvo sociološkog ili antropološkog modela, da bi je odmah zatim pripisao vanjskim sudionicima procesa.

predstavljaju neku vrstu međusobno povezanih cjelina do određene točke, u kojoj količina promijenjenih elemenata prekida kontinuitet sustavā. Granice među jezičnim zajednicama ne moraju se podudarati s tim prekidima: u Evropi postoji pet dijalektalnih kontinuuma, dakle područja u kojima se sistemski kontinuitet epihorskih idioma održava između bilo koje dvije susjedne točke (zapadnoromanski, zapadnogermanski, skandinavski, sjevernoslavenski i južnoslavenski kontinuum[205]), a u svakome od njih egzistira veći broj jezičnih zajednica. Prema tome, objektivna jezična datost sastoji se, s jedne strane, »ispod« razine jezičnih zajednica, od beskonačne razmrvljenosti idioma, a s druge strane od njihovih kontinuiranih nizova koji nadilaze te zajednice ili se s njima samo djelomično podudaraju. I napokon, kako smo pokušali pokazati, jedan dio jezičnih entiteta nastaje spontano, iz same jezične djelatnosti kolektiva koji se na taj način konstituira u dijalektičkom odnosu s vlastitim idiomom, dok je drugi dio tih entiteta plod intencionalnog djelovanja koje teži formiranju neke jezične zajednice. Stoga, ako kod strogo lokaliziranih epihorskih idioma, koji imaju, kako kaže Brozović,[206] jasno definiran inventar, možda još i možemo zamišljati neku vrstu objektivnog kriterija po kojima se njegovi govornici razaznaju, u slučaju intencionalno stvorenih jezičnih zajednica, na primjer onih nastalih na osnovi standardnog jezika, koje u sebi supsumiraju cijeli niz manjih kolektiva i njihovih idioma, moramo pretpostaviti da prevladava subjektivni osjećaj pripadnosti jezičnoj zajednici. To je osobito vidljivo kod zajednica koje svoje međusobne granice povlače na mjestima koja su u sistemskom kontinuumu nedistinktivna, na primjer u slučaju rumunjskog i moldavskog (sa stajališta onih koji smatraju, ili su bar smatrali, da je moldavski zaseban jezik) ili hrvatskoga i srpskoga. Kako, ipak, u nekim situacijama jasne sistemske granice među idiomima predstavljaju i mjesta razgraničenja jezičnih zajednica (na primjer, u relacijama slovenskog i mađarskog), vjerojatno bi bilo – kao i kod etničkih kolektiva – najtočnije kazati da se pripadnost jezičnoj zajednici formira u različitim kombinacijama subjektiv-

205 *Cf.* Crystal 1992, 25.
206 Brozović 1970, 12.

nog i objektivnog, no, u pravilu, što je jezična zajednica obuhvatnija i sadržava više različitih društvenih grupa, to je prisutnost subjektivnog osjećaja pripadnosti veća.

Što se tiče interakcijskog karaktera kolektiviteta, on se podjednako smije pretpostaviti i kod jezičnih kao i kod etničkih zajednica: već smo upozorili na činjenicu da se jezična zajednica formira kao identitetska skupina samo onda kad postoji i druga skupina koja se u percepciji govornika nekog idioma razlikuje od njihove upravo po idiomu, bilo da je riječ o razlikama koje smo označili kao sistemske, dakle inherentne sistemu, bilo da je riječ o simboličkoj i, eventualno, nekoj drugoj funkciji koja se ostvaruje u jezičnoj djelatnosti. Ova interakcijska obilježja jezičnih zajednica posebno dolaze do izražaja u trenutku kad one »prisvajaju« teritorij, jer granice među teritorijima što ih zauzimaju jezični kolektivi imaju, kako smo kazali, smisao samo onda kad razdvajaju jedan jezik od drugoga. Pri tome, kao i kod etničkih zajednica, moć nije jednako raspodijeljena među pojedinim kolektivima i oni u »pregovore« o opsegu i dosegu kolektivnih jezičnih identiteta ulaze nerijetko s različitih početnih pozicija.[207] Za ostvarivanje punog jezičnog identiteta i svih funkcionalnih mogućnosti idioma u mnogim je slučajevima potrebno da se unutrašnja i vanjska definicija jezične pripadnosti u velikoj mjeri međusobno podudaraju. No i ovdje, ponovo kao i kod konstituiranja etniciteta, ne bismo smjeli jezične zajednice zamišljati kao homogene grupe čiji svi članovi o problemu jezičnog identiteta imaju jednake stavove i konsenzusom odlučuju o strategijama uspostavljanja relacija unutar grupe i s pripadnicima drugih grupa: i jezične su zajednice raslojene grupacije sa svojim vlastitim hijerarhijama (pa »jezične elite« ne moraju nužno biti identične s drugim društvenim elitama, iako su s njima najčešće na neki način povezane) i podgrupama unutar kojih se artikuliraju različiti, pa i međusobno suprotstavljeni, interesi, što može rezultirati diferenciranim pristupima jezičnom identitetu i strateškim izborima u odnosima s pripadnicima drugih grupa. Na koncu, o tome da ideološki kontekst, i u najširem smislu, kao skup općih determinanti vremena i prostora u kojem istraživač

207 Tu situaciju sažeto opisuje izreka koja se pripisuje mnogim poznatim sociolingvistima i prema kojoj je jezik dijalekt koji posjeduje vojsku i mornaricu.

djeluje, i usko shvaćen, kao neposredne kolektivne odrednice istraživačeva individualnog iskustva, uvijek u izvjesnoj mjeri predodređuje i iskrivljava rezultate do kojih se dolazi u analizi, – o tome lingvistika, posebno u posljednjih nekoliko decenija, ima izoštrenu svijest i nema razloga da o tom saznanju ne vodi računa i u ispitivanju jezičnih zajednica.[208] Bar u tome su, izgleda, lingvisti u prednosti pred antropolozima.

Vraćajući se etnološkoj problematici kako bismo u njoj pronašli elemente koji bi nam mogli koristiti u izučavanju jezičnih zajednica, ako prihvatimo tezu o transakcijskom karakteru etničkih grupa i o tome da se one definiraju prije svega u relaciji između Nas i Drugih, s pravom smijemo postaviti pitanje oko čega se zapravo »pregovori« među različitim grupama vode i čemu služe i na što se odnose strateški izbori i taktički postupci od kojih se ti »pregovori« sastoje i koje smo više puta spominjali. Najkraći odgovor na to pitanje – ali takav da u sebi sadržava tautologiju u visokom stupnju – glasi: svi su ti postupci usmjereni prema konstituiranju etničkog identiteta, dakle jednog od kolektivnih ljudskih identiteta koji, s većim ili manjim intenzitetom, ovisno o povijesnom i socijalnom kontekstu u kojem se ostvaruje, sudjeluje u izgradnji mozaičnih individualnih identiteta, ispreplećući se s drugim kolektivnim identitetima. Tautologija u ovoj tvrdnji proistječe iz činjenice da se etnički identitet povezuje s etničkom zajednicom, a da se oba pojma u krajnoj konsekvenciji izvode iz etniciteta koji ostaje nedefiniran.

Ako u razjašnjavanju ove nejasnoće krenemo od etničkog identiteta,[209] kojemu – u optici koju smo odabrali – moramo pripisati, kako kažu Poutignat i Streiff-Fenart, prije relacijski nego esencijalni karakter,[210] zapazit ćemo da ga suvremena antropologija poima u dvjema dimenzijama, u njegovu aspektu nominalizacije i u njegovu praktičnom značenju i iskustvu što ga o nje-

208 Među mnogim djelima koja opisuju uvjetovanost lingvističkih teorija ideološkim kontekstom navest ćemo samo nekoliko koja unutar te problematike ističu njezine različite aspekte: ROSSI-LANDI 1972, NEWMEYER 1986, HARRIS & TAYLOR 1989, AUROUX 1989 i 1992.

209 Pri tome ćemo zaobići problem definiranja identiteta uopće, budući da uvelike nadilazi okvire teme kojom se bavimo; osnovne napomene i bogata bibliografija o različitim aspektima problema mogu se naći u: PRESTON 1997.

210 POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997, 137 *sqq.*

mu imaju sudionici nekog društva.[211] Premda bismo iz lingvističke perspektive teško mogli prihvatiti Jenkinsovu tvrdnju da se ime i praktično značenje etniciteta međusobno odnose kao forma i sadržaj, jer bismo takvu paralelu radije povukli s relacijom između granica i konkretnog »punjenja« etničkog identiteta, ova je distinkcija (a i ona je prije modelskog nego zbiljskog karaktera) ipak vrlo korisna. Naime, ona s jedne strane upozorava na važnost imenovanja etničke zajednice pri konstituiranju identiteta, jer time ona stječe prvi (ne, dakako, nužno i primarni) simbol kojim ulazi u opoziciju s drugim zajednicama:[212] ime koje kolektiv odabire kao vlastiti simbol ne mora se podudarati s imenom koje dobiva od drugih (*Deutschen* nasuprot imenima *Nijemci*, *Germans*, *Allemands*, *Tedeschi*, itd. predstavlja radikalan primjer takva heteronomnog imenovanja) niti s njegovim semantičkim obuhvatom, ali predstavlja prvi korak ulaska u pojmovni prostor u kojem će se odvijati kolektivne interakcije. Već smo ranije spomenuli da postupak imenovanja postaje iz istih razloga jednako bitan i za jezičnu zajednicu, bar u trenutku kad ona iz spontane faze prelazi u fazu intencionalnog konstituiranja.

Što se tiče sadržaja etničkog identiteta, on se, kao i kod svakog drugog tipa kolektivnog identiteta, može promatrati na nekoliko različitih nivoa. Jedna od mogućih jednostavnijih shema diferencira tri razine ili – kako ih Jenkins, slijedeći Goffmana i Giddensa,[213] naziva – tri poretka: individualni, koji se ukazuje kao svijet utjelovljenih osoba, pojedinačnih organizama, interaktivni, u kojem se uspostavljaju odnosi među individuumima, te institucionalni poredak, koji predstavlja skup uređenih, organiziranih i simboličkih praksi. Društvene grupe, dakle etničke zajednice, kao i jezične zajednice, uostalom, sastoje se od pojedinačnih sudionika individualne razine koji se susreću i organizi-

211 JENKINS 1997, 56. On ove dvije dimenzije naziva *nominalnom* i *virtualnom*. Iako se s barthovskog stajališta, prema kojem su sadržaji etniciteta posve promjenljive kategorije, može razumjeti da se oni smatraju virtualnima, ipak nećemo preuzeti ovaj drugi termin.

212 Na distinktivnu i diferencijalnu važnost etnonima već je upozoravao i BENVENISTE (1969, 368).

213 JENKINS 1997, 56 *sqq*.; *cf.* i GOFFMAN 1983, te GIDDENS 1984.

raju svoje djelovanje na interaktivnom nivou, a potvrdu svojih odnosa traže u institucionalnom poretku: same zajednice kao relevantno uređeni kolektivi pripadaju, dakako, ovom trećem poretku. Prema tome, svi potencijalni resursi iz kojih etničke zajednice crpu sadržajne elemente identiteta – od kolektivnog imena, preko mita o zajedničkim precima i zajedničke povijesti, kulture ili običaja, sve do religije i jezika – u krajnjoj su konsekvenciji rezultati simboličkih praksa. Ako je etnički identitet tako usko povezan sa simboličkom ljudskom praksom, kod jezičnog je identiteta, budući da je jezična djelatnost *per definitionem* oblik simboličke prakse, ta veza možda još očitija, pa bismo mogli zaključiti da i etničke i jezične zajednice pripadaju u tom smislu simboličkim zajednicama. Stoga dalje istraživanje odnosa između tih dvaju tipova zajednica, uočavajući njihove sličnosti i razlike, moramo nastaviti u domeni simbola i simboličke prakse.

U znaku simbola

Kad se u kontekstu etničkih i jezičnih zajednica ili drugih socijalnih grupacija i njihovih odnosa i djelovanja govori o simbolima, ovaj se termin upotrebljava u značenju koje se donekle razlikuje od sadržaja koji mu pridaje semiologija. Naime, u semiološkim se tekstovima simbol smatra jednom vrstom znaka: katkada je taj naziv samo sinonim za znak, ali najčešće njegova specifičnost proizlazi iz motiviranosti ili nemotiviranosti veze koja se uspostavlja između znaka i fenomena koji je njime označen. U nekim terminologijama simbol je upravo onaj znak kod kojega ta veza nije sama po sebi prepoznatljiva iz njegova plana izraza, pa se mora posebno učiti, a u drugima – a takva upotreba termina simbol, čini se, danas u semiologiji prevladava – to je znak u čijem se izrazu označeni fenomen bez učenja razaznaje: razni tipovi piktograma predstavljali bi u tom slučaju prave primjere simbola.

I u analizi ljudskih kolektiva treba, dakako, pretpostaviti da je simbol vrsta znaka, što znači da je i on produkt ljudske prakse kojom se proizvode fenomeni koji označavaju nešto što nisu oni sami, dakle koji zadovoljavaju drevnu skolastičku definiciju aliquid pro aliquo: procesi označavanja uvijek su ujedno i postupci kojima ljudi na izvjestan način uređuju univerzum u kojem žive i tako ga prilagođavaju svojim mogućnostima spoznaje i djelovanja.[214] No u ovom slučaju status simbola neće biti određen

214 Za temeljne semiološke pojmove i za teoriju znaka koja se ovdje podrazumijeva *cf.* ŠKILJAN 1985.

karakterom odnosa znaka prema fenomenu iz univerzuma već njegovim sadržajem: smatrat ćemo da je u razmatranju simboličkih zajednica simbol onaj znak kojemu je sadržaj, u najširem smislu te riječi, osjećaj pripadnosti nekom kolektivu, dakle onaj znak koji članovi neke grupe prepoznaju kao zajedničku oznaku vlastita kolektiviteta. Iako ova definicija simbola nije odviše komplicirana, ona ipak (možda upravo zbog svoje prevelike jednostavnosti) zahtijeva neka dodatna objašnjenja.

Ako je promatramo sa stajališta nauke o znakovima, moramo napomenuti da simbolom može postati neki drugi znak, koji dotada nije funkcionirao kao kolektivni simbol ili koji osim svojeg simboličkog (bolje bi vjerojatno bilo kazati: »simbolskog«) sadržaja ima i »normalni« znakovni sadržaj: tako, na primjer, grb kao simbol članova neke porodice označava često čitav niz pojedinačnih ili skupnih sadržaja koje tumači heraldika, ali njegova cjelina služi i kao sredstvo prepoznavanja pripadnosti upravo određenoj familiji. Ako je simbol prethodno ujedno i znak, on može biti i jednostavan znak, poput gesla koje se sastoji od jedne riječi, i veoma kompleksan znak, kao što je to jezik kad postane, cjelinom svojeg sistema i svim svojim elementima, simbolom nekog kolektiva. S druge strane, kao što iz semiološke perspektive svaka pojava za čovjeka koji je interpretira kao oznaku nečega što nije ona sama može biti znakom, jednako se tako bilo koji fenomen može ukazivati i kao simbol: u tom slučaju on nema drugog sadržaja osim označavanja kolektiviteta, no kasnije je, u nekoj drugoj interpretaciji, moguće da bude upotrijebljen i kao »običan«, nesimbolski znak.

Najjednostavnije rečeno: u principu nema nikakvih ograničenja u izboru simbola, no sasvim je očito da određeni tipovi ljudske prakse, kakva je jezična djelatnost, uvjetuju konstituiranje zajednica za koje je nosilac simboličke dimenzije – a on je ujedno i sredstvo prakse (u ovom je slučaju to, dakako, jezik) – unutar te prakse unaprijed zadan, ako se zajednica uopće konstituira kao simbolički kolektiv. Nasuprot tome, druge zajednice ne nastaju iz takva oblika prakse nego na osnovi drugih kriterija biraju simbole iz simboličkih resursa koje praktički ograničava samo opći civilizacijski okvir: to ne znači da se u izvjesnim tipovima zajednica, poput etničkih, na primjer, neki simboli ne javljaju

češće nego drugi. Ovdje naslućujemo, dakle, jednu od bitnih razlika između jezične i etničke zajednice: u teorijskoj optici jezični kolektiv postoji (ili bar može postojati) na osnovi jezičnih interakcija među svojim članovima i prije nego što se oblikuje u simboličku zajednicu, dok etnička zajednica egzistira samo kao simbolički kolektiv pošto zadobije svoje simbole, jer nema neke specifične »etničke prakse« koja bi je definirala izvan simboličke domene.

No kad se govori o kolektivnim simbolima, ne treba zaboraviti da su oni – kako smo već više puta naglasili – transakcijskog karaktera, odnosno da nastaju u odnosima među grupama i unutar grupe. Zato odabiranje simbola nije jedino u kompetenciji kolektiva koji će se oko njega okupiti, nego takav simbol može biti izabran (pa i nametnut) izvana, od Drugih, s kojima je simbolizirani kolektiv u interakciji: kao što smo kazali, simbol odabran izvana i onaj koji potječe iznutra, iz same grupe, nerijetko su u konkurentskom odnosu, koji – zavisno od odabranih strategija pregovora i distribucije društvene moći – rezultira ili nekakvom vrstom kompromisa ili »pobjedom«, trajnom ili privremenom, jednog od simbola.[215] Isti se takav odnos može javiti i unutar kolektiva među pojedinim njegovim »podgrupama« koje teže većoj ili manjoj autonomiji. Dapače, kad je riječ o intencionalnim simboličkim zajednicama, kod kojih jedan dio tek projicira potencijalni obuhvat cjeline, neki od njezinih budućih pripadnika uopće ne znaju da su već objedinjeni simbolom. Prema tome, navedenu tvrdnju iz definicije simbola, kako članovi grupe u njemu prepoznaju zajednički osjećaj pripadnosti i solidarnosti, u mnogim slučajevima treba prihvatiti s oprezom, to više što i u potpuno konstituiranim simboličkim zajednicama uvijek može postojati izvjestan broj pojedinaca koji, premda prepoznaju simbol i morali bi ga, u percepciji drugih članova zajednice, prema svim kri-

215 Zamisliva je i situacija u kojoj neka grupa dobiva simbol samo od Drugih: na razini modela (u društvenoj zbilji stvari su uvijek mnogo složenije), ona ga može prihvatiti i tako postati i u autopercepciji simboličkom zajednicom; može ga odbaciti i odbiti da sebe sagledava kao grupu; a može i ne znati za simbolički atribut kojim su je Drugi obdarili (na primjer, ako su Drugi – recimo – neko tajno udruženje koje svoje raznorodne protivnike udružuje u jedinstven simbol), no tada je pitanje smijemo li uopće govoriti o simboličkoj zajednici.

terijima prihvatiti, ipak odbijaju da u njemu potvrđuju svoj individualni identitet: primjer za to pružaju anacionalni individuumi kakvi se mogu naći u svakoj nacionalnoj zajednici.

Mogli bismo stoga zamisliti da se na razini interaktivnog poretka pojedinci na najrazličitije načine povezuju u cjeline i s pomoću cjelina koje sačinjavaju pojavne oblike društvenosti.[216] Neke od tih cjelina izrastaju iz praktičkih interakcija pojedinaca, dok su druge zasnovane na osjećaju zajedništva koji nije neposredno povezan s praktičkim djelovanjem, premda ga može – ponekad i bitno – determinirati. Ove se druge cjeline uvijek manifestiraju kao simboličke zajednice, jer se njihovo zajedništvo iskazuje upravo kroz simbole; nasuprot tome, kolektivi nastali na osnovi pojedinih oblika prakse ne moraju nužno stvarati vlastite simbole da bi se realizirali kao oblici društvenosti. Ipak, nije teško pretpostaviti da onoga trenutka kad pripadnici takvih kolektiva upotrijebe za sebe oznaku *Mi*, suprotstavljajući je Drugima,[217] a osobito kad tome *Mi* pridodaju neku determinantu u obliku apozicije (*mi radnici, mi navijači određenog kluba, mi Hrvati...*) koja u sebi implicitno sadržava isključivanje Drugih, dakle kad stvore prvi, u ovom slučaju jezični, simbol, da se tog trenutka transformiraju u simboličku zajednicu. Prema tome, mogli bismo ustvrditi da se u krajnoj konsekvenciji svaki oblik društvenosti koji se u pojedincu osvješćuje u obliku makar virtualnog *Mi* (i stoga uključuje neke druge pojedince a ostale isključuje, u kombinaciji inkluzivne i ekskluzivne upotrebe lične zamjenice) ukazuje kao simbolička zajednica i, zajedno s nesvjesnim i još neosviještenim *Mi*, sudjeluje u mozaičnom konstruiranju njegova identiteta.

Izričita potreba za kolektivnim simbolom javlja se u mnogim slučajevima: ona je sasvim očita kod disperznih ili kod intencionalnih zajednica, ili onda kad se neka grupa osjeća ugroženom od strane kolektiva koji je okružuju, ili na primjer onda kad neki

216 *Cf.* GURVITCH 1966, I, 184 *sqq.* U jednoj razrađenijoj tipologiji zacijelo bi bilo korisno, zajedno s Gurvitchem, razlikovati astrukturalne oblike društvenosti (*Mi*-grupe) od onih grupacija koje sudjeluju u općoj strukturi društva i koje sačinjavaju njegov institucionalni poredak.

217 Kako kaže GURVITCH (1966, I, 186), u *Mi* se društvenost ostvaruje djelomičnim stapanjem, a u odnosu prema Drugome ona se realizira djelomičnim suprotstavljanjem.

kolektiv želi iz svojih redova isključiti dio svojih dotadašnjih pripadnika koji se, kao grupa, od ostalih članova ne razlikuju ni po čemu osim po simbolu koji im je nametnut – šesterokraka zvijezda kojom su Židovi morali biti označeni u nacističkoj i fašističkoj Evropi egzemplarno ukazuje na ovakvu upotrebu simbola. I napokon, premda transakcijski karakter simboličkih zajednica i njihovo utvrđivanje međusobnih granica »pregovorima« upućuju na to da one prije svega proizlaze iz komunikacije jezikom ili drugim znakovnim sistemima,[218] ipak ne smijemo zanemariti ni osjećaje zajedništva, pripadnosti i solidarnosti koji se rađaju u drugim formama prakse: suprotstavljanje između sudionika kultura sakupljača i kultura zemljoradnika u prethistoriji rezultira iz procesa proizvodnje, a u grupnoj tučnjavi, na primjer, neka kratkotrajna *Mi*-grupa može se stvoriti iz samog antagonističkog fizičkog kontakta, no onog časa kad se upotrijebi, bilo u kojoj situaciji, zajednički simbol, dopire se doista do nivoa simboličke djelatnosti i upotrebe znakova.

Ovaj okvir, nadograđen na elementarnu definiciju kolektivnog simbola i simboličke zajednice koja se oko njega okuplja, ma koliko bio nepotpun i posve shematski zacrtan, pa stoga i samo nepotpuno adekvatan složenosti ljudske socijalne zbilje, omogućuje nam – čini se – da nastavimo usporedbu jezičnih i etničkih kolektiva kao dvaju oblika simboličkih zajednica. Pri tome nećemo, kao što to čini Fishman, jedan od rijetkih autora koji eksplicitno komparira ove dvije zajednice,[219] smatrati da je jezik u principu kvintesencijalni simbol etniciteta, te da su zbog toga jezični i etnički kolektivi međusobno povezani sa vrlo visokim stupnjem vjerojatnosti, iako njihova relacija nije neizbježna,[220] što ne implicira da ćemo zaobići pojedine bitne točke Fishmanove usporedbe. No polazište naše analize sadržano je u tvrdnji da su etnički i jezični identitet u osnovi dva odvojena fenomena (koja se, sasvim očito, uvijek nužno dodiruju u pojedinačnim i kolektiv-

218 GUMPERZ & COOK-GUMPERZ (1982, 1), na primjer, izričito tvrde da tako različiti kolektiviteti koji formiraju čovjekov društveni identitet kao što su spol (u smislu *gender*, dakako), etnicitet ili socijalna klasa proizlaze iz (jezične) komunikacije.

219 FISHMAN 1989, 32 *sqq*.

220 FISHMAN 1989, 47.

nim identitetima), ali se u određenim kontekstima svojim nosiocima ukazuju, pod utjecajem ideoloških determinanti tih konteksta, kao da su jedan drugim (bilo u jednom bilo u drugom smjeru, bilo dvosmjerno) uvjetovani: sjecište u kojem se pojavljuje ovakav prividni determinizam bit će nam posebno zanimljivo.

Stvaranje simboličke zajednice predstavlja dinamičan proces a ne statičnu činjenicu: osnovni pravac tog procesa već smo razmotrili na primjeru jezičnih zajednica. Budući da se zasnivaju na jezičnoj djelatnosti, one u načelu ne moraju biti simboličke: kao što smo već rekli, njihova se simbolička dimenzija razvija postepeno, u različitim fazama, a njezin razvoj počinje onda kad kolektiv govornika jednog idioma dođe u kontakt s govornicima drugog idioma, te vlastiti idiom prihvaćaju kao simbol svoje grupe. Kad spontano, samom jezičnom praksom konstituirane zajednice prijeđu u intencionalne kolektive, njihova je simbolička dimenzija neminovna, a primarni simbol mora biti upravo jezik, jer je on nosilac distinkcije među zajednicama. No namjera da se oblikuje simbolička jezična zajednica bilo oko kojeg idioma koji nadilazi razinu epihorskog, usko lokaliziranog jezičnog sistema ne nastaje, kako smo kazali, nikada u cjelini grupe nego u jednom njezinu dijelu što smo ga nazvali elitom, koja svoj projekt oblikovanja (ili preoblikovanja) jezične zajednice pokušava realizirati u interakciji s njezinim sadašnjim ili budućim pripadnicima i transakciji s pripadnicima drugih kolektiva; konstitucija takve simboličke zajednice redovito je u funkciji ostvarivanja nekog – u najširem smislu te riječi – političkog cilja koji sebi postavlja elita. U procesu osvajanja simboličke dimenzije idiom se postupno izgrađuje kao simbol, u etapama koje se opisuju, budući da se nerijetko manifestiraju u određenom redoslijedu, sukcesivno, ali se mogu ostvarivati i simultano ili u djelomičnim podudaranjima, a neke od njih ponekad i izostaju: te etape obuhvaćaju imenovanje idioma,[221] njegovo opismenjivanje, a zatim i gramatikalizaciju, te politizaciju, koja se sastoji od »prisvajanja« teritorija i od standardizacije – od perioda gramatikalizacije nadalje, bar u zapadnim civilizacijskim tradicijama, započinje verna-

221 O imenovanju idioma u funkciji intencionalnog konstituiranja jezične zajednice vrlo zanimljivo govori SÉRIOT 1997.

kularizacija prostora javne komunikacije koja završava stvaranjem pravog jezičnog standarda. Kako se idiom – a vernakularizacijom on se transformira u jezik koji se razgraničava od drugih jezika i u sebe supsumira epihorske idiome govornika koji se u intenciji uključuju u njegovu zajednicu – u toku ovih procesa odvaja od spontano nastalih idioma, on predstavlja neku vrstu konstrukta, pa se smije kazati da elita jezične zajednice zapravo kreira jezik. Svaka jezična zajednica sa simboličkom dimenzijom omogućuje svojim pripadnicima da svjesno razvijaju osjećaj pripadnosti toj zajednici i da kroz njezin kolektivni identitet stječu i vlastiti individualni jezični identitet. Napokon, treba se podsjetiti da smo ustvrdili da taj jezični identitet govornika ne ovisi primarno o identitetu idioma, dakle o njegovim sistemskim karakteristikama, nego o intencijama ugrađenima u konstrukciju zajednice i njezina jezika; kako su te intencije – pokušali smo to pokazati – izraz parcijalnih interesa dominantne grupe, elite, one su nužno ideološki obilježene.

Ova je rekapitulacija bila potrebna kako bismo mogli formiranje jezične zajednice u njezinu simboličkom aspektu usporediti sa simboličkim karakterom etničkih kolektiva. Već smo konstatirali da jedna od bitnih razlika među dvjema zajednicama leži u tome što se jezični kolektivi temelje na specifičnom obliku društvene prakse, na jezičnoj djelatnosti, dok zasebna etnička praksa kojom bi se stvarale etničke grupacije ne postoji. U skladu s iznijetim hipotezama, etnička zajednica stoga mora biti uvijek i simbolička zajednica i svoje simbole odabire u načelu bez ograničenja, tražeći među njima one koji će joj biti najupotrebljiviji za efikasne pregovaračke strategije. Pitanje je može li etnička zajednica, budući da ne proizlazi iz specifične prakse, biti spontana ili je njezina konstitucija uvijek na neki način intencionalna. Ako zajedno s Jenkinsom[222] etničku zajednicu postavimo u niz koji prikazuje osnove identifikacije ljudi od najuže takve baze do najsveobuhvatnije i u kojem se nalaze srodstvo, komunalno, lokalno i regionalno zajedničko boravište, te etnicitet, nacionalnost i »rasa« (koju Jenkins brižljivo uvijek stavlja pod navodnike kako bi naglasio ne samo njezina obilježja konstruk-

222 JENKINS 1997, 85.

ta nego i manipulativan karakter), mogli bismo zamisliti da dvije najuže jedinice, porodica i komunalna zajednica, u kojima svi njihovi pripadnici ulaze u međusobne izravne kontakte i interakcije, predstavljaju spontano organizirane kolektive, dok se intencija formiranja grupe pojavljuje na višim razinama. No na taj se način dovodimo u opasnost da etnicitet promatramo prije svega kao oblik proširenja srodstva, te da ga objašnjavamo s pomoću sociobiološke paradigme, koja u sebi krije potencijalnu zamku rasizma i koja je u suvremenoj antropologiji bila podvrgnuta oštroj kritici.[223]

Bilo kako bilo, i porodična i komunalna zajednica imaju svoje simbole (u najmanju ruku to su njihova zajednička imena), a etnički je kolektiv u najvećem broju slučajeva toliko velik da se ne može temeljiti samo na direktnim interakcijama svih svojih članova sa svima, tako da kod njega moramo pretpostaviti postojanje intencije u okupljanju oko odabranih simbola. Naglasak je ovdje na *odabiru* simbola, jer – kao i idiomi kod jezičnih zajednica – i kod etničkih kolektiva simbolički resursi (spomenuli smo među njima: ime, mitove i sjećanja, elemente kulture, osjećaj solidarnosti, religiju, jezik, običaje, komunikacijski prostor) već postoje u nekoj formi kao rezultati djelovanja unutar pojedinih grupa, pa se intencija odnosi na izbor simbola koji su najadekvatniji za uspostavljanje relacija s drugima i na njihovu »preradu«, transformaciju u konstrukt koji će u tim odnosima biti najefikasnije »pregovaračko sredstvo« i koji će ponekad primarni simbolički resurs izmijeniti gotovo do neprepoznatljivosti.[224] Nosioci te intencije, dakle simboličke mobilizacije etniciteta kao osjećaja kolektivne pripadnosti, i u ovom se slučaju mogu označiti

223 *Cf.* POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997, 104*sqq*. Uvrštavanje etničkih zajednica u ovakav niz, osim toga, dovodi nas i do pitanja zašto je čovjeku u izgrađivanju individualnog identiteta uopće potreban etnički kolektivni identitet i gdje se nalaze osnove te njegove potrebe za ovakvim tipom zajedništva: ovo pitanje, koje vjerojatno pripada domeni socijalne psihologije i na koje postoji niz međusobno sasvim različitih odgovora, nikako ne može biti predmet naših razmatranja.

224 Kako kaže, u svojem znamenitom tekstu posvećenom naciji, RENAN (1887, 286), bit nacije je i u onome što svi njezini pripadnici imaju zajedničko, ali i u tome što su svi oni mnogo toga zaboravili.

kao članovi elite.[225] Neke faze u konstituiranju etničke zajednice zacijelo su analogne etapama procesa koji prolaze jezične zajednice: i kod njih se pojavljuje izbor imena (nerijetko i u antagonističkim »pregovorima« s pripadnicima drugih kolektiva), a period gramatikalizacije idioma mogli bismo usporediti s razdobljima u kojima se pojedini etnički simboli učvršćuju i kanoniziraju sve dok ne zadobiju neku vrstu standardnog oblika koji će se zatim institucionalno implementirati među članove zajednice. I napokon, i etnički se kolektiv u određenom trenutku vezuje uz teritorij. Ipak, nije posve sigurno da politizaciji jezične zajednice doista odgovara analogan proces u formiranju etničkog kolektiva i identiteta: kao što ćemo vidjeti, prema nekim teorijama etniciteta koje naginju njegovoj potpunoj instrumentalizaciji, etničke su zajednice u svojoj biti (a to znači i od samog početka) zapravo sredstva i modaliteti političke borbe.[226]

Komparacija etničkih i jezičnih zajednica može se proširiti i na nekoliko drugih područja. Razmatrajući moguće početke jezičnih zajednica, vidjeli smo da se u novije vrijeme, pod utjecajem teorija Noama Chomskog, u lingvistici i u drugim znanostima (a posebno u biologiji) obnavlja diskusija moramo li jezik poimati kao biološku, genetski determiniranu i ljudskoj vrsti urođenu, pojavu ili kao proizvod društvenog života i element onoga što se obično – i u najvećem broju slučajeva prilično neodređeno – naziva kulturom. Kontroverzija između biološkog i kulturnog nasljeđa pojavljuje se i u raspravama o etnicitetu: spomenuli smo već da se recentne sociobiologističke teorije, prema kojima se i kod etniciteta radi zapravo o genetskoj predodređenosti,[227] najvećim dijelom ne prihvaćaju, a sama se diskusija radije vodila o primordijalnosti ili neprimordijalnosti etniciteta. Pristalice primordijalnog karaktera etniciteta smatraju da se individuum

225 *Cf.* POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997, 141.

226 V. GLAZER & MOYNIHAN 1975, 1 *sqq.*; *cf.* i POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997, 107 *sqq.*

227 *Cf.* VAN DER BERGHE 1981: činilo se da ove teorije djelomičnu potvrdu dobivaju i u postavci Allana Wilsona koji je, na osnovi DNA-analiza mitohondrija, zaključio da cijelo čovječanstvo potječe od jedne žene čijih je sedam kasnijih ženskih potomaka genetski determiniralo svu etničku i rasnu raznolikost čovječanstva: no »teoriju o Evi i njezinim kćerima« novija istraživanja uglavnom odbacuju; *cf.* WOLPOFF & CASPARI 1997.

rađa s konstitutivnim elementima svojeg etničkog identiteta, te da je taj element identiteta temeljan i svim drugim kolektivnim identitetima hijerarhijski nadređen.[228] U tom se slučaju etnicitet ne bi mogao sagledavati kao transakcijska kategorija nego kao bitno svojstvo etničke zajednice koje se reproducira unutar nje same bez obzira na odnose s drugima. Kritičari ovih stajališta upozoravaju s jedne strane na to da se na taj način osjećaj pripadnosti zajednici smješta u krajnoj konsekvenciji u domenu neobjašnjivog i neizrecivog, a s druge strane da se njime ne mogu interpretirati strateške, ponekad i radikalne, promjene sadržaja etničkog identiteta.

Jedan dio istraživača pokušava pomiriti primordijalističko i instrumentalističko gledište i tvrdi da je etnicitet zapravo dvostrukog karaktera. Njima je donekle blizak i Fishman,[229] koji u etnicitetu razlikuje *paternity*, priznavanje zamišljenog zajedničkog biološkog porijekla, koje smatra središnjim i najstalnijim elementom etničkog identiteta, oko kojeg se okupljaju svi ostali, te njemu komplementaran pojam *patrimony*, uglavnom adekvatan kulturnom nasljeđu, a obama aspektima pridodaje još i fenomenološku dimenziju koja obuhvaća ne samo način na koji pripadnici zajednice sagledavaju svoje pretpostavljeno biološko srodstvo i kulturno nasljeđe nego i vizuru objektivnog promatrača, dakle znanstvenika koji izučava konkretni etnički kolektiv. Ako smo u većini slučajeva mogli ustvrditi da antropološka iskustva i spoznaje nadilaze lingvistička i da je eksplikativna moć antropoloških i etnoloških modela u tumačenju simboličkih zajednica veća od upotrebljivosti modela kojima raspolaže znanost o jeziku, ovdje bi istraživači etniciteta, bar oni koji već nisu došli do sličnog zaključka, zacijelo mogli nešto naučiti i od lingvista: čak i ako se u osnovi radi (ili, bolje: kad bi se radilo) o primarno biološkim činjenicama, i etnicitet, kao i jezik, funkcioniraju u ljudskom životu kao društvene pojave i sudjeluju (i kao sredstva i kao objekti) u konstituiranju društvenih odnosa, pa njihova eventualna biološka utemeljenost ili predodređenost ne utječe bitno na karakter njihove participacije u socijalnim rela-

228 *Cf.* POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997, 97 *sqq.*
229 *Cf.* FISHMAN 1989, 24 *sqq.*

cijama; ipak, ne treba zanemariti ni to da svođenje na biologiju nekog ljudskog fenomena koji služi za distinkciju među pojedinim ljudskim grupama uvijek otvara mogućnost za hijerarhijska vrednovanja i, *in ultima linea*, za rasističke interpretacije,[230] pa s takvim tvrdnjama doista treba oprezno postupati.

Na prvi se pogled čini da i pitanje srodno problemu da li je etnicitet primordijalna činjenica, odnosno pitanje postoji li on na neki način »oduvijek« ili se pojavljuje u određenom kontekstu kao njegova posljedica[231] zahtijeva također sličan odgovor. Prije svega treba konstatirati da su zastupnici biologističkih teza po prirodi stvari ujedno i »perenijalisti«, dok njihovi protivnici mogu to biti ali ne moraju. Oni koji ne smatraju da je etnicitet inherentan svakom obliku ljudskog društva obično naglašavaju kako se etnički identitet mobilizira u situacijama u kojima se odvija neka borba za moć ili za ekonomska dobra, a ondje gdje takvih napetosti u društvu nema, i pozivanja na etnicitet slabe ili posve nestaju. U radikalnijoj verziji fenomen se etniciteta vezuje za moderna razdoblja, jer bi u stvari bio produkt kapitalističkog načina proizvodnje.[232] U svim interpretacijama koje niječu »vječnost« etničkog identiteta i njegovu univerzalnu prisutnost u ljudskim društvima, zamislive su i situacije u kojima definitivno nestaje potreba za etničkom pripadnošću: te situacije mogu biti smještene u utopijsku budućnost ili se mogu povezivati s nekim sasvim određenim uvjetima ekonomskog i socijalnog konteksta, na primjer s nestankom klasa i klasne borbe ili s razvojem postindustrijskih i postkapitalističkih društvenih i ekonomskih odnosa.

Što se tiče jezičnih zajednica i jezika kao njihove osnovice, naša je hipoteza, koju smo pokušali obrazložiti govoreći o njihovim početnim fazama, u osnovi perenijalistička, jer smo pretpostavili da se jezična djelatnost u nekom obliku pojavila zajedno s čovjekom; moguće je, dakako, ovoj tvrdnji suprotstaviti tezu prema kojoj je jezična djelatnost obilježila neku kasniju a ne početnu etapu čovjekova razvoja, pa se čini kao da se ovdje smije usposta-

230 *Cf.* TRABANT 1996a, 64 *sq.*

231 *Cf.* POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997, 152 *sqq.*

232 *Cf.* POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997, 26 *sqq.* S takvim se stajalištima ne slaže SMITH 1998, 37 *sqq.*

viti analogija između jezičnih i etničkih zajednica. Ipak, postoji – čini se – jedna vrlo bitna razlika. Naime, pretpostavka o »vječnom« karakteru jezičnog fenomena temelji se na tome da je čovjek bio shvaćen ne kao biološki organizam koji je u evoluciji dosegao određen stupanj (iako je on doista i to) nego prvenstveno kao društveno biće prakse u čijoj je definiciji i njegova sposobnost obavljanja jezične djelatnosti, budući da je to praksa koja omogućuje drugim ljudskim aktivnostima da budu i same prakse, dakle da se s pomoću njih univerzum prilagođava ljudskim sposobnostima i da se iskustva o njima prenose od jednog pojedinca drugome i od jedne generacije na drugu izvan biološki predestiniranih kodova i poruka. U tom bi se smislu smjelo i ustvrditi da su i nestanak jezika i nestanak čovjeka međusobno uvjetovani, te da se moraju dogoditi istovremeno, a kad bi ljudi zamijenili jezičnu djelatnost nekim drugim oblikom prakse – pa čak i pod uvjetom da on bude u svim svojim funkcijama adekvatan jezičnoj praksi (što je nemoguće, jer bi tada bio upravo ta praksa) –, oni bi time izmijenili i svoju bit i predstavljali drugu vrstu ili formu života.[233] Za etničku smo zajednicu već u nekoliko navrata konstatirali da se ona ne temelji na specifičnoj praksi, pa u njoj ne može ni tražiti uzroke svojoj potencijalnoj perenijalnosti; dapače, ako pretpostavimo da se ona kao simbolički kolektiv konstituira na osnovi odabira nekih simbola, morali bismo zamisliti da ti simboli, makar u nesimboličkoj funkciji, postoje prije njezine konstitucije i da su produkti nekih »neetničkih« praksa: zaključak bi, dakako, bio da etnička zajednica ne postoji »oduvijek«, a to ujedno znači da i ne mora trajati »zauvijek«.

Ovu bismo ravninu komparacije jezičnih i etničkih zajednica mogli nazvati metafizičkom, ali ona nas, smještanjem simboličkih zajednica u vremenski tok, navodi na njihovu usporedbu u realnosti bližem koordinatnom sustavu sinkronije i dijakronije. Odnos između ovih dvaju temporalnih aspekata simboličkih zajednica može se razmatrati na nekoliko razina. Prije svega, i

233 Svjestan neskrivene »lingvocentričnosti« iznijete teze i još više svjestan njezine nedorečenosti, mogu samo uputiti na različite filozofske uvide u problematiku, prikazane ukratko, na primjer, u SCHAFF 1964, 135 *sqq.*, JACOB 1976, 113 *sqq.* ili AUROUX 1996, 221 *sqq.*, i na bogate bibliografije u tim knjigama.

etnički kolektivi, kao i jezični, mijenjaju se u vremenu u skladu s nekim općim pravilnostima koje se uočavaju u komparativnoj analizi. I kao što smo kod jezičnih zajednica uočili da se – u okviru zapadnih civilizacija i njihovih društvenih i povijesnih determinanti, koje su u modernom razdoblju svoj model nametnule praktički cijelom svijetu – pojavljuju izvjesne točke u kojima dolazi do značajnih transformacija u konstituciji i poimanju samih zajednica, te smo naznačili da je jedna od takvih točaka koja je bitno utjecala na suvremen izgled jezičnih kolektiva trenutak u kojem su se oni, zajedno sa svojim idiomima, počeli povezivati s određenim teritorijem, tako se i kod etničkih zajednica njihovo pretvaranje u nacije i političko organiziranje u države-nacije u Evropi ukazuje kao prijeloman događaj čije posljedice i danas uvelike uvjetuju ljudske živote. O okolnostima u kojima se ova promjena dogodila bit će riječi kasnije, ali nije teško pretpostaviti da između transformacije etničke zajednice u naciju i nove konstitucije jezične zajednice postoje dubinske veze.

S druge strane, jasno je da svaka pojedina i konkretna simbolička zajednica ima svoju vlastitu, u mnogim elementima sasvim specifičnu, dijakroniju i da se ona može djelomično rekonstruirati sa stajališta vanjskog promatrača, dakle i kroz prizmu znanstvene analize. Jednako je tako jasno da svaki pojedinačni sinkronijski presjek bilo koje simboličke zajednice u sebi sadržava tragove svih svojih prošlih stanja. No za nas je zacijelo najzanimljivija činjenica da pripadnici i etničkih i jezičnih zajednica uvijek žive, dakako, u vlastitoj sinkroniji, ali je za njihovu percepciju kolektiviteta simboličkih zajednica izuzetno važna dijakronijska dimenzija koja se izgrađuje unutar te sinkronije i iz nje same. Jednostavnije rečeno, i jezični i etnički kolektivi često konstruiraju vlastitu povijest koja se samo jednim dijelom podudara s objektivnim historijskim zbivanjima i koja i sama postaje simbolički sadržaj njihova kolektivnog identiteta. Ovaj fenomen posebno jasno dolazi do izražaja kod etničkih zajednica: među njihovim simboličkim resursima nalaze se, kao što smo vidjeli, zamišljeni zajednički preci, i povijesna sjećanja, i mitska ili legendarna »pradomovina«, i ti se dijakronijski elementi odabiru ili pojedinačno ili u svim mogućim kombinacijama i ugrađuju u identitetsko polje etniciteta, a kod modernih nacija svi su oni

njegov gotovo obavezan sadržaj. Važno je pri tome još jednom naglasiti da se u pravilu radi o konstruktima, dakle o elementima tako izabranima i komponiranima u cjeline da omogućuju efikasnije interakcije s drugim kolektivima i održavanje kohezije unutar grupe.[234] Trebalo bi, stoga, razlikovati dvije dijakronije etničkih zajednica – jednu »objektivnu« (navodnici ovdje označavaju sumnju u mogućnost da se do te dijakronije doista dopre bez iskrivljavanja, a ne u samo njezino postojanje) i drugu »instrumentalnu«, izraslu iz potreba sinkronije i njezina konteksta: druga se od njih zasniva na prvoj utoliko ukoliko se ona podudara s njezinim interesima, a prva ograničava drugu u onoj mjeri u kojoj se racionalne spoznaje o njoj uspijevaju suprotstaviti nerijetko posve vidljivoj mitološkoj konstrukciji prošlosti.[235] Napokon, ne treba još jedanput posebno ni isticati to da je »punjenje« dijakronije simboličkim sadržajima i njezino pretvaranje u simbol velikim dijelom (a nakon kreiranja nacija i najvećim dijelom) intencionalno i rezultat izbora i djelovanja pojedinih grupa unutar zajednice, te se događa da se pòjāvē, s izvorištima u samoj zajednici ili izvan nje, dva ili više konkurentnih »punjenja« od kojih prevladava ono čiji stvaraoci imaju veći autoritet i moć.

I jezična zajednica posjeduje svoje dijakronije: i one se, kad se ona oblikuje kao simbolička zajednica, u principu među sobom i prema sinkroniji odnose kao u etničkom kolektivu. Ipak, analogija nije potpuna, jer svaki idiom ima svoju povijest čije su etape potvrđene u njegovim starijim ostvarenjima, što je posebno očito ondje gdje su ona očuvana u pisanim tekstovima, ali je prisutno i u oralnim kulturama u kojima se pojedine jezične poruke prenose s generacije na generaciju: ta činjenica donekle otežava sasvim proizvoljnu konstrukciju jezične povijesti. Jezik, s druge strane, predstavlja osnovni medij u kojem se povijest i tradicija oblikuju kao narativni diskurs[236] i u kojem se, dakako, ona in-

234 O »konstrukcijskom« karakteru izgradnje *ex post* dijakronijske dimenzije nacionalnih identiteta s mnogim konkretnim primjerima govori THIESSE 1999, *passim*.

235 Riječje, dakako, o prosvjetiteljskom »pozivu« moderne znanosti koja bi morala razgrtati »tamu« u zbilji neutemeljenih iracionalnih i subjektivnih saznanja; zanimljivo je usput primijetiti kako je znanost upravo u domeni etničkih mitova zapravo imala malo uspjeha u realizaciji toga »poziva«.

strumentalizira, pa je on ujedno i preduvjet proizvoljnosti njezina prikazivanja. No povijest jezika ne treba poistovećivati s dijakronijom jezične zajednice, budući da se njezina povijest doista može unatrag konstruirati na način sličan konstrukcijama historijata etničkog kolektiva. Ali, kako se postavlja pitanje smisla »izmišljanja« dijakronije u funkciji konstitucije same jezične zajednice, budući da ona pronalazi u svojoj sinkroniji dovoljno simboličkih resursa, izgleda da se taj postupak počinje primjenjivati prije svega u onom trenutku kad se jezična zajednica sa svojom simbolikom priključuje etničkoj zajednici, tako da bismo smjeli pretpostaviti da se konstrukt historije jezične zajednice (dakle historičnost kao forma socijetalnog ponašanja prema jeziku, kako kaže Fishman[237]) funkcionalno uvijek povezuje s modalitetima konstituiranja etničkog kolektiva i identiteta.

Simboličke zajednice predstavljaju, dakle, strukturirane ljudske grupe koje se prepoznaju u nekom simbolu, a taj je simbol ili odabran iz civilizacijskog simboličkog repertoara (kao u primjeru etničkih zajednica) ili je uvjetovan praksom koja objedinjuje grupu (kao kod jezičnih zajednica), no i u jednom i u drugom slučaju simboli su podložni reinterpretacijama i transformacijama u skladu s društvenim i historijskim okolnostima u kojima se pojavljuju. Reinterpretacija ili transformacija simbola usmjerene su prema tome da definiraju njegovo »iščitavanje« u skladu s interesima onih koji ga uspostavljaju, tako da se u simboličkim zajednicama neminovno manifestira i ideološka dimenzija.[238]

I doista, ma s koje strane prišli fenomenu etničkih ili jezičnih kolektiva, ideologija je svagdje prisutna. Ideološki pritisak postoji u odnosu između zajednice kao cjeline i njezinih pripadnika, i on se manifestira u više ili manje imperativnom zahtjevu da se prihvate pravila kolektivnog ponašanja, uključujući i prihvaćanje zadane interpretacije simbola, a uvode se i različite vrste in-

236 *Cf.*, uz brojne druge suvremene radove posvećene ovoj temi, teoriju koju je iznio WHITE 1987; s lingvističkog stajališta o diskurzivnom karakteru historije govori i SÉRIOT 1997a, 44 *sqq.*

237 *Cf.* FISHMAN 1978, 38 *sqq.*

238 O pojmovima ideologije i ideologizacije *cf.* ŠKILJAN 1996.

stitucionalnih i neinstitucionalnih sankcija za kršenje tih pravila. Etnička je zajednica u načelu u odnosu prema pojedincima ekskluzivnija od jezične: ako je među njezinim simbolima i mit o zajedničkim precima, na primjer, onda se u nju ne moraju primati oni koji takve pretke ne mogu »dokazati« prema kriterijima koje za dokazivanje uvede kolektiv; ako su, opet, kolektivnim pravilima dopuštena samo određena imena (ili prezimena), onda se – kao u Rimu u razdoblju republike – oni koji nose neko ime izvan zadanog popisa odmah prepoznaju kao nečlanovi zajednice itd. Propisi o »naturalizaciji« i primanju u članstvo etničke zajednice također su ponekad vrlo oštri. Za jezičnu smo zajednicu ustvrdili da je ona – posebno do trenutka otkako je uvedena institucija materinjeg jezika – bila otvorena i dopuštala je, bar u principu, svakome tko je ovladao kompetencijom idioma da joj se pridruži; u biti je takva situacija ostala i kasnije, pošto su jezični kolektivi počeli prisvajati teritorije, ali je među njima uspostavljena hijerarhija, pa se samo jedna zajednica smatra »izvornom«, i ona je, osobito ako je identificirana s etničkom zajednicom, postala podjednako ekskluzivnom. Sve to zapravo znači da i etničke i jezične zajednice, u zamjenu za sigurnost identifikacije i osjećaja pripadnosti što ih nude svojim članovima, ograničavaju njihove mogućnosti izbora i djelovanja: dakako, što su granice prema drugima jače zacrtane, to su i postavljena ograničenja u principu snažnija.

Više smo puta već konstatirali da se, na drugoj razini, unutar simboličkih kolektiva odvija raslojavanje na različite grupe čiji se interesi samo djelomično podudaraju a nerijetko su i u antagonističkim odnosima. Među tim grupama postoji i različita distribucija društvene moći unutar zajednice, pa njihovi »interni« pregovori, između ostalog i oni koji se tiču simbola i granica, završavaju ili kompromisima ili »pobjedom« onih koji u tom trenutku posjeduju više moći i koje smo nazvali elitom.[239] Ova endogena dijalektika uspostavljanja simboličke zajednice ujedno se susreće s egzogenom dijalektikom odnosa s drugim kolektivima i njihovim elitama i s njihovom društvenom moći, te iz cjeline svih ovih vrlo kompleksnih relacija proizlaze i sadržaji i forme

239 *Cf.* JENKINS 1997, 74 *sqq.*

simboličkih kolektiva i mijenjaju se kako se te relacije transformiraju.[240] Među svim grupama i pojedincima koji u tom procesu sudjeluju uspostavlja se hijerarhija koja se može mjeriti količinom moći i vlasti kojom se raspolaže u postupcima odabiranja i formiranja simbola, a na površinskoj se razini ta moć često najjasnije manifestira kao moć imenovanja.[241] U tom se aspektu etničke i jezične zajednice vrlo malo međusobno razlikuju.

No osim ove inherentne ideološke dimenzije, kakva je, uostalom, karakteristična za većinu socijalno relevantnih odnosa ili bar za one čiji sudionici raspolažu različitim količinama moći i vlasti i u kojima se interesi grupa i pojedinaca sukobljavaju, etnicitet i s njim povezan jezični identitet iskazuju i neku vrstu izvanjske ideologiziranosti koja im je pridodana vjerojatno tek u modernim vremenima, a svoju punu realizaciju doživjela je nakon zasnivanja država-nacija. Naime, sama je tematika etničkih odnosa (uključujući i jezik ondje gdje je on preuzet kao simbol etničke zajednice) bremenita ideologijom, i onda ako prihvatimo da je ideologija marxovska *camera obscura*, i onda ako je poimamo kao skup ideja-vodilja neke grupe ili pokreta. Problemi etničkih i jezičnih zajednica, s jedne strane, postali su u naše doba, nakon francuske revolucije, mjesta najsnažnijih političkih (a nerijetko i izravnih ratnih) sukoba i prepiranja, a etničke i jezične granice priviđaju se često kao najjasnija međugrupna razgraničenja za koja bi bilo idealno da ih slijede i državne granice.[242] S druge strane, među samim pripadnicima pojedinih zajednica razvija se (ponovo pod utjecajem elita) osjećaj kako su etnički i jezični identiteti – u principu shvaćeni kao dva gotovo neodvojiva aspekta istog kolektivnog identiteta – najbitniji elementi pojedinačnih identiteta, pa je njihova mobilizacijska snaga u mnogim društvima golema: suptilnija objašnjenja za takvo poimanje temelje se na tvrdnji da u identitetskom mozaiku individuuma

240 POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997, 164 *sqq.* i 178 *sq.*

241 *Cf.* POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997, 21. Čini se stoga da bi glasovitu Moermanovu tvrdnju (MOERMAN 1965, 1219) kojom na primjeru jedne tajlandske etničke grupe pokazuje kako je etnicitet bez pravog sadržaja i koja glasi: »*Someone is Lue by virtue of believing and calling himself Lue*« trebalo nadopuniti: »...i ako ga oni koji raspolažu moći također nazivaju Lue«.

242 O iluzornosti takva »ideala« s lingvističkog stajališta v. SÉRIOT 1996.

njegova etnička i jezična pripadnost predstavljaju možda jedine čvrste točke, pa ako one budu ugrožene, prijeti opasnost ne samo od raspada kolektiva nego i od rasapa identiteta pojedinca; manje suptilna tumačenja jednostavno nadređuju kolektivni identitet pojedinačnome i zahtijevaju da se grupa (a etničke zajednice prikazuju kao primordijalnu i »vječnu«, čvrsto strukturiranu grupu *a priori*, s jasnim i nepromjenljivim sadržajem, vidljivim granicama i fundamentalnom ugrađenošću u cjelinu društvene strukture) i njezini interesi štite prije interesa individuuma, uvjeravajući ga da će na taj način i njegovi vlastiti interesi biti najbolje zaštićeni. O mehanizmima razvijanja tog osjećaja i o ideologijama koje ih generiraju govorit ćemo nešto kasnije, razmatrajući odnose između konkretnih etničkih i jezičnih zajednica u različitim razdobljima, ali nije ni potrebno posebno dokazivati u kolikoj su mjeri ove tvrdnje u neskladu s postavkama suvremene antropologije o zbiljskom karakteru tih zajednica. To ni u kojem slučaju ne znači da o ideologiziranom viđenju etniciteta i jezika ne treba voditi računa, jer ono – jedanput implementirano među članove zajednice – i samo funkcionira kao zbiljski fenomen: to je, napokon, bit svake ideologizirane interpretacije da iskrivljenu realnost prezentira kao stvarnu datost.

Ideologizacija etničke i jezične domene u suvremenom svijetu ima donekle paradoksalan karakter od časa kad se stvorio prvi opći ideološki okvir što su ga moćne države i nacije izgradile u 19. stoljeću i u kojem su etničke zajednice bile hijerahijski raspoređene, u skladu s moći kojom su raspolagale, u one koje su »civilizirane«, »razvijene«, »nosioci povijesnog progresa« i, prema tome, pozvane da budu na njegovu čelu i da jedine – u krajnjoj konsekvenciji – opstanu i na one koje su »primitivne« i »nazadne«, te moraju prirodno biti podređene onim razvijenima. Kako se mijenjao globalni socijalni i politički kontekst, tako se transformirala i ideološka dimenzija problematike simboličkih zajednica: najprije je, kao odgovor na ideologiju vidljive diskriminacije, sredinom 20. stoljeća na scenu stupila ideologija općejednakosti s intencijom umanjivanja značenja razlika među grupama i pojedincima, da bi i ona u nekoliko posljednjih decenija bila zamijenjena gotovo nekritičkim »slavljenjem« razlika i isticanjem prava da svako kolektivno ili individualno distinktivno obilježje bu-

dejednako prisutno u domeni javnosti.[243] Ova tri opća ideološka usmjerenja, premda su se pojavila u različitim kontekstima, i dalje paralelno perzistiraju, manje u akademskim raspravama (gdje je prvo od njih odavno izgubilo znanstvenu legitimaciju), a mnogo više u konkretnim interakcijama etničkih i jezičnih kolektiva (ovdje je i prvo stajalište još uvijek i te kako živo), i – svako na svoj način – zamagljuju i pripadnicima samih zajednica i izvanjskim promatračima (a nerijetko se zapravo radi o istim ljudima) pogled na funkcioniranje simbola i grupa koje se oko njih okupljaju. Paradoks ideologizacije sastoji se, po našem mišljenju, u tome što su sve tri ideološke orijentacije u krajnjoj konsekvenciji proizvod prividno racionalnih i objektivnih spoznaja, dakle i znanstvenog pristupa, ili su bar u njemu pronalazile svoju argumentaciju i opravdanja; budući da su dezideologizacije takvih ideologiziranih stavova započinjale najčešće također u domeni znanosti (kako nam primjer antropologije i etnologije i njihovih razvojnih faza jasno pokazuje), čini se da su nove ideologije proizlazile iz kritičkih pozicija znanosti, ali to nije umanjivalo njihov ideološki karakter. Drugim riječima, izučavanje etničkih i jezičnih zajednica još jedanput dokazuje kako je razmak između ideologije i nauke mnogo manji nego što bi to znanstvenici željeli priznati.

Ovih nekoliko naznaka trebalo bi predstavljati, uistinu veoma reduciran, teorijski okvir za komparaciju etničkih i jezičnih zajednica i načina na koji one, svaka za sebe i u međusobnim korelacijama, sudjeluju u čovjekovu društvenom životu. Vrijeme je, dakle, da ispitamo u kolikoj je mjeri takav pristup primjeren za opis konkretnih susreta etniciteta i jezika u nekim socijalnim i historijskim kontekstima koje bismo za takve susrete smjeli smatrati paradigmatskima. U tom ćemo ispitivanju slijediti put koji smo zacrtali analizirajući razvoj jezičnih zajednica, tako da ćemo sada u žarištu interesa imati etničke kolektive i pokušat ćemo sagledati kako su se oni u pojedinim periodima odnosili prema jezičnim zajednicama i – osobito – prema jeziku kao potencijalnom vlastitom simbolu i strateškom sredstvu u relacijama s drugim socijalno relevantnim kolektivima.

---

243 *Cf.* JENKINS 1997, 29 *sq.*

Plemena i narodi

Kao i obično, kad je riječ o pojmovima i fenomenima koji su bitno odredili, ili još uvijek određuju, okvire zapadnih civilizacija, i u razmatranju etniciteta i oblikovanja etničkog identiteta potrebno je vratiti se antici i Grcima, budući da su oni ne samo posve očito iskazivali osjećaj etničke pripadnosti nego su o njemu ostavili i različite vrste izričitih i indirektnih svjedočanstava, koje možemo još i danas iščitavati: upravo nas nedostatak sigurnih znakova koji bi izravno potvrđivali postojanje etničkih zajednica sprečava da se bavimo prethistorijskim razdobljima, jer ne možemo utvrditi trenutak kada su se prethistorijske simboličke prakse i simboli koji su se njima proizvodili (a u njihovu egzistenciju, kao što smo već naglasili, ni jednog trenutka ne sumnjamo) počeli percipirati kao simboli etničkog zajedništva. Grci, nasuprot tome, svoje simbole sami u jednom njihovu dijelu interpretiraju kao etničke i okupljaju se oko njih u različite tipove kolektiva, te im – osim toga – u izvjesnim periodima pridružuju i jezik, tako da se kod njih tematski topos koji nas najviše zanima, dakle točka susreta etničkih i jezičnih zajednica, u tradiciji zapadnih civilizacija prvi put ukazuje na način koji se i iz današnje perspektive čini relevantnim.

Pri tome se nije teško složiti s Hallom,[244] koji je detaljno obradio mnoge dimenzije grčkog etniciteta, da se etničko zajedništvo prije svega konstruira u diskursu. Diskurzivna konstrukcija etničkog identiteta u grčkom je slučaju posebno očita: možemo,

244 HALL 1997, 2 *et passim.*

naime, zamisliti da su Grci sami zapažali i neke nejezične aspekte etniciteta, manifestirane u neverbalnim simbolikama (ali su ih, kao i svi drugi, morali, da bi ih mogli komunicirati, oblikovati u znakovne – prije svega jezične – poruke), no iz naše promatračke pozicije grčke su etničke zajednice u principu »ispričane« zajednice, jer su sadržane, kao i svaka povijest (pa i ona parahistorijska ili metahistorijska), u raznim formama naracije. I ovdje, kao i u razmatranju svjedočanstava o jezičnim kolektivima u antici, moramo biti svjesni toga da je do nas dopro samo ograničen broj originalnih poruka, nerijetko i u iskrivljenom ili oštećenom obliku, te da su se na te poruke »natložile« interpretacije svih epoha koje dijele današnjicu od antike, pa ih je ponekad teško odvojiti od originalnih sadržaja, tako da su naši modelski prikazi osuđeni na određenu nepreciznost, a zaključci koji se iz njih izvode uvijek u sebi nose i ono *granum salis* čija nas prisutnost upozorava na to da ih nikako ne smijemo proglasiti konačnima ni iskazima nekakve apsolutne istine.

Diskurzivna, dakle i jezična, ukorijenjenost današnjeg zapadnog poimanja etničkog identiteta u grčkoj civilizaciji mogla bi se dokazivati i time što je sam naziv *éthnos* starogrčka riječ koja je kod Homera još označavala jednostavno skupinu ljudi ili životinja, a nakon homerskog perioda narod, ponekad i pleme, pa i pojedinu društvenu ili profesionalnu skupinu.[245] U uobičajenoj interpretaciji grčki se *éthnos*, kad je označavao veću ljudsku populaciju, nerijetko dijelio na manje skupine koje su se nazivale *génos*:[246] ta je riječ izvedena iz korijena *gen-* »rađati«, i ona bi svojom etimologijom bila zapravo primjerenija za opisivanje zajednica čiji su članovi međusobno povezani istim etničkim identitetom, to više što su Grci iz istog korijena izvodili i riječ kojom su opisivali svojstvo bitno za razvijanje takva identiteta – *syngéneia* »srodstvo«. No kao što su prijevodi tih naziva uvelike ovisni o kontekstu, te se i *éthnos* i *génos* mogu prevesti riječima »narod«, »pleme« ili »rod«, pa i »vrsta« ili »klasa«, »grupa« ili »skupina«, tako su i u starogrčkom ove dvije riječi ne samo ponekad međusobno zamjenjive nego i obje mogu biti jedna drugoj se-

245 *Cf.* LIDDEL & SCOTT 1996, *s.v. éthnos*.
246 *Cf.* LIDDEL & SCOTT 1996, *ibidem* i *s.v. génos*. V. i DICTIONARY 2000, *s.v. Genos* (J. Kenyon Davies).

mantički nadređene, kao što to pokazuju primjeri iz Herodota i drugih autora.[247] To ujedno znači da, uostalom prema očekivanju, sámo ispitivanje sadržaja riječi *éthnos*, *génos* ili *syngéneia* i njihovih međusobnih semantičkih odnosa ili etimoloških uvjetovanosti ne omogućuje da odredimo u čemu se sastojao grčki osjećaj etničkog identiteta niti suštinski pridonosi tome da razumijemo načine konstituiranja ondašnjih etničkih zajednica. Ipak, treba napomenuti da se *éthnos* (kao i *génos*) svojim značenjem zapravo donekle suprotstavljao riječi *pólis*, jer su članovi etničke zajednice morali u principu iskazivati lokalnu i regionalnu solidarnost i lojalnost koja je opsegom nadilazila veze što su međusobno povezivale pripadnike gradske zajednice: s vremenom će *pólis* postati prije svega političko-pravni a *éthnos* i *génos* socijalno-historijski termin; no *éthnos* i dalje može označavati i državnu organizaciju koja svojom veličinom nadilazi polis.[248]

Hall, prihvaćajući ideju prema kojoj se etnički identitet neke zajednice konstruira s pomoću strateških izbora elemenata koji su najefikasniji u uspostavljanju relacija s drugim zajednicama, smatra da su za grčki etnicitet najvažnija dva faktora – mitovi o zajedničkom porijeklu i teritorij,[249] no u razradi svojih teza ne obraća gotovo nikakvu pažnju teritoriju već se koncentrira na analizu mitova. Tome se i ne moramo čuditi: u već citiranoj Herodotovoj definiciji grčkog zajedništva[250] tlo se, za razliku od krvi, jezika, zajedničkih svetišta i bogova, te običaja, i ne spominje, a na drugom mjestu[251] izričito se, na Temistoklova usta, konstatira da Atenjani, premda su im grad osvojili i razorili Perzijanci i premda momentano nemaju svojeg teritorija, još uvijek posjeduju i grad i zemlju veću bilo od kojeg drugog grčkog polisa dokle je god njihova flota najveća i najmoćnija; drugim riječima, atenska se zajednica sastojala od svojih građana, a nije bila definirana teritorijem koji su oni

247 *Cf.* HALL 1997, 34 *sqq*. U Herodotovoj se *Povijesti*, na primjer, Grci (kao zajednički nazivnik *svih* Grka) jedanput označavaju kao *génos* (1, 143), a drugi put kao *éthnos* (1, 56).

248 *Cf.* DICTIONARY 2000, *s.v. Ethnicity* (C.A. Morgan).

249 HALL 1997, 25.

250 *Povijest* 8, 144. V. poglavlje *Od kolektiva do pojedinca*.

251 *Povijest* 8, 61.

zauzimali.[252] U civilizaciji koja je s jedne strane bila neprestano izvrgavana opasnosti da joj naselja i obrađena zemljišta unište prirodne katastrofe ili neprijatelji, a s druge je strane kolonizaciju i odlazak u udaljena područja smatrala uobičajenim postupcima, pojam tla zacijelo nije mogao predstavljati čvrsto uporište za izgrađivanje etničkog identiteta. Preostaju, prema tome, mitovi o zajedničkom porijeklu.

U tradicionalnoj interpretaciji ovi se mitovi, koji ujedno predstavljaju genealogije unutar kojih su prikazani odnosi srodstva među eponimima ili osnivačima pojedinih grčkih »plemena« (Dorana, Jonjana ili Eoljana, na primjer) i gradova, najčešće poimaju kao neka vrsta kolektivnog sjećanja na zbiljsku povijest, a nepodudarnosti i »praznine« koje se pojavljuju u različitim verzijama genealogija tumače se kao posljedice zabuna ili zaborava.[253] Ova je interpretacija adekvatna jednako tako tradicionalnom objašnjenju prema kojem su Grci stizali u svoju grčku postojbinu u nekoliko valova, ali su – usprkos tome što su sudionici »dorske seobe« bili, kako ta tumačenja kažu, u civilizacijskom smislu izrazito suprotstavljeni svojim grčkim prethodnicima – neprestano održavali živom još u periodu prije dolaska u Grčku stvorenu svijest o svojem zajedničkom porijeklu, pa stoga i o etničkoj zajednici kojoj svi pripadaju. Stoga priča o Helenu i njegovim sinovima, Eolu, Doru i Ksutu, koji je bio otac Jona i Aheja, – kakvu nalazimo kod Hesioda[254] – jasno prikazuje povijesno sjećanje Grka na zajedničko porijeklo i na njihovo panhelensko međusobno srodstvo. No u nekim kasnijim verzijama mitološke genealogije Helen se gubi,[255] dok na njegovo mjesto dolazi sam Zeus, a Ksut se prikazuje kao sin Eolov i otac Dora i Aheja.[256]

Sve nas ovo navodi na to da se ponovo složimo s Hallom (koji, između ostalog, svoje tvrdnje argumentira i s pomoću detaljne

252 *Cf.* i ŠKILJAN 2001.

253 *Cf.* HALL 1997, 41 *sqq*.

254 *Frg.* 9 i 10 Merkelbach-West.

255 Još je Tukidid (*Povijest peloponeskog rata* 1, 3) primijetio da se kod Homera (*Ilijada* 2, 684) Helenima zovu samo pripadnici Ahilejeva naroda iz Ftiotide, dok se svi Grci označavaju kao Danajci, Argivci ili Ahejci.

256 *Cf.* HALL 1997, 43 *sqq*.

case-study transformacija argolidskih genealogija[257]) kako genealoški mitovi nisu u sebi okupljali kolektivna sjećanja na prošla realna zbivanja već su prije svega bili promjenljive narativne strategije kojima su Grci u sadašnjosti (tj. u trenutku njihove »upotrebe«) determinirali svoje međusobne odnose i definirali sebe i druge u skladu s okolnostima i interesima i potrebama koje su proizlazile iz konkretne historijske i društvene situacije. U arhajsko doba, kada su mitovi funkcionirali kao sredstvo spoznaje i tumačenja svijeta, grčki se etnički identitet konstituirao prvenstveno »prema unutra«, dakle tako da su razne – i mnogo u čemu međusobno različite – skupine koje za nas danas predstavljaju Grke tražile modalitete kako da se uobliče u zajednice što su ih, najednom još višem nivou, udruživali u svegrčki kolektiv: prema tome, na osnovi individualnih stvarnih srodstava u okviru porodice i subjektivnih osjećaja pripadnosti rodu, s pomoću mitoloških genealogija gradile su se uzajamne veze među rodovima koje su bar djelomično bile promjenljive, kao što nam svjedoče različite verzije mitova. To ne znači, dakako, da su samo mitovi o zajedničkom porijeklu osiguravali konstrukciju kolektivnog identiteta i da su predstavljali jedino strateško sredstvo njegova uspostavljanja: njima zacijelo treba pridružiti i kolektivnu participaciju u epskoj tradiciji, zajedničke bogove i svetišta i proročišta, poput onog u Delfima, i instituciju olimpijskih igara, na primjer. No da bismo naznačili razliku između uloge mita i ostalih faktora u izgradnji grčkog identiteta, preuzet ćemo Horowitzovu distinkciju između kriterija i indikatora etniciteta,[258] gdje se kriteriji objašnjavaju kao socijalno utvrđeni i kolektivno potvrđeni elementi kakvi se zajednici koja ih uspostavlja ukazuju kao stalni i nepromjenljivi (i u slučaju etničkog identiteta najčešće se ostvaruju u obliku zamišljenog zajedničkog srodstva), dok su indikatori skupovi više-manje promjenljivih operativnih atributa kojima se, pošto se definiraju kriteriji, prividno ili stvarno međusobno razlikuju pojedine grupe. U arhajskom razdoblju grčke civilizacije genealoški su mitovi bili temeljni kriteriji etničkog identiteta, a ostali su elementi igrali ulogu indikatora.

257 HALL1997, 67 *sqq*.

258 HOROWITZ 1975, 119 *sq*.; *cf.* i HALL 1997, 20 *sq*.

Ako prihvatimo pretpostavku da se taj identitet u ranom periodu konstruirao »iznutra«, tako da se u mitskoj naraciji pojedine grupe povezuju sa zajedničkim pretkom i na taj način apstrahiraju međusobne razlike, dakle ako još jedanput preuzmemo Hallovu teoriju prema kojoj je sve do perzijskih ratova autopercepcija Grka bila prije svega agregativna ili kumulativna,[259] to bi nas moglo navesti na pomisao da se etnički identitet ne gradi samo uspostavljanjem i održavanjem granica prema drugima, kako to tvrde Barthovi sljedbenici, nego i dokidanjem ili ublažavanjem tih razgraničenja, kad to okolnosti zahtijevaju. Ali posljedica je prihvaćanja ove hipoteze i to da se granice grčkog identiteta »prema van«, dakle u odnosu prema onima koji nisu bili Grci, moraju smatrati mnogo fluidnijima i neodređenijima nego što su bile u klasičnom razdoblju; ta se tvrdnja može dokazivati i time što u ranoj epici, kod Homera i Hesioda, još nema izražene svijesti o specifičnosti Grka (iako je Buxton ponudio interpretaciju prema kojoj se *Odiseja* mora čitati kao stvaranje distinkcije između Grka i naroda što ih je Odisej posjetio[260]), niti se njihova zajednica formira kao endogamna, što je inače jasan znak povlačenja granica prema drugima.[261] Ipak, ne treba zanemariti niti činjenicu da su mitske genealogije pružale jasan okvir i za razgraničenje »prema van«, budući da se etničkoj zajednici nije mogao pridružiti nitko osim onih čiji su »praoci« bili uvršteni u rodoslovno stablo.[262]

Pitanje je, dakako, u kojoj je mjeri jezik u arhajskom periodu sudjelovao u oblikovanju etničkog identiteta i etniciteta Grka. On je nesumnjivo u određenim situacijama, ondje gdje su se me-

259 HALL 1997, 47.

260 BUXTON 1994. Napokon, i Trojanci u *Ilijadi*, ma koliko bili nerazličiti od Grka, ipak u homerskoj percepciji predstavljaju one druge, protivnike koji su okupili sve Grke u zajedničkom pohodu.

261 Temistoklova je majka, na primjer, potjecala ili iz Trakije ili iz Karije, a Kimonova je bila kći tračkoga vladara. Tek će Periklo uvesti propis prema kojem status atenskog građanina mogu steći samo oni čija su oba roditelja Atenjani.

262 Herodot (*Povijest* 5, 22 i 8, 137) spominje kako je Aleksandar, sin Aminte, vladar Makedonaca, još u 5. st. pr.n.e. morao dokazati da je njegov predak, Perdika, bio praunuk Heraklova sina Hila, od koga su potekle obje spartanske kraljevske obitelji, kako bi mogao sudjelovati u olimpijskim natjecanjima.

đusobno susretali govornici grčkih i negrčkih idioma, služio kao indikator različitosti, no mogao je to biti – kao što smo spomenuli govoreći o grčkoj jezičnoj zajednici i njezinoj epihorskoj nejedinstvenosti – i u međusobnim susretima govornika grčkih idioma. Upozorili smo već na činjenicu da su svjedočanstva o tome da je postojala jasna svijest o jezičnoj raznolikosti iz arhajskog vremena posve rijetka, te se čini sasvim izvjesnim da u to doba jezik nije nikako pripadao među kriterije uspostavljanja etniciteta nego se samo upotrebljavao kao povremeni indikator. Postoji, ipak, bar jedan slučaj u kojemu se jezik već u tom razdoblju funkcionalno približava Horowitzovu pojmu kriterija etniciteta, no iz pozicije jedne manjinske, negrčke zajednice u grčkom okruženju. Eteokrećani, jedna od pet kretskih zajednica koje spominje Homer u onim jedinim svojim stihovima koji eksplicitno opisuju višejezičnost nekog područja,[263] upotrebljavaju svoj jezik na natpisima od polovice 7. st. pr.n.e., no u 6. st. pr.n.e. natpisu u gradu Dreru pridodaje se grčki tekst, jer je u to vrijeme grčki na Kreti općenito postajao osnovnim jezikom javne komunikacije, pa za stanovništvo otoka koje nije pripadalo grčkoj jezičnoj zajednici možemo pretpostaviti da je bilo dvojezično i da se smanjivalo. Premda iz Drera nakon 6. st. pr.n.e. više nema eteokretskih natpisa, od toga vremena nadalje, sve do 2. st. pr.n.e., pronalazimo ih u drugom kretskom gradu, Presu: nema nikakva razloga da posumnjamo da su i ondje govornici eteokretskoga bili u 6. st. pr.n.e. u manjini i dvojezični, tako da bi onim malobrojnima pismenima među njima i natpisi na grčkom bili dovoljni, no očito je da je eteokrećanska zajednica (ili bar njezina elita) odabrala jezik kao sredstvo (i kriterij) simboličkog iskazivanja svojeg etniciteta.[264] Treba još jednom naglasiti da se ovdje radi o negrčkoj manjinskoj zajednici i njezinu kolektivnom identitetu: ona time samo uspostavlja paradigmu »manjinske strategije« koju ćemo u brojnim varijacijama susretati osobito u novom vijeku i koja se sastoji od odabira onog sredstva koje je u domeni simboličkog najjasniji pokazatelj različitosti manjine od većine; vjerojatno neindoevropski eteokretski idiom, koji je uz to

263 *Odiseja* 19, 172-177.

264 *Cf.* HALL 1997, 178 *sqq.*, koji se pri tom poziva na istraživanja Anne Morpurgo Davies.

možda bio – stvarno ili bar u percepciji svojih govornika – legitiman nasljednik jezika minojske civilizacije i mističnih zapisa na linearu A, te je imao »drevniju i znamenitiju« prošlost od grčkoga, idioma »pridošlica« i »rušitelja palača«, zacijelo je posjedovao upravo tu traženu simboličku dimenziju.

U klasičnom periodu grčke civilizacije, od 5. st. pr.n.e. nadalje, situacija se – kao što smo već pokušali pokazati govoreći o grčkoj jezičnoj zajednici – radikalno mijenja i kad je riječ o grčkom poimanju vlastita etničkog identiteta. Te su promjene uvjetovane brojnim faktorima, od kojih ćemo spomenuti samo neke. Prije svega, nova racionalnost 5. st. pr.n.e., koju su koncipirali već predsokratovski filozofi prirode, no čijoj su široj promociji uvelike pridonijeli sofisti, i spoznajni okret od velikih kozmoloških pitanja prema problemima ljudskog života i sreće, o čemu uvjerljivo svjedoči Sokratova filozofija, definitivno oduzimaju eksplikativnu moć mitološkim objašnjenima, pa se više ni konstrukcija etniciteta neće moći na njih efektivno pozivati, osim kao na vlastitu tradiciju. S druge strane, što je možda još važnije, u tom stoljeću – kao što smo vidjeli – Grci, pod utjecajem perzijskih ratova, počinju Negrke doživljavati kao prave Druge, kao barbare u punom, novom smislu te riječi, i svoje identitetske granice sada povlače u odnosu prema njima.[265] I napokon, unutar same Grčke javljaju se težnje za panhelenskom hegemonijom, a one se manifestiraju prije svega u sve izraženijim napetostima između Atene i Sparte, što će koncem stoljeća dovesti do peloponeskih ratova i označit će početak kraja »zlatnog doba« grčke civilizacije. Prema tome, proces restrukturiranja etničkog identiteta u mnogim je svojim dimenzijama paralelan procesima koje smo zapazili u formiranju grčke jezične zajednice: u vrijeme perzijskih ratova i neposredno nakon njih ta dva procesa ne samo da imaju gotovo identičan tok nego se i međusobno dubinski isprepleću, što nije ni najmanje neobično, budući da se oba pojavljuju u funkciji istog projekta konstituiranja svegrčkog kolektiva u opoziciji prema negrčkim barbarima; taj je projekt, kako smo naznačili,

265 HORNBLOWER (1983, 11) kaže: *Persia gave the Greeks their identity, or the means for recognizing it.* HALL (1997, 47) ovaj tip izgradnje identiteta naziva opozicijskim za razliku od agregativnoga, koji je karakterizirao prethodno razdoblje.

bio djelo atenske političke elite i u krajnjoj je konsekvenciji bio namijenjen ustoličenju Atene u hegemona svih grčkih gradova.

Tražeći, dakle, primjerenu simboličku strategiju koja će zamijeniti prevladane (i dijelom iracionalne) mitološke genealogije, stvaraoci novog poimanja grčkog identiteta jezik premještaju iz područja operativnih indikatora u domenu čvrsto utvrđenih kriterija etniciteta i tako – prvi put, koliko nam je poznato, u zapadnim civilizacijama – identificiraju jezičnu zajednicu s etničkom. Pri tome se, između ostalog, pozivaju na već konstatirano uvjerenje da je *logos* podjednako u temelju racionalnosti Grka i njihova jezika, te da se isto tako on manifestira u njihovoj sposobnosti da urede kolektivni život na takav način da bude demokratski okvir u kojem će pojedinci (dakako, oni koji na to imaju pravo, dakle slobodni i punopravni muškarci) moći ostvariti sreću u svojim pojedinačnim bivanjima. Time se uspostavlja i drugi kriterij etniciteta: zamišljena grčka težnja za slobodom i optimalnim društvenim uređenjem polisa koja će se bitno razlikovati od barbarske želje da budu ili tirani ili robovi, ili da žive u posve kaotičnim zajednicama. Nije teško zapaziti da je ovaj distinktivni nivo »načina života u zajednici«, koji se projicira kao granica između Grka i Negrka i koji na više mjesta eksplicira i Herodot[266] (koji je u svojoj objektivnosti i te kako bio svjestan nesavršenosti realnog političkog konteksta grčkih gradova), uvelike drugačiji od one »etnografske« razine na kojoj isti Herodot uspoređuje bez hijerarhijske valorizacije običaje pojedinih naroda.

Izjednačavanje grčke etničke i jezične zajednice bilo je – ne treba to zaboraviti – projekt s jasnom ideološkom pozadinom; osim toga, bio je to nerealizirani projekt čije su ostvarenje spriječili s jedne strane poraz Atene u peloponeskim ratovima, a s druge strane uspješnost jednog drugog, makedonskog političkog projekta. Stoga smijemo s pravom posumnjati u to da je bilo u kojem trenutku grčka zajednica u cjelini (pa čak i samo u svojim povlaštenim dijelovima, dakle u elitama raspršenima po različitim gradovima od Velike Grčke sve do maloazijskih i crnomorskih obala) uistinu jezik smatrala bitnom odrednicom svojeg etničkog identiteta i možemo lako zamisliti da se u onim grado-

266 *Cf.*, npr., *Povijest* 3, 80-82.

vima i područjima u kojima je radi mogućnosti komunikacije s okolnim stanovništvom prevladavala višejezičnost u svijesti pojedinaca i kolektiva zadržavala razlika između etničke i jezične pripadnosti, te da su se ondje Grci u oblikovanju svoje etničke zasebnosti služili drugim, lokalno uvjetovanim, sredstvima i strategijama a ne pozivanjem na jezičnu raznolikost. U svakom slučaju, intencionalna identifikacija jezične i etničke zajednice morala je biti vrlo kratkog vijeka i teško je mogla funkcionirati u razdoblju makedonske prevlasti. Već u 4. st. pr.n.e. Isokrat, znameniti atenski govornik, u svojem *Panegiriku*, posvećenom upravo veličanju grčke nadmoći i specifičnosti, s finom upotrebom sinegdohe, u kojoj se Atena proširuje na cijelu Grčku kao njezin reprezentativni predstavnik kaže:[267]

> Toliko je naš grad razboritošću i govorništvom ostavio iza sebe ostale ljude da su njegovi učenici postali učitelji drugima i doveo je do toga da se čini kako osnovno svojstvo imena Grk više nije njihov rod nego sposobnost promišljanja stvari, te kako se prije nazivamo Grcima zbog svojeg obrazovanja nego zbog toga što bismo dijelili zajedničke prirodne osobine.

U ovoj se definiciji »zajedničkosti« Grka (koju još uvijek – iz perspektive atenskih pretenzija – diktira Atena) više ne spominju ni jezik ni političko uređenje nego *logos* i ono što bismo danas nazvali kulturom.[268]

Ovaj je nestanak jezika iz određenja etničkog identiteta i njegovo vraćanje među operativne indikatore u 4. st. pr.n.e. relativno lako objasniti. Naime, grčka se jezična zajednica u helenizmu, dakle u imperiju Aleksandra Makedonskog i u državama dijadoha, ubrzano širila i obuhvaćala je, kako smo kazali, sve više etničkih Negrka, bilo kao dvojezične (ili višejezične) govornike bilo kao ljude kojima je grčki bio prvi, a ponekad i jedini, idiom izražavanja. Osim toga, u tom je razdoblju – a još više u vremenu rimske prevlasti – etnicitet na neki način, pod utjecajem »inter-

267 *Panegirik* 90.

268 *Cf.* i – za francuski pristup etničkoj problematici inače pomalo neobičnu knjigu – CUISENIER 1996, 67.

nacionalizacije« civilizacijskih paradigmi,[269] gubio na važnosti kao integrativni element i kao domena ostvarivanja solidarnosti i zajedništva, mada tu tvrdnju ne treba shvatiti kao uspostavljanje nekog općeg pravila: Egipćani i Židovi pod rimskom vlašću ukazuju nam na značajne izuzetke u tom pogledu.[270] Ova transpozicija grčkog zajedništva s uobičajenih kriterija etniciteta, kakve predstavljaju zamišljeno zajedničko porijeklo ili jezik, na drugačije, »kulturne« sadržaje još jasnije dolazi do izražaja nakon pojave kršćanstva (koje i samo svojom supranacionalnom biti pridonosi slabljenju etničkih kohezija) i u Bizantu, kada su se Grci odrekli čak i helenskog imena, da bi napokon, kao *Romei*, protiv Turaka branili kršćanstvo i Rimsko Carstvo (*Romeosini*) čijim su se posljednjim pravim predstavnicima zamišljali.[271]

Za razliku od Grka, koji su u dugim razdobljima svoje antike nesumnjivo posjedovali svijest o etnicitetu, premda su je, kao što smo pokušali pokazati, sasvim kratko izravno povezivali s jezikom kao njegovim bitnim kriterijem, Rimljani su od samih svojih početaka bili osuđeni da kolektivne solidarnosti konstruiraju na drugim temeljima. Prema arheološkim ostacima možemo pretpostaviti da je Rim već u najranije doba bio naselje čije se stanovništvo sastojalo ne samo od Latina iz okolnog Lacija nego i od Sabinjana, Grka i Etruščana.[272] Prisutnost Sabinjana i Etruščana u najranijem Rimu potvrđuje i legendarna rimska povijest u pričama o otmici Sabinjanki (nakon koje sabinski kralj postaje Romulov suvladar) i o dvama etruščanskim kraljevima Rima. Ova početna etnička izmiješanost, koja je i kasnije, kao što to legende dokazuju, ostala dio autopercepcije Rimljana,

269 Termin *internacionalizacija*, kao i termin *globalizacija*, koji se danas nerijetko upotrebljavaju u ovom kontekstu, ipak ovdje imaju nesumnjivo anakroničan prizvuk.

270 *Cf.* DICTIONARY 2000, *s.v.* *Nationalism* (A.J. Spawforth).

271 *Cf.* HOBSBAWM 1993, 83. Samo je naoko paradoksalna činjenica da su grčki etnicitet s antičkom Grčkom ponovo povezali tek zapadnoevropski istraživači u 18. stoljeću, a njihove su ideje prenijeli – u različitim verzijama, zbog čega još i danas grčka jezična zajednica nije ni na nivou standarda posve jedinstvena (iako se posljednjih decenija tome napokon približila) – pripadnici grčke elite i pretvorili ih u simbolički dio nacionalnog programa oslobođenja; *cf.* THIESSE 1999, 87 *sqq.*

272 *Cf.* DICTIONARY 2000, *s.v.* *The Origins of Rome* (T.J. Cornell).

onemogućavala je formiranje jedinstvenog etničkog identiteta.[273] Zbog toga se kod Rimljana ne stvaraju mitološke genealogije u grčkom smislu, a mitovi o porijeklu, koji su se uostalom pojavili relativno kasno,[274] povezuju ih s Trojancem Enejom i s latinskom Albom Longom iz koje potječu Romul i Rem; no Romulu su, da bi Rim mogao postati gradom, bile potrebne – rekli smo – sabinske žene.

Rimljani, prema tome, nisu svoje zajedništvo izgrađivali kao etnički kolektiv niti kao s njim povezanu jezičnu zajednicu (čiji smo otvoreni i inkluzivni karakter s nejasnim razgraničenjima prema pripadnicima drugih jezičnih zajednica već opisali), nego su u osnovi preuzeli helenistički model i ugradili ga, uz nužne transformacije, u svoj projekt izgradnje svjetskog imperija.

Kako se rimska vlast počela stvarno širiti u trenutku kad je u Grčkoj helenizam bio u punom uzmahu, i kako su općenito grčki civilizacijski modeli upravo tada postali uzor Rimljanima u mnogim područjima života, nije čudo što su i kolektivnu solidarnost i koheziju vlastita društva izgrađivali na sličan način, to više što je sve do kraja republike Rim u formalnom političko-pravnom smislu funkcionirao kao grad-država. I rimska se zajednica, dakle, najprije kroz kompliciranu mrežu savezničkih i pridruženih gradova, a zatim i kroz institucije provincijskih uprava, formirala prije svega s pomoću zajedničkih civilizacijskih dostignuća, no za razliku od grčke helenističke zajednice koja je polagala pravo na »metafizičke« pojmove racionalnosti, obrazovanosti i kulture, Rimljani su kriterijima zajedništva proglasili pragmatičnije fenomene, koji su s jedne strane, budući da su bili realnije prisutni u svakodnevici, omogućavali efikasno provođe-

273 To, dakako, ne znači da se u toku rimske povijesti nisu pojavljivali kolektivi koji su se, u odnosu prema nekim drugim grupama, smatrali »pravim« Rimljanima, no njihovi su interni kriteriji mogli biti samo djelomično etnički (čak i kod obitelji Julijevaca oni su morali sezati izvan Rima i pozivati se na Enejina sina Askanija ili Jula i smještati tako svoje porijeklo u Albu Longu a ne u Rim), a većim su se dijelom zacijelo zasnivali na stupnju urbaniziranosti ili »profinjene« obrazovanosti; od trenutka kad je za cara mogao biti izabran i čovjek iz Ilirika ili Dalmacije, rimsko je zamišljeno porijeklo svakako postalo mnogo manje važno.

274 Većina suvremenih istraživača smješta njihov više-manje fiksiran oblik u 3. st. pr.n.e.; *cf.* DICTIONARY 2000, *s.v. Mythology* (J. Bremmer).

nje kontrole nad različitim teritorijima i njihovim stanovništvom, a s druge su strane predstavljali originalni »rimski proizvod« čija je pojavnost jasno zacrtavala granice prema onim društvima koja ga nisu posjedovala. Riječ je, dakako, prvenstveno o rimskom pravnom sistemu i uređenju političkog prostora javnosti, koje svoju definitivnu točku doseže onda kad se stanovnicima nekog teritorija dodijeli rimsko građansko pravo, a zatim i o priključivanju službenim kultovima, rimskom tipu urbanizacije, centurijaciji zemljišta i modalitetima vlasništva nad zemljom i njezine obrade. Da se nije radilo o zajedništvu zasnovanom na etničkom principu, jasno pokazuje činjenica da su, unutar ovog rimskog okvira i usprkos tome što su ga prihvaćali, mnogi kolektivi zadržavali svoje etničke specifičnosti, služeći se pri tome kriterijima i indikatorima iz uobičajenog repertoara simboličkih sredstava. No da se doista može govoriti o zajedništvu, s druge strane dokazuje i to da su se i stoljećima nakon propasti Zapadnog Rimskog Carstva pojedine zajednice deklarirale kao legitimni nasljednici njegova kolektiviteta.

U cijelom tom razdoblju izjednačavanje etničkog i jezičnog identiteta vjerojatno je prije bilo izuzetak nego pravilo ili je – u najmanju ruku – predstavljalo marginalnu strategiju u odnosu prema onoj što ju je promovirala rimska vlast, koja je, kao što smo vidjeli, težila pravnoj, političkoj i ekonomskoj integraciji lokalnih socijalnih elita[275] i dopuštala je njihovim pripadnicima da se priključe latinskoj jezičnoj zajednici kako bi mogli sudjelovati u prostoru javne komunikacije, ali ih nije prisiljavala na etničku asimilaciju. Neke su grupacije na marginama, bilo rimskog teritorija (poput Germana, na primjer), bilo samog društva (kao već spomenuti Židovi), nesumnjivo među svojim kriterijima etniciteta zadržavale i jezik, i on je u očima Rimljana i romaniziranih skupina bio bar indikator njihove posebnosti, no gotovo je sigurno da su se govornici grčkoga u gradu Rimu, na primjer, smatrali jezičnom zajednicom, ali da nisu – budući da su potjecali s najrazličitijih strana[276] – formirali etničku zajednicu.

275 *Cf.* DICTIONARY 2000, *s.v. Nationalism* (A.J. Spawforth).

276 KAJANTO 1980, 89 *sq.*, na osnovi grčkih natpisa iz carskog Rima pokazuje kako su govornici grčkoga potjecali iz Grčke, Male Azije (i to iz gotovo svih njezinih pokrajina), Sirije, Egipta, iz zapadnog Mediterana, s Bospora i iz

Prema tome, antiku su obilježavala dva osnovna odnosa prema etnicitetu, jedan, grčki, u kojem je etnički identitet igrao važnu ulogu u stvaranju i održavanju kolektiva i njegove, makar prividne i intencionalne, kohezije: u konstruiranju toga identiteta u toku vremena upotrebljavale su se različite strategije, ovisno – između ostalog – i o tome da li je on bio agregativnog karaktera i izgrađivan više »prema unutra« ili je prevladavala opozicijska tendencija njegova oblikovanja »prema van«. Tek u ovom drugom slučaju, u jednom nevelikom razdoblju i u krajnjoj konsekvenciji neuspješno, jezična se zajednica identificirala s etničkim kolektivom, a jezik nije bio poiman samo kao jedan od mogućih indikatora etničke pripadnosti nego i kao njezin bitan kriterij: treba možda još jedanput naglasiti da se, po svemu sudeći, takva funkcija jezika manifestirala više u namjeri političke elite *pro futuro* nego što se uistinu realizirala među govornicima grčkog jezika. Naime, oni su s jedne strane, često vjerojatno i nesvjesni postojanja takve namjere, ostajali ukotvljeni u svojim epihorskim lokalnim, nerijetko i višejezičnim kolektivima, a s druge strane, ma koliko to paradoksalno izgledalo, uspješnost atičke *koine*, njezina polifunkcionalna osposobljenost i njezina efikasnost u javnoj komunikaciji ubrzo su proširili krug njezinih govornika izvan zacrtanih etničkih granica, tako da je ona postala neupotrebljiva kao jasna simbolička demarkacija etniciteta. Drugi je odnos rimski, u kojem se etnička pripadnost smješta na margine socijalne organizacije društva, pa se već u helenizmu, a još više u rimskom periodu, i pojam *éthnos* povezuje s društvenim i političkim autsajderima,[277] pa u tom slučaju ni uspostavljanje relacija između jezičnog i etničkog identiteta ne može biti element dominantne strategije oblikovanja ljudskih kolektiva. Dok prvi odnos zahtijeva u svim svojim fazama jednoznačno etničko razvrstavanje i unutar zajednice i u relaciji prema drugi-

Skitije. Korpus sadržava samo 85 natpisa, pa se može pretpostaviti da je u milijunskom Rimu stvarna raznolikost porijekla govornika grčkoga bila još veća.

277 *Cf.* DICTIONARY 2000, *s.v. Ethnicity* (C.A. Morgan). Ova je pojava slična spomenutoj suvremenoj zapadnoj tendenciji da se pojam etničkoga primjenjuje samo na manjine.

ma,[278] drugi ga sasvim očito ne traži eksplicitno ali ga dopušta onima kojima je to potrebno, pa je – bar u carsko doba – moguće biti istovremeno Rimljanin i Ilir ili Gal, ali je posve nemoguće biti i Grk i Egipćanin ili Frigijac.

Evropsko srednjovjekovlje u osnovi nastavlja primjenjivati rimski odnos prema etničkoj pripadnosti. Naime, slojevi koji su najviše mogli utjecati na formiranje dominantne kolektivne svijesti u ranom srednjem vijeku bili su obrazovani svećenici i plemići koji su se nalazili na vrhovima vazalskih hijerarhija ili vrlo blizu njima. I jednima i drugima njihove socijalne uloge i pozicije nisu dozvoljavale da participiraju u oblikovanju etničkih identiteta, prvima zbog sveopćeg, transetničkog karaktera njihove religije, a drugima zbog toga što su svoje podanike (i svoje seniore) pronalazili gdje im se god za to pružila prilika, bez obzira na njihovu etničku pripadnost. To, dakako, ne znači da se u srednjem vijeku uopće nije manifestirao nijedan oblik etničkog okupljanja ni razvijanja etničkih zajednica. Naime, srednji je vijek započeo prodorom više-manje homogenih velikih pokretnih grupacija koje su se toliko svim indikatorima (jezikom, nerijetko i vanjskim izgledom i odjećom, običajima, načinima borbe, odnosom prema gradovima...) razlikovali od stanovnika poznog Rimskog Carstva da su, čak i da sami nisu posjedovali osjećaj zajedništva (a nema razloga da posumnjamo u to da su u vlastitim očima predstavljali zajednicu), morali izazvati kod onih čije su krajeve u prolasku osvajali u najmanju ruku snažan utisak »drugosti« i tako ih poticati na pokretanje vlastitih obrambenih strategija razgraničavanja, među kojima su se svakako manifestirali i simbolički postupci karakteristični za formiranje etniciteta. Kada bi se nomadski sudionici »seoba naroda« zaustavljali i trajno ostajali u nekom području, premda su se makar djelomično prilagođavali kasnoantičkim i kršćanskim civilizacijskim obrascima, ipak su zadržavali i neka obilježja iz svojih prethodnih razdob-

278 Ipak – recimo to još jedanput – on ne implicira, osim možda *in abstracto* u kratkotrajnom periodu između perzijskih i peloponeskih ratova, i jednoznačno i etničkoj taksonomiji adekvatno jezično razvrstavanje, tako da Herodot, na primjer, može konstatirati da je njegov rodni Halikarnas dorski grad (*Povijest* 1, 144; 2, 178), premda se u njemu govori, kako to potvrđuju ne samo i najstariji natpisi nego i sam Herodotov idiom, jonski.

lja, među kojima su se mogli nalaziti i tragovi etničkog kolektiviteta. No što su više njihove elite prihvaćale parametre feudalnog života, to su manje bile spremne podržavati vlastitu etničku raznolikost i sve su više težile tome da se proglase nasljednicima rimskog i kršćanskog ekumenizma. Stoga osnovne promotore etničkoga u ranom srednjem vijeku ne treba tražiti niti u elitama koje posjeduju moć i znanje neophodno za njezinu realizaciju (a ponekad i oboje), niti među seljacima i slojevima s dna socijalne hijerarhije, koji su se zadovoljavali sigurnošću kakvu su im pružali njihovi uski lokalni kolektivi i njihovi neposredni gospodari, nego – kako kaže Marc Bloch[279] – među slojem vitezova i manje obrazovanih svećenika, dakle među onima čiji su horizonti nadilazili lokalne autarkije ali nisu dosezali u načelu dalje od širih regija; kasnije će im se pridružiti i građani istih ili sličnih vidokruga (a to znači: ne i bogati trgovci ili bankari niti doista obrazovani polaznici sveučilišta[280]). Da je i jezik služio kao indikator razlika, koje su bar u početku bile više regionalnog nego etničkog karaktera, uz nekoliko drugih svjedočanstava dokazuje i anegdota koju spominje Valafrid Strabon i prema kojoj je sastanak dvaju vladara, francuskog Karla Glupog i njemačkog Henrika I., bio 920. g. prekinut zbog tučnjave njihovih pratnji koja je izbila pošto su se jedni drugima rugali zbog jezika.[281]

No u srednjem vijeku obnavlja se i upotreba jednog termina koji će mnogo kasnije postati oznaka za osnovni etnički entitet Evrope, pa i cijeloga svijeta: to je termin *natio*, pa će mnogi htjeti već u njegovoj ranoj srednjovjekovnoj upotrebi vidjeti semantički ekvivalent moderne nacije i pozivat će se, kad im to bude odgovaralo, na srednjovjekovne *nationes* kao na sasvim samorazumljive prethodnike suvremenih nacija. Da bismo razumjeli što je *natio* označavala u ranom srednjem vijeku, moramo se vratiti klasičnoj upotrebi riječi. U klasičnom latinitetu *natio*, kad označava demografsku grupaciju a ne jednostavno grupu ili klasu živih bića, poput helenističkoga termina *éthnos* upotre-

279 BLOCH 2001, 413 *sqq*.

280 Hanzeatski su gradovi i trgovci još dugo u novom vijeku svojim transnacionalnim ekonomijama predstavljali ozbiljnu smetnju evropskim državama-nacijama u nastajanju.

281 BLOCH 2001, 417.

bljava se isključivo kad se govori o drugima, o onima koji nisu Rimljani, i – najčešće – o onima koji nisu prihvatili temeljne distinktivne principe rimskog društva: zato se ona semantički suprotstavlja riječima *populus* i *civitas*, koje se primjenjuju na Rimljane, te se *populus Romanus* ni u kojem kontekstu ne može zamijeniti sintagmom *natio Romana*.[282] I u *Vulgati* odabrani je narod *populus*, a ostali su *nationes* ili *gentes*, dok je kod crkvenih otaca, kod Tertulijana na primjer, *natio* oznaka za pogane, nasuprot kršćanima koji su *populus*.[283] U kasnijem srednjem vijeku *natio* se počinje upotrebljavati u univerzitetskom, samostanskom i vojničkom žargonu da bi se označile skupine na koje se, prema regionalnim i jezičnim kriterijima, dijele članovi tih institucija: na Pariškom sveučilištu oko 1220. godine spominju se četiri *nationes*, a na Bolonjskom ih je bilo čak trideset i pet.[284] Ove se grupacije uspostavljaju, prema tome, uvijek u međusobnim opozicijama, i to među ljudima koji u osnovi ne pripadaju okolini u kojoj su se našli (dakle, za nju predstavljaju strance, a ne »autohtoni« *populus*), ali koji su i međusobno stranci, no objedinjeni zajedničkom institucijom. Drugim riječima, svako tumačenje koje bi srednjovjekovne *nationes* izjednačilo sa suvremenim nacijama bilo bi izrazito anakronijsko, a njihove odrednice i podjele pokazuju da je jezik i ovdje služio ponekad kao indikator ali nikako kao osnovni kriterij klasifikacije. Uostalom, o tome da se niti riječ *gens* u drugim kontekstima nije mogla identificirati s jezičnom pripadnošću govori i mnogo citirani odlomak iz *Etimologija* Izidora iz Seville, koji još u 6. st. pod *gens* podrazumijeva i starozavjetne narode i plemena i kaže:[285]

282 *Cf.* LEWIS & SHORT 1993, *s.v. Natio*, gdje se navode Ciceronovi primjeri: *nationes natae servituti* ili *immanes et barbarae nationes*, ali i: *eruditissima Graecorum natio.*

283 *Cf.* JAMES 1996, 9 *sqq.*, gdje se nalazi i kratak ali informativan pregled upotrebe termina *natio* kroz srednji vijek.

284 Ukrštanje različitih kriterija pri određivanju *nationes* vidljivo je u pariškoj podjeli: francuska *natio* okupljala je, kako kaže JAMES (1996, 10), govornike romanskih jezika, pikardijska ljude iz područja današnje Nizozemske, normandijska one iz sjeveroistočne Evrope, a germanska govornike njemačkih i engleskih idioma; bolonjske su *nationes* bile razvrstane u *Citramontanes* i *Ultramontanes*, polaznike porijeklom s ove i one strane Alpa.

285 Etimologije 9, 1, 1: *Initio autem quot gentes, tot linguae fuerunt, deinde plures gentes quam linguae; quia ex una lingua multae sunt gentes exortae.*

> U početku [tj. nakon babilonskog prokletstva] bilo je toliko jezika koliko i plemena, a kasnije više plemena nego jezika, jer su iz pojedinog jezika nastala mnoga plemena.

Ovaj je citat zanimljiv s jedne strane zato što ipak na izvjestan način povezuje jezične zajednice s etničkima, a s druge strane i zbog toga što u daleku legendarnu prošlost stavlja jednadžbu *una gens = una lingua*, koja će se početi realizirati kao dio sasvim drugačijih procesa tek mnogo kasnije.[286]

Zapravo su se etničke zajednice u srednjem vijeku počele postupno konstituirati kao u svijesti ljudi realno prisutni kolektivi najvjerojatnije onda kad su se velike seobe smirile i kad su interakcije stanovnika u većim regijama postale gušće, te kad su državne organizacije zadobile stalnije forme. Većinu elemenata konteksta u kojem se to događalo, kao i razloge zbog kojih su se mogle pojaviti potrebe za etničkim solidarnostima, već smo opisali govoreći o srednjovjekovnim jezičnim zajednicama: proces vernakularizacije prostora javne komunikacije u tom je kontekstu svakako imao važnu ulogu. Tim elementima, na kraju srednjovjekovlja, treba pridodati i ponovno otkriće grčkog svijeta i njegovih civilizacijskih modela bez nužnog posredništva Rimljana, među kojima i modela konstituiranja etničkog identiteta. No trenutak u kojem se između etniciteta i jezičnog identiteta uspostavlja čvrsta simbolička veza ipak se zapravo podudara s trenutkom politizacije vernakulara i njegova povezivanja s određenim teritorijem: to je ujedno vrijeme kada se etničke zajednice iz svojih prednacionalnih i protonacionalnih formi transformiraju u naciju.

286 *Cf.* AUROUX 1992a, 23.

Majka-nacija

Ako se razmatraju etničke zajednice i njihove transformacije, onda se zacijelo smije ustvrditi da je novi vijek obilježen nastajanjem etničkog fenomena kakav je u ranijim razdobljima bio nepoznat – to je moderna nacija: atribut »moderna« ili »novovjekovna« uz pojam nacije lišava nas potrebe da sudjelujemo u raspravi o tome da li su se neki oblici nacionalnog zajedništva javljali već prije u povijesti, no u relevantnoj suvremenoj literaturi, čak i kod onih autora koji su skloni smještanju protonacionalnih formi etniciteta u srednji vijek ili možda u antiku, nacija se ipak promatra kao pojava koja se sa svim svojim nužnim karakteristikama nije ni mogla manifestirati prije nego što su se realizirali određeni uvjeti, među kojima se nalaze i pojava buržoazije i nefeudalnih oblika proizvodnje, tako da je – u krajnjoj konsekvenciji – svaka nacija zapravo novovjekovna i, s obzirom na ideološki kontekst u kojem se formira, moderna.

O naciji i o procesima njezina oblikovanja posljednjih se decenija pisalo doista mnogo, i neke od – gotovo bi se smjelo kazati – najutjecajnijih suvremenih knjiga u području humanističkih i društvenih istraživanja bile su posvećene toj tematici. U ovim mnogobrojnim radovima, koji sadržavaju ponekad vrlo različite teorijske pristupe i koji nerijetko uspostavljaju jedan s drugim kritički dijalog, detaljno su opisani mnogi aspekti nastajanja i funkcioniranja nacionalnih zajednica, pa i uloga koju su u tome imali jezik i jezične zajednice: bilo bi, stoga, bez ikak-

ve sumnje pretenciozno pokušavati reći nešto novo o ovoj problematici.[287]

Potrebno je ipak pridodati nekoliko napomena koje se tiču odnosa između jezičnih zajednica i nacija u nastajanju. Prije svega, vernakularizacija prostora javne komunikacije, čije smo osnovne faze pokušali prikazati opisujući transformacije jezičnih zajednica u srednjovjekovnoj i novovjekovnoj Evropi, proces je koji je uistinu djelomično paralelan s procesom oblikovanja modernih nacija, ali to ni u kojem slučaju ne znači da je s njim identičan, kao što se to ponekad – u onim pristupima koji u simbolici jezika vide temeljni kriterij nacionalnoga – tvrdi. Ova dva procesa mogu, osobito u periodu politizacije vernakulara, imati dodirnih točaka pa i biti dubinski isprepleteni, ali ima slučajeva u kojima takva njihova međusobna uvjetovanost djelomično ili u potpunosti izostaje: čini se zbog toga bitnim očuvati različitost dvaju događanja, makar u deskriptivnom modelu, upravo zato da bismo jasnije mogli uočiti kada i u kojim slučajevima pojave vezane uz jezičnu djelatnost postaju elementi strateških postupaka kojima se etnička zajednica oblikuje u nacionalnu.

Ako analiziramo situaciju u zapadnoj Evropi i među vernakularima koji su već u ranom srednjem vijeku stupili u nekom obliku na scenu javne komunikacije, lako ćemo zapaziti da su se prve faze njihove vernakularizacije (imenovanje, opismenjivanje, pa i gramatikalizacija) najčešće odigrale mnogo ranije nego što su se ostvarile pretpostavke za formiranje nacije: vernakularizacija ponekad, kao što smo vidjeli, počinje i prije pojave bilo kakve jasne svijesti o mogućem etničkom identitetu govornika vernakulara (osobito na romaniziranim područjima), a ponekad se realizira (posebno u domenama na marginama nekadašnjeg Rimskog Carstva, među Keltima i Germanima) ondje gdje etničko zajedništvo već postoji, no i u jednom i u drugom slučaju ona može nekoliko stoljeća prethoditi procesima formiranja na-

287 Radovima koji su spomenuti u bilješci 183 mogli bismo još pridodati bar knjigu kojom suvremene diskusije započinju (HROCH 1969) i Giddensova djela (GIDDENS 1985 i 1991), te već spomenute knjige JAMES 1996 i THIESSE 1999, dok s lingvističke pozicije temi pristupaju FISHMAN 1989, CAUSSAT, ADAMSKI & CRÉPON 1996, BAGGIONI 1997, a donekle i KHUPANI 1997; svaka od ovih knjiga sadržava bogatu bibliografiju; koristan je – posebno za marksizmom inspirirane teorije nacije – i pregled u LEROTIĆ 1984.

cije. U takvim situacijama vernakularizirani prostor javne komunikacije predstavlja za one grupacije koje, kako bi zadovoljile svoje političke i ekonomske interese, koncipiraju projekte oblikovanja nacije vrlo prikladno područje unutar kojeg se ti njihovi projekti mogu smjestiti, a vernakularizirani se idiom, osobito ako je već bio podvrgnut gramatikalizaciji i tako, makar *in potentia*, dosegao simbolički status latinskoga, lako pretvara u nacionalni simbol. Dapače, jezična zajednica koja je već oblikovana procesom vernakularizacije i koja je u principu, kao što smo vidjeli, transregionalna i nelokalizirana, ukazuje se kao pogodna jezgra nacije u nastajanju, to više što se u pravilu iz redova pripadnika te zajednice regrutiraju i članovi elite koja sastavlja projekt konstituiranja nacije. Ako u tom trenutku započinje politizacija vernakulara, onda se prisvajanje teritorija za jezičnu zajednicu i za buduću naciju realizira istovremeno, a dva se kolektiva, jezični i nacionalni, međusobno identificiraju; no moguće je da je – kao u Njemačkoj, na primjer – vernakular već »osvojio« svoj teritorij, pa ga nacionalni projekt može samo »preuzeti« skupa s jezičnom zajednicom.

Ovaj bismo slijed, u kojem formiranje jezične zajednice prethodi pretvaranju protonacionalnog etniciteta u naciju i u kojem je vernakularizacija prostora javne komunikacije već započela, pa se na neki način samo uvrštava u projekt oblikovanja nacije, mogli – bar sa stajališta »velikih« naroda i država zapadne Evrope – smatrati uobičajenim,[288] i u njemu nacija u nastajanju od jezične zajednice na izvjestan način »krade« jezik i preuzima ga (zajedno s teritorijem, ako je on pridružen idiomu i ako su mu granice određene) kao vlastiti simbol, budući da se on ukazuje kao fenomen koji je za takvu funkciju posebno primjeren, jer već posjeduje ono što naciji u trenutku formiranja još nedostaje – tlo, povijest i, makar prividno, prirodnu povezanost s čovjekom kao pojedincem i s ljudskim kolektivima.[289] Ali nikako nije nužno da se poredak zbivanja uvijek ostvaruje u ovakvoj dijakroniji.

288 BAGGIONI (1997, 50 *sqq.*, te 73 *sqq.* i 201 *sqq.*) ovaj slijed opisuje u terminima prvih dviju »ekolingvističkih revolucija«, prve (15-16. st.), koja se sastoji u gramatikalizaciji vernakulara, i druge (19. st.), u kojoj se oni transformiraju u nacionalne jezike.

289 *Cf.* ŠKILJAN 1996a, 306 *sq.* i ŠKILJAN 1996b.

Ondje gdje se vernakularizacija prostora javne komunikacije odvijala sporije ili do nje – iz različitih razloga – uopće nije došlo, a ipak se pojavila težnja za konstruiranjem nacije (jer su se protonacionalni etniciteti oblikovali nekim drugačijim simboličkim strategijama a ne jezičnima), svi bitni elementi vernakularizacije mogu se realizirati i nakon nacionalnog objedinjavanja, pa čak – kako nam pokazuju primjeri nekih postkolonijalnih država – i nakon osnivanja države koja pretendira na to da bude nacionalna.[290]

Drugim riječima, ponekad i nacija stvara *ex post* jezičnu zajednicu: zapravo, budući da se procesi standardizacije i, posebno, implementacije standardnog jezika odvijaju redovito pod okriljem već konstituirane države-nacije, jezična zajednica nacionalnog jezika, kao što ćemo ubrzo vidjeti, definitivno se oblikuje tek nakon formiranja države. No u ovom času moramo obratiti pažnju na jedan drugi aspekt ove pojave: kako je model konstruiranja nacije proizašao iz političke prakse zemalja u kojima je – kao što smo kazali – jezična zajednica prethodila nacionalnoj, i kako je zbog toga jezik bio proglašen jednim od bitnih (i u osnovi malobrojnih, uz nacionalnu monetu, zastavu, grb i himnu, na primjer) trajnih nacionalnih simbola, pa čak i kriterijem nacionalnog etničkog identiteta, oni koji su preuzimali taj zapadnoevropski model u koncipiranju vlastitih nacionalnih projekata ujedno su – bez obzira na to da li su imali na raspolaganju realnu jezičnu zajednicu i vernakularizirani idiom ili ih nisu još posjedovali – prihvaćali jezik kao nužnu simboličku determinantu nacionalnoga.[291] Zato je u takvu kontekstu jedan od primarnih zadataka kreatora nacije bio ubrzano vernakularizirati prostor javne komunikacije: pri tome, dakako, ne treba nikako zanemariti ni već spomenutu vezu između nacionalnog tržišta i efikasne komunikacije na njegovu teritoriju, a ona je bila moguća prije svega na vlastitom vernakularu.

290 *Cf.* kronološku tablicu za sve evropske jezike koju donosi BAGGIONI 1997, 63-64; v. i THIESSE 1999, 68*sqq*.

291 O tome u kolikoj je mjeri tome pridonijelo herderovsko učenje o povezanosti nacionalnog duha i jezika i, uopće, o filozofskom i ideološkom kontekstu formiranja modernih nacija na ovom mjestu ne moramo posebno govoriti, budući da je ta tematika doista iscrpno obrađena u navedenoj literaturi; *cf.* osobito JAMES 1996 i CAUSSAT, ADAMSKI & CRÉPON 1996.

Budući da projekt konstituiranja nacije u sebi kao jedan od temeljnih političkih ciljeva sadržava namjeru osnivanja države (ili, ako država već postoji: njezine transformacije u nacionalnu državu) i budući da je država-nacija, kao i svaka druga državna organizacija, nezamisliva bez vlastita teritorija i bez granica koje će je razdvajati od drugih država, nije ni najmanje neočekivano da se postupak prisvajanja teritorija, koji smo opisali kao jednu od važnih faza politizacije jezika i jezičnih zajednica, obavezno javlja i u procesu kreiranja nacije, no ovaj put primijenjen na etničku zajednicu. Kako se etničke zajednice, kad se pretvaraju u nacije, u pravilu identificiraju s jezičnima, jer preuzimaju jezik kao svoj simbol, ova su dva procesa nerijetko toliko isprepletena da ih je gotovo nemoguće razlikovati jedan od drugoga. Države se međusobno razgraničavaju na osnovi istih principa koje smo opisali pri uspostavljanju jezičnih granica u toku procesa vernakularizacije, pa povlačenje jedne granice svoj puni smisao stječe samo ako se istovremeno povuku i sve druge granice, dakle ako se na jednak način konstituiraju i druge države (o čemu svjedoče velika »krojenja« evropskih granica, od westfalskog mira 1648. g., preko utrechtskog i – za moderne države-nacije bitnog – bečkog kongresa, 1713. i 1815. g., sve do versailleskog ugovora, 1920. g.). One jezične zajednice koje su u tim velikim podjelama ostale bez podrške države i nacionalnog projekta iza sebe dovedene su u opasnost da ostanu bez »vlastitog« teritorija, te su se kasnije, kako pokazuje primjer Makedonije,[292] morale mučno boriti da ga ponovo »osvoje«, ponekad i bez uspjeha, poput Rusina, na primjer.

No prisvajanje teritorija od strane država-nacija i zacrtavanje njihovih granica nije samo proces koji se odvija nalik na »domino-efekt«, to više što se postupci formiranja nacija i njihovih država, usprkos specifičnostima i razlikama koje među njima postoje, u izvjesnoj mjeri neprestano ponavljaju,[293] nego ima i vrlo ozbiljne posljedice za oblikovanje jezičnih zajednica i kolektivnih i individualnih jezičnih identiteta. Naime, vidjeli smo da je prisvajanje jezika i njegovo proglašavanje bitnim simboličkim

292 *Cf.* SÉRIOT 1997.

293 THIESSE (1999, 64 *sqq.*) s izvjesnom ironijom govori o »kozmopolitizmu nacionalnog«.

elementom nacije jedan od posve uobičajenih strateških izbora u postavljanju granica prema drugima: kako se taj izbor podudara s povlačenjem realnih granica između država-nacija, te kako se zamišlja – makar u nacionalnim projektima, ako se i ne može uvijek provesti u stvarnosti – da se simboličke i stvarne granice moraju podudarati i kako se, napokon, teži identifikaciji jezičnog i nacionalnog kolektiva, idiom koji nacija preuzima postaje nacionalni jezik. Onaj *qui pro quo* koji smo zamijetili kod materinjeg jezika, gdje je termin zapravo označavao idiom područja a ne najbliže govornikove okoline, u ovom slučaju postaje još naglašeniji, jer se sada materinjim jezikom smatra jezik nacionalne zajednice. Pa ako je prije kreiranja nacije i bilo moguće da pojedinac ne zna »svoj« materinji jezik, pa čak i da ga ne prepoznaje niti kao simbol svojega kolektiva, već da ostane »zatvoren«, i na simboličkoj i na komunikacijskoj razini, u strogo lokalizirane epihorske idiome, dakle u »pravi« materinji jezik, promotori nacionalnog jezika takvu mogućnost više ne dopuštaju: biti pripadnikom nacije ujedno znači i prihvatiti njezin jezik kao svoj vlastiti, pa čak i onda kad se između njega i idioma kojim pojedinac svakodnevno govori jedva može uspostaviti jasna veza.[294]

Naime, i ondje gdje nacionalne elite već raspolažu vernakulariziranim idiomom i ondje gdje ga tek stvaraju, ako uspiju formirati nacionalnu državu, one u njoj zadobivaju moćno sredstvo ne samo za implementaciju nacionalnog jezika, ponajviše putem obaveznog obrazovanja koje u principu obuhvaća golemu većinu populacije, nego i za-usađivanje u zajednicu snažne svijesti o tome da je upravo jezik jedan od najbitnijih elemenata identiteta nacije. Da bi se odabrani idiom mogao u jednakom obliku prezentirati svim pripadnicima zajednice kako bi i na taj način simbolizirao njihovu međusobnu povezanost i objedinjenost (ali i zato da bi na jedinstvenom političkom i ekonomskom prostoru države-nacije osigurao efikasnu komunikaciju), on mora biti podvrgnut standardizaciji, a time – kao što smo kazali – završava proces politizacije. Ovim se postupcima u modernim državama jezik javne komunikacije po-

294 THIESSE (1999, 70) slikovito kaže, govoreći o francuskom: *...l'usage de la »langue du roi« était pour les sujets question d'éducation et de choix, l'usage de la langue de la nation est un devoir.*

stupno od obilježja elite pretvara u sredstvo kojim, makar u teoriji, raspolaže cijelo stanovništvo.[295] Uz to, moderne države ne institucionaliziraju samo procese planiranja jezičnog korpusa i standardizacije nego i normativno uređuju status jezikā koji se na njezinu području govore: u državama-nacijama vrh statusne hijerarhije redovito zauzima nacionalni jezik u svojem standardiziranom obliku, a njegova se simbolička važnost nerijetko utvrđuje i ustavnim odredbama. Na taj se način jezična djelatnost, koja se u prethodnim razdobljima samo sporadično ukazivala kao objekt zakonske regulacije, i to najčešće u nekoj od svojih pragmatičnih dimenzija, sada u javnoj upotrebi pojavljuje kao gotovo nezaobilazno područje normiranja, a jezična politika postaje eksplicitan dio politike.

Na kolektivnoj se razini, dakle, u modernim državama definitivno uspostavlja čvrsta hijerarhija idiomā u kojoj se jezik majke-nacije, kao opća zamjena za sve materinje jezike koji se poda nj supsumiraju, nalazi na čelu, zato što je osnovno sredstvo javne komunikacije i simbolički iskaz nacionalnog jedinstva. To ujedno predstavlja i kraj kolektivnih dvojezičnosti i višejezičnosti koje su bile karakteristične za rimsku antiku i mnogobrojna srednjovjekovna razdoblja i područja, te se poliglosijski kolektivi percipiraju kao neobičan (i u osnovi nacionalno neosviješten) izuzetak, ako se ne radi o jezičnim manjinama, o kojima ćemo nešto kasnije govoriti.[296] Potrebno je, ipak, upozoriti na paradoks: kolektivna jednojezičnost dio je nacionalnog projekta što ga promovira intelektualna elita u sprezi s onim društvenim grupama koje posjeduju realnu političku moć[297] i nameće je (u skladu s grčkim modelom) svojoj »projektiranoj« nacionalnoj zajednici kao pravilo, dok je ona sama – bar u trenutku zamišljanja

295 *Cf.* BAGGIONI 1997, 198 *sq*.

296 Osim općeg i obaveznog obrazovanja uspostavljanju jednojezičnosti kao norme pridonijeli su i mnogi administrativni postupci, a među njima se ističu popisi stanovništva u 19. stoljeću, koji od druge polovice 19. stoljeća sadržavaju i pitanje o materinjem jeziku na koje je moguć samo jednoznačan odgovor; *cf.* HOBSBAWM 1993, 104 *sqq*., te KHUBCHANDANI 1997, 149*sqq*. i – u skraćenoj verziji – MESTHRIE 2001, 648 *sqq*., *s.v. Linguistic Census* (autor natuknice je također Khubchandani).

297 O toj sprezi i o ulozi intelektualnih elita uopće u modernim razdobljima bitne je stvari rekao BENDA 1997.

projekta, a nerijetko i kasnije – višejezična, jer se ponaša prema normama rimskog modela.

I na nivou pojedinca u nacionalnim kolektivima jezik nacije postaje najvažniji, a svi ostali idiomi smještaju se ili među entitete koji su podređeni tom jeziku, kao njegovi dijalekti ili sociolekti, ili se smatraju stranim jezicima, koji *per definitionem* »pripadaju« drugim govornicima i zajednicama. Dapače, ideolozi nacionalnoga uvjeravaju od tada pripadnike nacije da jedino u materinjem idiomu (a on je – rekli smo – zapravo supstituiran nacionalnim jezikom) imaju mogućnost potpunog iskazivanja svoje ličnosti i punog realiziranja vlastita identiteta: ova tvrdnja, dakako, proistječe iz ideološki uspostavljene veze između kolektivnog nacionalnog i individualnog identiteta i zapravo se svodi na pretpostavku prema kojoj se pojedinac ne može ostvariti u svojoj »punini« (ma što ona doista označavala) ako ne participira u nacionalnoj etničkoj zajednici koja mu osigurava temelj i njegove individualne egzistencije. O vezi između čovjekova bitka i njegova jezika u filozofiji se promišlja na različite načine, i neki pristupi uistinu usko povezuju ta dva fenomena, a i smještaju ih ponekad u jasne kolektivne okvire,[298] ali, osim u filozofiji koja je nadahnula nacionalnu ideologiju ili je iz njih proizašla, taj jezik – kao što nam to očito dokazuju isprepletene srednjovjekovne jezične zajednice – ne mora biti niti jedini niti nužno prvi idiom kojim je pojedinac ovladao. Prema tome, tek se nakon pojave nacija istinska višejezičnost (u kojoj se svi jezici osim jednoga ne doživljavaju kao strani), i u svojem plurilingvalnom (dakle, funkcionalno nedeterminiranom) obliku i u poliglosijskoj formi (s funkcionalnom distribucijom), počinje smatrati i na kolektivnoj i na individualnoj razini nekom vrstom devijacije koja je, u krajnoj konsekvenciji, neprimjerena nacionalnim zajednicama i njihovim pripadnicima u državama-nacijama.

Ne treba pri tome zaboraviti da su i jedinstvo i jednoznačnost, i na razini zajednice i na nivou pojedinca, uvijek samo prividni i pripadaju »idealnom svijetu« nacionalnog projekta u kojem se nacija manifestira kao homogen i unutar sebe neproturječan kolektiv koji sačinjavaju nacionalno »standardizirani«

298 Za opći pregled problematike *cf.* AUROUX 1996, 221 *sqq.*, a za detalje i: SEYMOUR 1994.

i međusobno nesuprotstavljeni indivuduumi, a ta se idealna projekcija primjenjuje, dakako, i na adekvatnu jezičnu zajednicu. No sve suprotnosti na koje smo upozoravali opisujući jezične zajednice pojavljuju se – nerijetko uz još mnogo jače tenzije, jer se radi o eminentno političkom prostoru – i unutar nacije, tako da homogena nacija, jednako kao i homogena jezična zajednica, a da i ne govorimo o homogenoj zajednici govornika nacionalnog jezika, predstavlja mit koji ideolozi nacionalnog brižljivo održavaju. To ujedno znači da ono što se s njihova stajališta čini, poput višejezičnosti, devijantnim, u zbiljskom životu često funkcionira i kao kolektivan i kao individualan mehanizam održavanja i komunikacijskih i simboličkih veza.

Kao što je poznato, ideologije nacionalnoga u modernoj Evropi temeljile su se na dvama različitim filozofsko-političkim konceptima, premda su obadva imala isti cilj – formiranje nacije i njezino lociranje u vlastitu državu. Ti se koncepti različito nazivaju,[299] ali se u osnovi radi o konstituciji nacije ili kao kolektiva građana na istom (državnom) teritoriju (to je francuski rousseauovski model »ugovorne civilne nacije«) ili kao skupine koja je povezana zajedničkim porijeklom (to je, dakako, njemački herderovski model »*Blut und Boden* nacije«). Pri tome, premda tako izgleda na prvi pogled, ni francuski tip nacija nije lišen pozivanja na etnički identitet, ali on nije najvažnija determinanta pri utvrđivanju nacionalne pripadnosti pojedinca. U filozofskim potkama ovih nacionalnih koncepata jezik također zauzima različite pozicije: u prvome od njih on je prije svega zajedničko sredstvo javne komunikacije koje mora svim građanima podjednako omogućiti sudjelovanje u njezinu prostoru, pa je ne samo jednakost u upotrebi jezika nego i istovetnost svih pojedinačnih jezičnih kompetencija i sistema teorijski preduvjet demokracije; u drugome je jezik emanacija »duha nacije« i, prema tome, mistični prostor u kojem se objedinjuju svi njezini predstavnici.[300] I u

299 Tako će – u literaturi koja se bavi direktno odnosom jezika i nacije – na primjer BAGGIONI (1997, 223 *sqq.*) govoriti o »revolucionarnim« i »romantičarskim« nacijama, SÉRIOT (1997a) suprotstavljat će pojmove *demos* i *ethnos* kao njihove bitne odrednice, dok će AUROUX (1996a) razlikovati kontraktualne od organicističkih nacija.

300 Patrick Sériot u nizu svojih radova (v. npr. SÉRIOT 1992) pokazuje kako je »jezični duh nacije« bio još živ, na primjer, u sovjetskoj Rusiji u Brežnevlje-

sociološkim se interpretacijama jezika dva koncepta razlikuju: u jednoj je jezik društvena institucija koju karakterizira ista ovisnost o socijalnom kontekstu i potrebama kolektiva koja obilježava i druge takve institucije, a u drugoj on je nezavisan fenomen, podložan vlastitim zakonitostima, pa se može usporediti s prirodnim organizmom.[301] No zanimljivo je da, usprkos svim ovim razlikama, jezične politike koje proizlaze iz dvaju modela nalikuju jedna drugoj i u postupcima kojima se služe i – još više – u krajnjim rezultatima. Naime, njihova je posljedica uvijek konstrukcija nacionalnog jezika i njegovo promoviranje u temeljno sredstvo javne komunikacije u državi-naciji, te potiskivanje svih ostalih idioma u drugi plan, bilo tako da se oni proglašavaju njegovim nestandardiziranim varijetetima bilo da se smatraju tuđim jezicima, simbolima nekih drugih grupa.[302] Obje jezične politike, dakle, premda s različitim motivacijama, jezik proglašavaju kriterijem nacionalnoga i njime se služe kao strateškim sredstvom u zacrtavanju granica prema drugima.

U trenutku kada se krajem 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća u zapadnoj Evropi konstituiraju prve države-nacije započinje proces koji će se odigravati nejednakim tempom u preostalom dijelu evropskog kontinenta[303] i koji će u 20. stoljeću zadobiti globalne razmjere. Taj se proces odvija dokidajući ostatke feudalnih država i njihovih neposrednih postfeudalnih nasljednica, čije su se aristokratske elite ponekad snažno odupirale buržoaziji u uzmahu, a ponekad su joj se, makar parcijalno, pridruživale. Pokušavajući se prilagoditi novim vremenima, u okruženju država-nacija u drugoj polovici 19. stoljeća – ako izuzmemo male i tolerirane preostatke feudalnih država, poput vojvodstva Liechtensteina – održala su se dva (a možda i tri, ako im pribrojimo i carsku Rusiju, no u njoj su procesi modernizacije, započeti još pod Petrom Velikim i Katarinom, bili u 19. stoljeću zaustavljeni, pa

voj epohi; u postsovjetskoj Rusiji njegova se vitalnost, kao i drugdje u tranzicijskim državama, samo povećala.

301 *Cf.* AUROUX 1996a, koji detaljno razrađuje ova dva koncepta.

302 *Cf.* ŠKILJAN 1998, 146 *sqq.*

303 GELLNER (2001, 107 *sqq.*) razlikuje – krećući se sa zapada prema istoku – četiri »vremenske zone Evrope« u kojima se sukcesivno događaju bitne strukturne promjene društva.

je u osnovi i dalje prevladavala feudalna struktura društva) multinacionalna imperija, čija se konstitucija nije mogla transformirati u nacionalnu državu: Austro-Ugarska Monarhija i Otomansko Carstvo. Njihova se jezična politika morala zasnivati na drugačijim principima nego ona u državama-nacijama, jer nisu, dakako, jedan jezik mogli smatrati simbolom svih etničkih skupina ili nacija u nastajanju koje su se našle unutar njihovih granica. Zbog toga neuspio pokušaj jezične unifikacije i germanizacije administrativne i političke domene javne komunikacije u Habsburškoj Monarhiji u vrijeme Josipa II. treba prije promatrati, u okviru njegovih planova modernizacije i oduševljenja merkantilizmom, kao težnju za postizanjem efikasnije komunikacije u golemoj državi nego kao nametanje nacionalnog simbola. S druge strane, djelomične i potpune »jezične emancipacije« što su ih zagovarale pojedine nacionalne elite unutar Monarhije i uspjesi koje su na tom području ostvarivale zacijelo su izravno pridonosile ne samo smanjivanju djelotvornosti već ionako glomaznog i neefikasnog birokratskog aparata nego i raspadu države.[304] Za razliku od Austro-Ugarske koja se pokušavala prilagoditi novim agresivnim ideologijama unutrašnjim političkim reformama i djelomično ih, koliko je to bilo moguće, inkorporirajući u svoj sistem, Otomansko je Carstvo ustrajavalo u svojoj u osnovi feudalnoj organizaciji, a stanovništvo se nije dijelilo po etničkom niti jezičnom niti političkom ključu već prema religijskoj pripadnosti: tako dobivene jedinice, *milleti*, u određenim su domenama javne komunikacije (religijskoj ili književnoj, na primjer) zadržavale visok stupanj autonomije, ali njegovo je korištenje moglo imati samo ograničen domet, i zbog toga što je stanovništvo bilo velikim dijelom isključeno iz gotovo svih oblika javnog saobraćanja i zato što su unutar jednog *milleta* bili okupljeni (nerijetko i prostorno disperzirani) pripadnici raznih jezičnih zajednica.[305] Iako su raspadu ovih dvaju imperija uz ratna zbivanja pridonijeli i unutrašnji nacionalni pokreti, i premda je neposredno nakon 1. svjetskog rata Wilsonova doktrina proklamirala ne samo pra-

304 HOBSBAWM (1993, 108 *sq.*) upozorava na činjenicu da je i sámo pitanje o jeziku u popisu stanovništva Austro-Ugarske iz 1880. g. uvelike pridonijelo razbuktavanju jezičnih nacionalnih strasti.

305 *Cf.* BAGGIONI 1997, 177 *sqq.*

vo svake nacije na vlastitu državu nego i pravo na podudaranje državnih granica s etničkima i jezičnima,[306] na ruševinama Austro-Ugarske Monarhije stvorene su dvije očito multinacionalne države (kod ostalih starih i novih država zamišljalo se da ta činjenica nije tako očita) – Jugoslavija i Čehoslovačka, dok je oktobarska revolucija Rusiju transformirala u mnogonacionalni Sovjetski Savez: te će države u svojim jezičnim politikama morati – pa makar na površini – zadržati izvjesne elemente o kojima države-nacije, bar do pojave manjina na političkoj sceni, neće voditi računa.

Da bismo ukazali na različite strategije povezivanja jezičnih i etničkih zajednica u procesima formiranja nacija, iz golema broja mogućih primjera, od kojih svaki ima vlastite specifičnosti i uvijek nanovo dokazuje kako se realna zbivanja ne mogu bez zanemarivanja ponekad i bitnih detalja svesti na modelske prikaze, ma kako oni bili precizno koncipirani, odabrat ćemo i doista u osnovnim crtama prikazati samo tri zapadnoevropske situacije koje nam se po mnogo čemu čine tipičnima.[307]

Jedna je od tih situacija francuska, za koju se s razlogom smatra da je paradigmatska, jer je – ako ništa drugo – upravo francuskom revolucijom u Evropi započeo proces konstituiranja država-nacija i jer se njezinim ideološkim izvorištima inspirirao čitav niz sličnih pokreta i na starom kontinentu i u Americi.[308] Kao što je poznato, vernakularizacija prostora javne komunikacije na području današnje Francuske, premda je riječ o zapadnoj Romaniji, u kojoj se zamjena latinskog odvijala sporije nego u izvorno neromaniziranim krajevima, počela je relativno rano, već u 9. stoljeću, iz kojeg potječe *Strasbourška zakletva* (842. g.) što su je, obraćajući se vojskama, međusobno dali Charles Ćelavi na germanskom i Ludwig Njemački na idiomu koji se smatra sta-

306 HOBSBAWM 1993, 146 *sqq*., koji ujedno jasno pokazuje zašto tu doktrinu nije bilo moguće dosljedno primijeniti (a razlog u osnovi leži u već spomenutom razilaženju imaginarnih projekcija nacionalnih ideologa i realnosti).

307 Četvrti slučaj, hrvatski, bit će sa nešto više detalja opisan u posljednjem dijelu knjige.

308 Ulogu jezika u američkoj revoluciji i u južnoameričkim revolucionarnim pokretima 19. stoljeća vrijedilo bi zacijelo posebno izučiti: od tog nas zadatka oslobađa namjerno odabrano (iako svakako nedovoljno opravdano) evropocentrično polazište koje smo već u početku naglasili.

rofrancuskim: neobrazovani vojnički auditorij, dakako, ne bi razumio zakletvu da je bila izrečena na latinskom. Treba pretpostaviti da su vernakulari, na osnovi odluke Koncila u Toursu (813. g.) kojom se to dopuštalo, ušli ponegdje već ranije u religijsku upotrebu u propovijedima za običan puk.[309] Nakon toga javlja se najprije, u 10. i 11. stoljeću, niz pobožnih literarnih, uglavnom poetskih, tekstova na vernakularima različitih epihorskih osnova (*langue d'oïl*, *langue d'oc*, frankoprovansalski) ali već – kako to očito pokazuje najznamenitiji među njima, *Chanson de Roland* iz 11. stoljeća – s nadregionalnim karakteristikama: literarna produkcija na regionalnim vernakularima cvjetat će i cijelo 12. stoljeće, no tek 1173. g. zapisana je prva poema na frankijskom, vernakularu središnje Francuske i Pariza koji će se kasnije smatrati idiomom kralja i dvora.

Prema tome, u ovom prvom razdoblju možemo pratiti s jedne strane kako su nelatinski idiomi najprije preuzimali (još uvijek samo djelomično) neke od funkcija u javnoj komunikaciji – prije svega u poetskoj i religijskoj domeni – i kako se, s druge strane, formiralo nekoliko jezičnih zajednica govornika nadregionalnih vernakulara: granice među njima zacijelo nisu bile jasno zacrtane i zato što su one jedna na drugu nesumnjivo utjecale, i zato što su njihovi pripadnici svoje jezične poruke promovirali i na širim teritorijima, i zato, napokon, što su donekle ovisile i o čestim političkim promjenama izazvanima ratovima ili predavanjima seniorata iz jedne ruke u drugu. Njihov simbolički utjecaj na epihorske zajednice danas teško možemo procijeniti, ali zamislivo je da su one i među epihorskim govornicima donekle pridonosile konstruiranju nadregionalnih kolektiviteta, a u svojim su interakcijama postavljale i začetke jedne još obuhvatnije simboličke zajednice kakvu će tek mnogo kasnije predstavljati govornici francuskog jezika. U svakom slučaju, budući da su se pripadnici ovih nadregionalnih kolektiva regrutirali uglavnom iz gornjih

309 Kronološki podaci o razvoju francuskog pregledno su prikazani u: BRUNOT & BRUNEAU 1949, VII *sqq.*, a relacije između etničke i jezične francuske zajednice, u dimenziji koja nas ovdje zanima, opisani su s različitih aspekata u: CALVET 1981, 19 *sqq.*, CALVET 1987, 67 *sqq.*, BAGGIONI 1997, 134 *sqq.*, SWIGGERS 1997, 160 *sq.*, TRABANT & NAGUSCHEWSKI 1998, 145 *sqq.*, THIESSE 1999, 67 *sqq.*

slojeva socijalne strukture (i većinom su bili višejezični te su participirali i u zajednici govornika latinskog), teško je zamisliti da su veze između njih i strogo lokaliziranog seoskog stanovništva sadržavale tragove etničke identifikacije koja najčešće pretpostavlja i postojanje mita o zajedničkom porijeklu.

U slijedeća se dva stoljeća vlast francuskih kraljeva širi i učvršćuje, a proces se vernakularizacije ubrzava: pošto osvaja i domenu književne proze i postaje idiomom svakodnevne komunikacije viših slojeva i u drugim područjima Evrope,[310] od kraja 13. stoljeća vernakular se, uz latinski, počinje redovito upotrebljavati i u aktima dvorske kancelarije, te u dijelu pravnih postupaka, pa se na taj način njegova funkcionalna osposobljenost povećava, a »jezik kralja« sve više zadobiva na ugledu i pridonosi, zajedno s književnošću koja se kreira u dvorskim i pariškim krugovima, ujednačavanju implicitne norme i koheziji nadregionalne vernakularne zajednice, no njezina je povezanost s epihorskim lokalnim kolektivima i dalje više simbolička nego komunikacijska; dapače, što se vernakular više »usavršava« i postaje upotrebljiviji u novim domenama javne komunikacije, to je udaljeniji po svojim strukturnim karakteristikama od jezične svakodnevice, posebno na selu.

Od sredine 15. stoljeća vernakular ulazi, kao pomoćni jezik, i u područje obrazovanja, a od 1477. g. *Chroniques de France*, službena povijest Kraljevstva u kojoj je već ranije bio napušten latinski, počinje se tiskati i distribuirati u štampanom obliku: kako napominju Brunot i Bruneau, time se frankijski, dotad još uvijek samo jedan od konkurentnih vernakulara (ali, dakako, s najvećom moći iza svoje zajednice), i simbolički transformira u francuski;[311] no njegov je jezični kolektiv i dalje više socijalno nego etnički determiniran i, ako izuzmemo stanovništvo okolice Pariza, koje je u njemu svakako prepoznavalo »uglađenog rođaka« svojeg idioma, velika ga većina budućih Francuza u komunikacijskom smislu (a mnogi među njima i u simboličkoj dimenziji) doživljavaju bar kao nevlastiti ako ne i strani idiom. Uosta-

310 U Engleskoj, Portugalu, Nizozemskim Pokrajinama, pa i u Italiji: 1298. g. Marco Polo redigira izvještaj sa svojih putovanja na francuskom, *cf.* BRUNOT & BRUNEAU 1949, X.

311 BRUNOT & BRUNEAU 1949, XII *sq.*

lom, govornicima »kraljeva jezika« u tom trenutku nije bilo još ni najmanje stalo do toga da ih uključe u vlastitu jezičnu zajednicu.

1539. g. François I. donosi već spomenuti akt, *Ordonnance de Villers-Cotterêts*, kojim se nesumnjivo ozakonjuje tada već proširena praksa i francuski uvodi u sve pravne postupke, i koji predstavlja jedan od najranijih dokumenata jezične politike u Evropi:[312] njime se zapravo otvara rani proces politizacije francuskoga, jer spominjanje jezika u zakonskoj kraljevoj odredbi svakako ima i simbolički karakter, a ujedno obavezuje pripadnike državne administracije, bez obzira na to kojim idiomom inače govore, da znaju upotrebljavati i vernakular. Budući da se radi o teritoriju Kraljevstva i kralja, ujedno je definitivno prisvojen i teritorij (ali ne i svi njegovi stanovnici!) koji će od sada pripadati francuskom jeziku: time se u percepciji onih koji posjeduju moć brišu granice koje su postojale među epihorskim i nadregionalnim idiomima, i svi se oni proglašavaju (politički neuspjelim) dijalektima i pretvaraju se u manje vrijedne *patois* – to se odnosi ne samo na okcitanski nego i na bretonski i baskijski. S druge strane, zacrtana je i jasna granica »prema van«, a posebno prema njemačkom Svetom Rimskom Carstvu u kojem je u službenoj upotrebi, iako ozbiljno uzdrman reformacijom, još uvijek bio latinski. Zanimljivo je da tek u tom trenutku nastaje potreba za gramatikalizacijom vernakulara,[313] a intenzivno se – pod pritiskom potreba tiskara – raspravlja i o pravopisnoj problematici; istovremeno vernakular osvaja i posljednju domenu javne komunikacije koju je još zauzimao latinski, domenu znanosti. Još je možda interesantnije da se u toj epohi, od znamenitog Du Bellayeva djela *La Deffence et Illustration de la langue françoise* iz 1549. g. nadalje, intenzivno traže argumenti kojima će se dokazati kako je francuski s jedne strane najbolje osposobljen među svim jezicima za sve forme javne komunikacije, a osobito za one »najuzvi-

312 *Cf.* TRABANT & NAGUSCHEWSKI 1998, 146.

313 Ako izuzmemo francuske gramatike pisane za Engleze (od kojih je najstarija ona Palsgraveova iz 1530. g.), prva francuska gramatika francuskog izašla je 1550. g. – to je *Le tretté de la Grammere françoeze* Louisa Meigreta; *cf.* SWIGGERS 1997, 160. Prema tome, iako opisujemo paradigmatski slučaj konstituiranja jezične zajednice, i u njemu su modelske faze vernakularizacije donekle ispremiješane.

šenije«, poput filozofije, književnosti ili diplomacije, a s druge strane kako je njegova drevnost nedvojbena, te da se ne radi o »iskvarenom« latinskom nego o idiomu koji je direktno povezan s hebrejskim, grčkim ili galskim.[314] Nije teško u toj tendenciji, koja karakterizira u ovom periodu sve »velike« evropske jezike, vidjeti obnavljanje grčkog modela jedinstvenog idioma koji jedini u sebi sadržava *logos* ili *ratio*, kao i intencionalno izgrađivanje konstruirane historijske dimenzije radi opravdanja strateških razgraničavanja kolektiva od drugih istovrsnih zajednica: politizacija je jezika bila, dakle, u punom uzmahu i pripremala je ovim protonacionalnim strategijama tlo za identifikaciju jezika i buduće nacije.

Do kraja 18. stoljeća francuski je djelovanjem Akademije standardiziran na svim razinama, i više se ne može govoriti o vernakularu, jer on potpuno istiskuje i ostatke latinskog u svim domenama javne upotrebe (osim, donekle, u religijskoj, gdje katolička crkva u protureformatorskim nastojanjima zadržava latinski kao simbol svoje univerzalnosti). Premda se zamišljena simbolička jezična zajednica podudara u svojem obuhvatu s državnim teritorijem, u stvarnosti je ona mnogo uža od njega, i kad protagonisti francuske revolucije – ma koliko to paradoksalno izgledalo – u »jeziku kralja« vide *langue de la liberté* zbog kojega, da bi se osigurala jednakost građana, treba ne samo odbaciti nego zapravo i zatrti svaki dijalekt i *patois*, te kad ga žele napokon pretvoriti u nacionalni jezik, u simbol poput *Marseljeze* ili trobojnice i u efikasno sredstvo realizacije revolucionarne vlasti, suočavaju se s problemom da jezična zajednica koja bi se jednostavno transformirala u naciju u zbilji ne postoji. Nakon izvještaja što ga je opat Grégoire, jedan od kreatora revolucionarne jezične politike, provevši anketu, podnio 1794. g. Konventu i u kojem je konstatirao da od otprilike 27.000.000 Francuza jedva njih 3.000.000 govori »nacionalnim jezikom«, a još manje ih piše, 2. termidora II. godine[315] donijet je zakon koji uz stroge sankcije propisuje da se u svim oblicima javne komunikacije na cijelom državnom području smije upotrebljavati isključivo francus-

314 *Cf.* CALVET 1981, 19 *sqq.* i SWIGGERS 1997, 176 *sqq.*

315 Tj. 20. srpnja 1794.

ki, što se – u skladu s tvrdnjom jednog drugog ideologa revolucije, Domerguea (»*La République, une et indivisible, dans son territoire, dans son système politique, doit être une et indivisible dans son langage.*«) – odnosilo i na sve dijalektalne forme francuskoga.[316]

Napori koji su ostali konstanta francuske politike[317] da se izjednače jezična zajednica govornika francuskoga i kontraktualna nacija francuskih građana bez ikakve su sumnje, podržani obaveznim općim obrazovanjem i drugim instrumentima jezične politike za implementaciju standarda, urodili plodom: više od 95% građana Francuske osposobljeno je danas za to da u javnoj komunikaciji upotrebljava francuski; ipak, time nije dokinuta niti dijalektalna niti međujezična raznolikost, a nisu ni uklonjene tenzije među pojedinim etničkim zajednicama (posebno u slučaju Baska ili Korzikanaca, na primjer) koje se i dalje služe jezikom kao strateškim sredstvom za utvrđivanje svojih granica prema drugim kolektivima.[318] Prema tome, francuski nam primjer pokazuje kako nacija može nastajati u okviru države koja joj uvelike prethodi. Pri tom ideolozi konstituiranja nacije preuzimaju jezik, čija je vernakularizacija, uključujući i politizaciju, u ovom slučaju također već bila u potpunosti završena, kao nacionalni simbol zajedno sa svim simboličkim elementima koje je on zadobio u toku formiranja jezične zajednice. No jezična se zajednica oblikovala s drugim intencijama i s drugačijim obuhvatom nego što je to predviđao projekt nacije, pa je tek *a posteriori* u realnosti provedena (usprkos snažnom političkom pritisku još uvijek nedovršena) identifikacija nacionalnog i jezičnog kolektiva.

Talijanski je slučaj u mnogo čemu, osobito kad se radi o procesima vernakularizacije i formiranja jezične zajednice, sličan

316 *Cf.* TRABANT & NAGUSCHEWSKI 1998, 160 *sq.* i CALVET 1987, 72. Temeljno djelo za ovaj period predstavlja knjiga: CERTEAU, JULIA & REVEL 1975.

317 2. član francuskog Ustava iz 1992. glasi: *La langue de la République est le français*; *cf.* TRABANT & NAGUSCHEWSKI 1998, 131.

318 Prema podacima s kraja šezdesetih godina prošlog stoljeća (POTTIER 1968) uz bilingvizam dijalekt-standard koji je bio uobičajen u svim ruralnim područjima osim u središnjoj pariškoj regiji, u Francuskoj su još postojale i stalne jezične zajednice provansalskog, baskijskog, katalonskog, talijanskog, alzaškog, flamanskog i bretonskog.

francuskome, pa ga nećemo prikazivati u cijelosti,[319] već ćemo samo upozoriti na dva elementa karakteristična za Italiju. Premda se radi o području na kojem su se također rano pojavili prvi nelatinski pisani tekstovi (u 10. stoljeću), premda je upravo na tlu Italije najavljen evropski novi vijek već u 14. stoljeću, kad je u periodu humanizma znameniti »trolist« – Dante, Petrarca i Boccaccio – jednom »vulgarnom« vernakularu dao sjaj ravan ugledu latinskoga i premda su, napokon, postupci gramatikalizacije, pa i predstandardizacije, počeli ovdje ranije nego drugdje u Evropi,[320] ipak je *questione della lingua*, dakle rasprava o modelu prema kojem će se oblikovati vernakular u prostoru javne komunikacije, izazivalo tokom punih četiriju stoljeća burne rasprave i stvarno je završilo tek s *Risorgimentom* i ujedinjenjem Italije, u drugoj polovici 19. stoljeća. To nije teško razumjeti: u politički rascjepkanoj Italiji, usprkos nesumnjivu ugledu što ga je toskanski stekao u književnoj produkciji[321] i usprkos tome što je on potiskivao druge nadregionalne idiome koji su se u početku razvijali paralelno s njim, prije *Risorgimenta* nije bilo dovoljno političke moći koja bi mogla nametnuti jedinstven model standardizacije. Drugim riječima, autoritet književnosti i obrazovane jezične zajednice, ako ga ne podrži jasno artikuliran politički interes iza kojeg stoji moć, nije dovoljan za dovršavanje procesa politizacije vernakulara: doseg simboličke snage jezika, dakle, uvelike ovisi o sociopolitičkom prostoru koji ga podržava.[322] Posljedica ovakve situacije bila je i to da je u trenutku ujedinjenja Italije realna jezična zajednica govornika nacionalnog jezika bila proporcionalno još manja nego u Francuskoj i još udaljenija od toga da doista funkcionira kao nacija.[323] Redoslijed etapa, prema

319 Takav se sažet pregled, s mnogim relevantnim sociolingvističkim podacima i s izuzetno bogatom bibliografijom, nalazi u MULJAČIĆ 1988.

320 Prva gramatika talijanskoga, ali još bez talijanskog imena (koje će prvi put upotrijebiti za oznaku jezika Leonardo da Vinci, *cf.* MULJAČIĆ 1988, 288), bio je Albertijev traktat *Regole della lingua fiorentina*, napisan oko 1440. g., a prvi je rječnik izdala Accademia della Crusca 1611. g. (*cf.* AUROUX 1992a, 54 i BAGGIONI 1997, 130 *sqq.*).

321 Za razliku od francuskog, talijanski je sporije osvajao druge domene javne komunikacije; *cf.* BAGGIONI 1997, 132.

322 *Cf.* BAGGIONI 1997, *ibidem.*

323 V. bilj. 170.

tome, u konstituiranju jezičnih i nacionalnih zajednica može biti i takav da se najprije zasnuje jezična zajednica koja kasnije zadobiva protonacionalna obilježja, pa zatim država i tek na kraju nacija, s kojom se jezični kolektiv mora identificirati.

Muljačić u nizu svojih radova[324] argumentirano pokazuje na primjeru talijanskoga kako se odnos između dijalekta i jezika ne uspostavlja samo na osnovi njihovih sistemskih karakteristika i kako intencijom kreirani idiomi (on ih naziva *lingue per elaborazione*) ne proizlaze izravno iz epihorskih dijalektalnih idioma; naprotiv, jednom stvoren intencionalni idiom pod »svoj krov« stavlja epihorske varijetete koji se govore na »njegovu« području i pretvara ih *ex post* u svoje dijalekte: ovoj Muljačićevoj tezi, koja je sasvim očito primjenljiva i u drugim, neromanskim domenama, trebalo bi samo pridodati da se »krovna konstrukcija« izuzetno pojačava onog trenutka kad idiom »prisvoji« teritorij za sebe. Ali posljedica je te tvrdnje i to da se u mnogim slučajevima dijalektalna pripadnost nekom jezičnom »krovu« određuje samo prema tome dokle sežu teritorijalne granice standardnog jezika: to znači da je, na primjer, distribucija talijanskih i francuskih dijalekata determinirana u krajnjoj konsekvenciji graničnom crtom između dviju država, a isto bi to moglo vrijediti – između ostalog – i za slovenska i hrvatska pogranična narječja.

Ako bacimo na koncu tek površan pogled na Nizozemsku, vidjet ćemo da nizozemski po svojim sistemskim karakteristikama pripada germanskom kontinuumu i, unutar njega, skupu epihorskih idioma koji se zbog nekih zajedničkih karakteristika okupljaju pod nazivom *Niederdeutsch* i suprotstavljeni su pojmovima *Mitteldeutsch* i *Oberdeutsch*, iz kojega je proistekao njemački standard: većina govornika niskonjemačkih dijalekata nalazi se na teritoriju današnje Njemačke.[325] Ipak, povijesne su okolnosti i politički razlozi doveli do toga da se u 15. stoljeću pojavljuju i nadregionalni idiomi, no članovi njihovih jezičnih zajednica nisu toliko, kao u Francuskoj i Italiji, predstavnici dvor-

324 Osim već spomenutog rada MULJAČIĆ 1988 navodimo samo još: MULJAČIĆ 1989 i MULJAČIĆ 1989a.

325 *Cf.* sažeti pregled u BAGGIONI 1997, 159 *sqq.* i 235 *sqq.*, a više se detalja, s objašnjenjem povijesne i političke pozadine i s relevantnom literaturom, nalazi u HÜNING 1999.

ske aristokracije ili literarnih i znanstvenih krugova koliko pripadnici nove građanske klase u usponu, najprije na jugu teritorija, u Flandriji, a nakon pada pobunjenog Anversa (1580. g.) i proglašenja nezavisnosti Ujedinjenih Provincija (1581. g.) na sjeveru, u današnjoj Nizozemskoj. Jezik odmah postaje strateški instrument u borbi za priznavanje države (a ono će uslijediti tek 1648. g.), te započinje ubrzan proces vernakularizacije: od 1582. g. upotrebljava se u većini administrativnih poslova, 1584. g. izdana je prva gramatika, 1637. g. pojavljuje se prijevod *Biblije*, koji – kao i u mnogim zemljama pod utjecajem reformacije – ima bitan utjecaj na predstandardizacijske procese. Treba naglasiti da pri tome građanska elita uglavnom ostaje dvojezična (nakon 1580. g. u sada katoličkoj Flandriji ona je frankofona, a i u sjevernim Provincijama francuski je jezik konverzacije u građanskim salonima), na sveučilištima se predaje na latinskom ili francuskom, a u trgovačkim se transakcijama upotrebljavaju i engleski i njemački i španjolski. Kao i drugdje u Zapadnoj Evropi, proces vernakularizacije završava u 19. stoljeću, kad nizozemski prodire u sve domene javne komunikacije, no njegovi govornici – premda nacionalni jezik u njihovoj percepciji bez ikakve sumnje zauzima najviše mjesto – sve do danas ostaju velikim dijelom višejezični. U Nizozemskoj, dakle, borba za nezavisnost, osnivanje države i odabir jezika za jedan od njezinih simbola ubrzali su proces vernakularizacije, a rano konstituiranje nacije, koje je bilo potrebno da bi se sačuvala država (i prednosti liberalnog tržišta što ga je ona osiguravala), dovelo je i do pojave nacionalnog jezika ranije nego u većini drugih zemalja. Sve to nije sprečavalo nosioce nacionalnog pokreta da i dalje participiraju i u drugim jezičnim zajednicama, čuvajući tako neka obilježja rimskog modela, koji je u većini slučajeva u tom periodu na zapadu Evrope bio zamijenjen grčkim, i prepuštajući pripadnicima neelitnih društvenih slojeva da budu jednojezični čuvari nacionalnog identiteta.

Svim ovim trima primjerima zajedničko je to da oni prikazuju situacije u zemljama rane industrijalizacije i razvijene kulture u kojima je vernakularizacija prostora javne komunikacije, kao i politizacija jezika, počinjala ranije nego drugdje, gdje su s različitim zakašnjenjima i pomacima u fazama slijedili njihove

postupke i modele. Zbivanja u tim drugim etničkim i jezičnim zajednicama u razdoblju formiranja nacije nije – čini mi se – moguće dokraja shvatiti ako ne sagledamo, makar i u ovako sažetom i površnom obliku, karakteristike njihovih uzora.[326]

326 U sva tri navedena slučaja radilo se, dakako, o »francuskom«, civilnom tipu konstituiranja nacije, premda je i on – kao što smo pokušali naznačiti – sadržavao i neke etničke momente; primjenu »njemačkog« tipa ilustrirat će nam hrvatski primjer u posljednjem dijelu knjige.

Manjinsko pitanje

Nacionalni pokreti u Evropi, na osnovi filozofije i ideologije prosvjetiteljstva koje su artikulirale interese buržoazija u usponu, i na temelju političkih teorija koje su rousseauovsku suverenost naroda u praksi, ondje gdje im je to odgovaralo, rado zamjenjivale suverenošću nacije, za svoj su cilj – kao što smo kazali – redovito postavljale i osnivanje nacionalne države sa svojim teritorijem i granicama. No oni pokreti kojima je uspijevalo realizirati taj cilj (u kontekstu koji je u svakom pojedinom slučaju bio, dakako, specifičan) u trenutku njegova ostvarivanja zatjecali su vrlo različite situacije. Katkada su, kako smo vidjeli na primjeru Francuske, državne granice već odavno postojale, i trebalo je državu samo pretvoriti u nacionalnu državu, »puneći« njezin teritorij nacijom; ponekad su se, ondje gdje nije postojala jedinstvena država, te granice temeljile na tradiciji zajedništva, koje se, kao u Italiji, moglo zasnivati na reminiscencijama na rimsku civilizaciju i njezino Carstvo sa svojim unutrašnjim razgraničenjima, ili je, kao u Njemačkoj, već prije formiranja zajedničke države izrastalo iz intenzivnih kulturnih i komunikacijskih (u svakom smislu te riječi, pa stoga i jezičnih) povezanosti; a ponegdje se za granice trebalo, kao u Nizozemskoj, izboriti, iskorištavajući sukobljene interese moćnih država.

U svim tim slučajevima konstituiranja »starih« nacionalnih država ni stare ni nove granice koje su određivale teritorij na koji je nacija u nastajanju pretendirala nisu obuhvaćale samo pripadnike one etničke zajednice koja se transformirala u naciju, a još manje pripadnike samo one jezične zajednice koja je naciji

»posuđivala« svoj jezik kao njezin simbol. Jedan dio tih nacijom i nacionalnom jezičnom zajednicom – a one su se u zamisli kreatora nacije morale izjednačiti – neobuhvaćenih skupina kasnije se u njih integrirao, no drugi je dio s različitim početnim motivacijama čuvao svoj zasebni kolektivni identitet, nerijetko odabirući i jezik kao strateško sredstvo uspostavljanja razlike prema naciji koja se oblikovala. To znači da su unutar granica nacionalne države ostajale skupine ljudi koje su se (u skladu sa spomenutim »domino-efektom« u procesu konstituiranja nacionalnih i jezičnih zajednica) i same percipirale kao zasebne zajednice koje ne dijele, u cijelosti ili – češće – parcijalno, simbolički ili komunikacijski prostor (ili oba ta prostora) s dominantnom etničkom zajednicom. Drugim riječima, u tim državama, čije su granice bile na ovaj ili onaj način zadane već prije konstituiranja državenacije, pojavile su se etničke i jezične manjine, a vrlo se često radilo o istim skupinama stanovništva.

No ni u »novim« nacionalnim državama, nastalima, nakon 1. svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske Monarhije i Otomanskog Carstva, na osnovi Wilsonove doktrine o pravu nacije na samoopredjeljenje, državama čije su granice formirane djelomično upravo prema zamišljenim jezičnim razgraničenjima uz sudjelovanje brojnih eksperata (među kojima su bili i lingvisti) i provođenjem brojnih referenduma na područjima koja su se činila etnički dvojbenima, krojači nove karte Evrope nisu uspjeli izbjeći problem manjina: dapače, izgledalo je da ih je na području srednje i južne Evrope više nego što ih je ikada bilo na zapadu kontinenta i da neprestano, gdje se god takne u etnički sastav stanovništva, na površinu izbijaju nove skupine koje pretendiraju na to da prije ili kasnije postanu nacije sa svojim državama. I neke su nove granice bez ikakve sumnje morale slijediti linije koje su već odavno bile povučene na političkim kartama ili u stvarnim i imaginarnim tradicijama, a u mnogo su slučajeva bile zacrtane onako kako je to diktirala politička i ekonomska snaga sudionika u pregovorima i potpisnika ugovorā, pa je izgledalo kao da su ti vanjski razlozi poremetili idealnu kartografiju evropskih nacija kakva je trebalo da proiziđe iz sastanaka u Versaillesu, no radilo se, dakako, o prividu: nacionalni princip konstituiranja države na neki način sam »proizvodi« manjine, jer se svaka zajednica

koja se ne može identificirati s matičnom nacijom u državi mora – ako želi očuvati svoj kolektivni identitet – i sama poslužiti strateškim instrumentima karakterističnima za etnički repertoar kako bi se definirala u odnosu prema naciji; na taj način i ona, makar pro futuro, postaje potencijalna nacija (ili element neke nacije koja se drugdje oblikovala) i pretendent na određeni dio državnog teritorija.

Da bismo bili u stanju izbližega razmotriti odnos između jezičnih (i etničkih) većina i manjina, potrebno je zacijelo najprije definirati što podrazumijevamo pod manjinom. Operativna bi definicija manjine mogla glasiti: manjina je svaka kvantitativno manja zajednica čiji su članovi u određenom društvu diskriminirani na osnovi nekog svojeg stvarnog ili zamišljenog svojstva, te ovu diskriminaciju[327] većina provodi intencionalno, a manjina je zapaža kao diskriminaciju, ili je zadovoljen bar jedan od tih dvaju uvjeta. Ova definicija, usprkos svojoj jednostavnosti, zahtijeva neka dodatna objašnjenja. Prije svega – ma koliko to bilo trivijalno – treba naglasiti da je »biti manjina« moguće samo u odnosu prema nekoj drugoj skupini koja predstavlja većinu, te se prema tome radi o relaciji koja se unutar svakog društva realizira i na individualnom nivou preko pripadnosti određenom kolektivu. Taj je odnos u odabranoj definiciji najprije kvantitativan, no to ne znači da se i kvantitativne većine ne nalaze često u istom položaju kao i diskriminirane manjine, kako to jasno pokazuju brojni primjeri iz kolonijalnih država:[328] da bismo sačuvali semantičku vezu termina sa svakodnevnom upotrebom riječi *manjina*, ovakve ćemo većine smatrati *diskriminiranim* ili *obespravljenim većinama*, i na njih će se zacijelo moći primijeniti većina zaključaka do kojih bismo mogli doći u razmatranju manjinske problematike. S druge strane, da bi manjina bila manjina iz naše definicije, ona mora biti na izvjestan način diskriminirana: to implicira da nediskriminirane kvantitativno manjinske

327 O karakteru diskriminacije, koji uvelike ovisi o konkretnom povijesnom i društvenom kontekstu, nećemo raspravljati na općenitoj razini: ipak, ona se u krajnjoj konsekvenciji uvijek sastoji od umanjivanja individualnih i kolektivnih sloboda, u širokom dijapazonu od temeljnih ljudskih sloboda do sužene slobode izbora između većeg broja mogućnosti.

328 O mogućnosti i nekvantitativnog definiranja manjina *cf.* SKUTNABB-KANGAS 1990, 11.

grupe (među jezičnim zajednicama njih ilustriraju, na primjer, govornici francuskog u Senegalu, ali i talijanskog u Švicarskoj: za retoromansku zajednicu u toj istoj Švicarskoj već bi se u određenoj optici smjelo tvrditi da je uistinu manjinska) ne predstavljaju manjine; radi se, dakle, o terminu kojim se uz kvantitativne relacije opisuje i distribucija moći među socijalnim grupacijama. Uobičajena je situacija ona u kojoj većina (ili dominantna skupina) svjesno diskriminira manjinu (ili obespravljenu većinu), a manjina također posjeduje svijest o tome da je diskriminirana: ipak, najčešće nijedna ni druga svijest ne prožimaju istim intenzitetom cjelinu zajednice nego su najprisutnije u nekim njezinim dijelovima, koji u pravilu predstavljaju elite svojih kolektiva. U graničnim slučajevima zamislivo je da cijela diskriminirana grupa uopće nije svjesna svojeg položaja u koji ju je dominantna skupina namjerno dovela, već ga poima kao »nužno«, »prirodno«, »zauvijek zadano«, »višom silom određeno« i stoga nepromjenljivo stanje: nije isključeno da su pojedini robovski kolektivi kroz povijest ili, na primjer, grupacije žena u izvjesnim društvima upravo na taj način sagledavali svoju situaciju. Teže je zamislivo da dominantna grupa ne posjeduje svijest o svojoj dominaciji, jer ta svijest predstavlja konstitutivni element njezine uloge, ali se može pretpostaviti da u mnogim kontekstima samo manji, elitni dio većine jasno sagledava uspostavljenu relaciju, dok je za ostale ona opet »prirodno stanje stvari«. No kad nijedna od dviju skupina ne bi bila svjesna svoje pozicije (a takvu mogućnost moramo dopustiti radi konzistentnosti modela), ne bi se smjelo govoriti o većini i manjini.

U skladu s ovom uvodnom pretpostavkom, jezična se manjina jednostavno definira kao manjinska skupina koja je diskriminirana na osnovi svoje pripadnosti određenoj jezičnoj zajednici: kako je u modernim društvima identificiranje jezične s etničkom zajednicom, kako smo pokušali pokazati, u zapadnim civilizacijama mnogo češće pravilo nego izuzetak, jer je jezik redovito preuzet kao simbolička oznaka etniciteta, jezične se manjine, bar u Evropi, u principu i same percipiraju i kao etničke manjine, a tako ih sagledavaju i većinske ili dominantne grupe.[329]

329 Jezične manjine (gotovo uvijek istovremeno opisivane i kao etničke manjine) jedna su od tema kojima suvremena sociolingvistika već tridesetak go-

Ipak, kad se radi o odnosima između jezičnih većina i manjina u suvremenom svijetu, moramo upozoriti na jedan paradoks. Naime, članovi većinske skupine simbolički se s njom identificiraju na nivou standardnog jezika ili njegova ekvivalenta u prostoru javne komunikacije i istovremeno pripadaju nizu dijalektalno i sociolektalno definiranih jezičnih zajednica čiji su se idiomi simbolički okupili pod »krovom« standarda, pa onog trenutka kad se identificiraju s tim manjim jezičnim zajednicama (kao govornici dijalekta, profesionalnog ili generacijskog žargona, na primjer), i sami postaju manjina u odnosu prema – u osnovi u andersonovskom smislu zamišljenoj – zajednici govornika standarda; drugim riječima, i većinska se zajednica sastoji od niza međusobno isprepletenih manjinskih kolektiva, od kojih se svaki, s nejednakom početnom pozicijom, dakako, teorijski može svjesno »odvojiti« od većine i stvoriti novu manjinu: ako smijemo posuditi već citiranu sociolingvističku krilaticu, to će se najvjerojatnije i dogoditi kad i njihov idiom stekne svoju vojsku i mornaricu. Prema tome, u pristupu manjinskoj problematici bilo bi dobro od početka razlikovati unutar većine »skrivene«, potencijalne manjine od stvarnih, »vidljivih« manjina.

Stoga možemo s pravom pretpostaviti da jezične manjine u nekom vidu postoje oduvijek, jer su rezultat ljudskim društvima imanentne jezične raznolikosti i različite demografske distribucije govornika pojedinih idioma, te napokon razlika u raspodjeli društvene moći. Ali veliko je pitanje je li se problem jezičnih manjina u prošlosti artikulirao na jednak način kao što se to čini danas, u svijetu u kojem dominira model države-nacije. Bilo bi – u to nema nikakve sumnje – posve pogrešno ustvrditi da prije mo-

---

dina posvećuje veliku pažnju, tako da je i na ovom području objavljen golem broj radova. Među njima je potrebno posebno upozoriti na tekstove Tove Skutnabb-Kangas i Roberta Phillipsona (gdje se osobito ističe SKUTNABB-KANGAS & PHILLIPSON 1995), zacijelo najvećih suvremenih autoriteta za probleme jezičnih manjina i njihovih jezičnih prava. Pravnom se dimenzijom problematike iscrpno bavi DE VARENNES 1996, a za njezin sociolingvistički aspekt nezaobilazna je knjiga: FISHMAN 1989. Napokon, kad je riječ o jezičnom i etničkom identitetu i njihovim konstrukcijama u modernim društvima, mora se spomenuti: EDWARDS 1984, djelo koje je predstavljalo nesumnjivo nov teorijski prodor u ovu domenu, a u dodatku sadržava pregled mnogih sociolingvistički relevantnih većinsko-manjinskih situacija. Sve ove knjige opremljene su vrlo bogatim bibliografijama.

dernog doba nije bilo jezične diskriminacije: otkako su prostori javne i privatne komunikacije međusobno diferencirani, i u antici i srednjem vijeku svi oni koji nisu, bilo iz kojeg razloga, posjedovali jezičnu i komunikacijsku kompetenciju u idiomu javnog saobraćanja bili su diskriminirani, ali ta je jezična diskriminacija bila – čini se – najčešće kolateralne prirode, što znači da jezik nije predstavljao temelj diskriminatornog postupka. Ako srednjovjekovni kmet nije mogao pristupiti u prostor javne komunikacije, to je bilo prije svega zato što je bio kmet, a ne zbog toga što nije znao latinski (premda i latinski nije govorio zato što je kmet), i ništa mu ne bi koristilo ni da ga je znao, kao što svojim primjerom dokazuju rimski robovi-učitelji koji su nerijetko vladali grčkim (a ponekad i latinskim) bolje od svojih gospodara pa ipak nisu u principu mogli biti sudionici javnog saobraćanja ili bar nekih njegovih domena. S druge strane, kad kralj – poput Karla Velikog – i nije posjedovao latinsku kompetenciju, on je ipak lako pronalazio način da uđe u domenu javnosti. Biti jezična manjina bilo je izvorom diskriminacije u kombinaciji s nekom drugom manjinskom pripadnošću koja se nije morala u svojem obuhvatu potpuno podudarati s jezičnom; prema tome, identiteti i sloboda bili su primarno ugroženi na druge načine a ne »oduzimanjem« jezika, odnosno jezik se mogao ukazivati kao indikator ali ne i kao primarni kriterij manjinskog identiteta. To, dakako, ne znači da pojedine skupine, pa i one koje su bile determinirane svojim etnicitetom, nisu odabirale jezik kao strateško sredstvo svojeg samodefiniranja prema drugima, te da ih drugi nisu određivali i s pomoću jezika, nego jedino to da je uloga jezika u kolektivnim i individualnim identitetima bila u relaciji većinskih i manjinskih zajednica drugačija nego što je to danas.

Da su se jezične manjine smatrale tek »sekundarnim« manjinama, pokazuju i uistinu ne odviše brojni dokumenti koji svjedoče o zaštiti manjinskih skupina u periodu prije konstituiranja nacija u Evropi. Prije Bečkog kongresa 1815. g. praktički su se svi takvi dokumenti – a oni su redovito bili bilateralnog karaktera – odnosili na religijske manjine,[330] a u 19. stoljeću, dakle u vri-

330 *Cf.* DE VARENNES 1996, 24 *sqq.*: najraniji takav ugovor potječe iz 7. stoljeća i sklopljen je između Bizantskog Carstva i arapskog kalifa Omara i štiti kršćansku manjinu na islamskom području. Broj takvih dokumenata uvelike

jeme formiranja država-nacija i nacionalnih pokreta, pojavljuju se, najprije u međunarodnim odnosima, a zatim i u nacionalnim legislativama, prve naznake zaštite etničkih manjina i – između ostalog – njihovih jezičnih prava.[331] Nakon 1. svjetskog rata broj je takvih odredbi u porastu, ali većina ih pripada međunarodnim ugovorima koji reguliraju odnose u novonastalim, »drugorazrednim« državama,[332] kao da isti manjinski problemi nisu postojali i u »starim« državama-nacijama:[333] kao i u drugim slučajevima, i ovdje su moćni diktirali obrasce ponašanja onima koji su posjedovali manje moći, a da se pri tome sami nisu držali tih istih obrazaca.

Neprisutnost problematike jezičnih manjina u svijesti ljudi prije procvata nacija nije osobito teško objasniti. U svim onim periodima u kojima su granice među jezičnim zajednicama bile »meke« i u kojima su višejezičnost i *code switching* u zavisnosti od komunikacijskog ili simboličkog konteksta bili uobičajene pojave – a evropski je srednji vijek pripadao upravo takvim razdobljima – na individualnoj je razini, kao što smo već naglasili, jezični identitet mogao biti raspoređen na veći broj idioma različitih i zapravo unaprijed zadanih funkcionalnih dometa, pa je jezična diskriminacija i sa stajališta onih koji su posjedovali moć

raste nakon reformacije, a u nekima se od njih spominju i jezična obilježja manjinskih grupa, ali ona i ovdje služe kao indikator a ne kao kriterij njihove manjinske pripadnosti. *Cf.* i SKUTNABB-KANGAS & PHILLIPSON 1995b, 74 *sqq.*

331 DE VARENNES (1996, 24 *sq.*) pokazuje kako se u završnom dokumentu Bečkog kongresa štite – iako zapravo indirektno – i jezična prava Poljaka u Poznańu, a SKUTNABB-KANGAS & PHILLIPSON (1995b, 75) citiraju 19. član Ustavnog zakona Austro-Ugarske Monarhije iz 1867. g. kojim se svim etničkim manjinama izričito garantira i njihovo pravo na upotrebu vlastita jezika: nije ni najmanje neočekivano da se ovakva odredba najprije javlja u legislativi multinacionalnog imperija a ne u ustavima neke od država-nacija.

332 *Cf.* DE VARENNES 1996, 28.

333 Brojnost jezičnih manjina u suvremenoj zapadnoj Evropi i činjenica da njihovi problemi nisu riješeni ništa bolje nego u ostalom dijelu kontinenta mogu se sagledati iz raznih priloga u zborniku HAUGEN, MCCLURE & THOMSON 1990, a za područje Evropske Unije i u EUROMOSAIC 1996, koji sadržava iscrpne prikaze stanja u pojedinim državama Unije. Za situaciju u Sjedinjenim Američkim Državama v. HERNÁNDEZ-CHÁVEZ 1995 i CUMMINS 1995.

da je eventualno provedu imala mnogo manje smisla nego danas, jer bi manje zadirala, ako bi se odnosila na jedan idiom, u identitet pojedinca i manje bi ograničavala njegove slobode: diskriminacija na osnovi religije, koja je za razliku od jezika jednoznačno determinirala i individualne i kolektivne identitete, bila je mnogo efikasnije sredstvo segregacije manjina. Dakako, najlakše bi bilo diskriminirati jednojezične govornike, no kako su oni pripadali marginalnim slojevima – seljacima čiji su identiteti bili ukotvljeni u strogo lokalizirane epihorske idiome ili ženama, na primjer –, oni su već bili diskriminirani na temelju svojeg ekonomskog položaja ili spolnih karakteristika. To znači da je onaj amsterdamski trgovac iz 17. stoljeća, koji se zdušno zalagao za nezavisnost svojih Pokrajina i sa svojim istomišljenicima govorio nizozemski, ali koji je u svojem salonu razgovarao francuski, u poslu se služio engleskim i španjolskim, s prijateljem se dopisivao na njemačkom, a možda je čak i pisao učene traktate na latinskom, sve te jezike smatrao integralnim dijelom vlastita identiteta koji su ga upravo činili amsterdamskim trgovcem i bitno različitim od jednojezičnog holandskog seljaka, ali i španjolskog aristokrata. Tako bismo i priču iz 13. stoljeća što je citira Le Goff[334] i u kojoj se razmetni sin nakon lutanja po svijetu vraća u svoje selo u Gornjoj Njemačkoj, pa porodicu pozdravlja redom na donjonjemačkom, makaronskom latinskom, romanskom i češkom, dok ga usplahireni otac moli da progovori bar jednu riječ na domaćem idiomu kako bi ga mogao prepoznati – tu bismo priču smjeli interpretirati kao metaforu, izrečenu doista iz »donjeg rakursa« njemačkog seljaka, susreta između zatvorenog mikrokozma jednojezičnosti i otvorenog svijeta višejezičnosti kojemu bi mladić želio pripadati.

Onog časa kad projekt države-nacije proglasi jezik bitnim simboličkim kriterijem etniciteta, a konstrukciju nacionalnog jezika postavi na vrh hijerarhije idioma i u njoj »usidri« nacionalni identitet, situacija se stubokom mijenja. Naime, otada jednojezičnost postaje »normalnim« identitetskim modelom ne samo na nivou kolektiva nego i na razini pojedinca gdje se nacionalni jezik iščitava kao materinji idiom,[335] pa se ograniča-

334 Le Goff 1998, 358 *sq*.

vanje mogućnosti izražavanja na vlastitom jeziku ukazuje kao vrlo efikasno sredstvo diskriminacije. Kako nacionalni jezici u standardiziranom obliku zauzimaju državne teritorije, oni koji se primarno identificiraju s nekim drugim idiomom a ne nacionalnim jezikom na tom se teritoriju pretvaraju u jezične manjine u sociološkom smislu koji smo naznačili u definiciji ovoga pojma.

Odnos između modernih jezičnih većina i manjina u zbiljskom se životu manifestira – posebno ako ga promatramo sa stajališta pojedinačnih govornika – u beskonačno mnogo varijacija, a s teorijskog je stajališta osobito zanimljivo razmotriti nekoliko njegovih aspekata. Obratit ćemo pažnju najprije na komunikacijsku dimenziju problema. U modelskom prikazu možemo, dakle, zamisliti da na teritoriju neke države postoji jedna većinska jezična zajednica i jedan ili više manjinskih kolektiva. Idiom oko kojeg se okuplja većinska zajednica (koja se etnički identificira s nacijom i koja je ostvarila svoju državu-naciju) nacionalni je jezik, i on u svojoj standardiziranoj formi služi kao osnovno sredstvo u svim domenama javne komunikacije na cijelom teritoriju države. Manjinski kolektiv svoj manjinski identitet konstruira u odnosu prema većini s pomoću vlastita idioma kao kriterija različitosti i – u većini slučajeva – u njemu također vidi garanciju svojeg etniciteta. U zavisnosti o tipu diskriminacije što ga većina provodi, manjina svojim idiomom ne vlada prostorom javne komunikacije, bilo zato što joj je on posve zatvoren, bilo zato što su joj pristupačne samo određene domene (na primjer, domena literature ali ne i područje obrazovanja ili politike); ako se – u najboljem slučaju – manjinski idiom i može upotrijebiti u svakoj domeni, njime se ipak ne može služiti u javnoj komunikaciji na cijelom državnom teritoriju, a kad bi se i moglo, jedan bi dio poruka ostao neshvaćen, jer čla-

335 O Evropi kao rasadištu jednojezičnosti govori SKUTNABB-KANGAS 1990, 14; treba ipak reći da je, prema procjeni iznijetoj u MESTHRIE 2001, 10 *sqq.*, *s.v. Bilingualism, Individual* (autor natuknice je F. Grosjean), usprkos globalizaciji evropskog modela, još uvijek bar polovica svjetskog stanovništva bilingvalna ili plurilingvalna. I u jednojezičnim je društvima dozvoljena, dakako, »sekundarna« dvojezičnost, ali takva u kojoj se svi jezici osim materinjeg smatraju stranim jezicima; za pojam stranog jezika, *cf.* i TRABANT & NAGUSCHEWSKI 1998, 135 *sq.*

novi većinske zajednice u pravilu ne znaju jezik manjine.[336] Prema tome, govornici manjinskog jezika u javnoj su komunikaciji čak i u najpovoljnijim uvjetima diskriminirani. Na tu diskriminaciju oni mogu reagirati na različite načine, od toga da uopće odbiju sudjelovati u javnom saobraćanju do toga da se u potpunosti jezično asimiliraju u većinski kolektiv i upotrebljavaju samo njegov idiom u svim, javnim i privatnim, komunikacijskim aktima. Otkako su jezične manjine postale objektom pravne regulacije, uobičajenim se smatra proces (za koji se uglavnom zalažu, kao što ćemo vidjeti, i angažirani borci za manjinska prava) kroz koji, u procesima obrazovanja, pripadnici jezične manjine postaju funkcionalno dvojezični, dakle ovladavaju i idiomom većinske zajednice (bez recipročne većinske dvojezičnosti, dakako), kako bi se na cijelom državnom teritoriju mogli uključiti u sve domene javne komunikacije. No ako ta dvojezičnost nije potpuno simetrična i stupanj kompetencije u većinskom jeziku nije sasvim jednak kompetenciji kojom raspolažu govornici nacionalnog jezika, članovi jezične manjine ostat će i dalje u određenoj mjeri hendikepirani u upotrebi tog idioma i govorit će ga uvijek kao strani jezik, a ako se postigne stvarna dvojezičnost, time će biti ugrožen njihov monolingvalni jezični identitet koji nacionalne ideologije promoviraju kao jedinu normu, a i same ga manjinske zajednice tako percipiraju.

Time smo se približili simboličkoj dimenziji problematike manjinskih jezika. Premda se simbolički aspekt idioma može uspješno održavati – kao što to pokazuje irski slučaj, na primjer – i onda kad je njegova komunikacijska funkcija bitno smanjena, pa čak i onda kad ona potpuno izostaje (kao što potvrđuju emigrantske zajednice u trećoj ili četvrtoj generaciji), ipak u njegovo je održavanje u tim uvjetima potrebno uložiti mnogo više napora, a rezultati su redovito slabiji, te se manjinska jezična zajednica koja se objedinjuje samo u simboličkoj ali ne i u komunikacijskoj dimenziji obično mnogo brže raspada od one koja raspolaže obama prostorima, budući da se oni komplementarno nadopunju-

336 Detaljniji prikaz problematike s brojnim konkretnim primjerima nalazi se u svakoj već navedenoj knjizi, a neka vrsta kritičkog sažetka u SKUTNABB-KANGAS 1990. *Cf.* i ŠKILJAN 2000b.

ju.[337] Osim toga, kako se jezični identitet gradi i u dijakroniji (a nacionalni identitet prisvaja i nerijetko nadograđuje i tu jezičnu dijakronijsku dimenziju), gubitak ili bitno smanjivanje komunikacijske kompetencije rezultira time da je ovaj aspekt pripadnicima zajednice sve teže pristupačan i slabije se reproducira unutar kolektiva. Prema tome, ako ulazak u većinsku jezičnu zajednicu manjinskim govornicima poboljšava njihove komunikacijske mogućnosti, on umanjuje njihovu simboličku koheziju; i obratno: što više inzistiraju na simboličkoj strani vlastita idioma, to su im u pravilu komunikacijski prostori manji. Drugim riječima, ako smijemo, makar u modelu, pretpostaviti da je u većinskoj zajednici uspostavljena ravnoteža između komunikacijskog i simboličkog prostora, u manjinskim kolektivima ona je redovito narušena.

Ali ovaj model ne prikazuje, dakako, upravo zbog svojeg modelskog karaktera, ono što se događa u realnosti i ne sadržava u sebi jednu, čini se, bitnu činjenicu: relacije između većinske i manjinske zajednice uređuju se s pomoću međusobnih strategija što ih na jednoj i na drugoj strani ne formuliraju te zajednice u cjelini nego njihove elite, koje – kako smo već više puta pokušali pokazati – ne samo da zastupaju prije svega svoje vlastite interese nego ujedno te interese prikazuju kao nesumnjive interese cijelog kolektiva i usađuju takvo poimanje u kolektivnu svijest. Interes je i jedne i druge elite[338] prije svega zadržati

337 Za odnos između simboličke i komunikacijske dimenzije i za njihov utjecaj na konstruiranje jezičnog identiteta ponovo upućujemo na temeljno djelo u toj domeni: EDWARDS 1984.

338 Nije možda naodmet naglasiti još jedanput da ovdje termin elita jednostavno označava grupu koja ima, unutar svojeg kolektiva ili unutar cjeline društva, određenu povećanu količinu moći i autoriteta, ili bar jedno od ovih obilježja, pa se onda udružuje s grupom koja posjeduje drugo obilježje: sprega između vlasti i »inteligencije« nastaje iz takva udruživanja. To istovremeno znači da i unutar elita može doći do diferencijacija i suprotstavljanja i njihova restrukturiranja. S druge strane, očito je da tako shvaćena elita ne sadržava u sebi *a priori* ništa »elitno« u smislu bilo koje vrste izvrsnosti (osim u smislu moći i – eventualno – obrazovanja), što joj nikako ne odriče mogućnost da u izvjesnim kontekstima (i najčešće kratkotrajno) uistinu artikulira interese cijele zajednice i istinski se za njih zalaže. I napokon – iako to zacijelo i nije nužno kazati – ovakvom definicijom elite ne izriče se nikakva tvrdnja o motivacijama i osobnim karakteristikama bilo kojeg njezina pojedinog člana.

svoj povlašteni položaj: većinske elite u principu nameću svojom moći »pravila igre« i promoviraju nacionalnu ideologiju i ideal monolingvalnosti kao njezine temelje, a manjinske elite – čak i onda kad se u svemu drugome suprotstavljaju većinskima – ta osnovna pravila prihvaćaju, s jedne strane zato što im konstruiranje manjine kao »nacije u malom« koja se na danom teritoriju nije uspjela organizirati u vlastitu državu otvara prostor u kojem mogu biti elite (što bi im u većinskom prostoru, u konkurenciji s »autohtonim« elitama, vrlo teško uspijevalo), a s druge strane – treba to priznati – zbog toga što im je objektivno izbor veoma sužen, budući da je većina njihovu zajednicu »izvana« već odredila kao manjinu, pa čak i onda kad ona i nije strukturirana kao socijalni kolektiv niti ima elitu koja bi joj artikulirala interese. U ovoj igri nerijetko su manjinske elite u potpunosti dvojezične, između ostalog i zato da bi efikasno mogle sudjelovati u svim domenama javne komunikacije i pregovarati s predstavnicima većinske zajednice, ali neelitnim dijelovima svojeg kolektiva, da bi ga održale kao izdvojeni nacionalni ili etnički kolektiv s jasnim razgraničenjem u odnosu prema većini, nameću limitiranu i neuravnoteženu dvojezičnost ili, ponekad, i manjinsku jednojezičnost, dakle, u izvjesnom obliku, jezičnu getoizaciju. Ali ispod i iza ove »elitne igre« odvija se »pučki teatar« realnog života koji samo djelomično reproducira njezina pravila i u kojem se i na većinskoj i na manjinskoj strani, i na pojedinačnom i na kolektivnom nivou, ukazuje golema raznolikost komunikacijskih modaliteta koji mogu obuhvaćati čitav dijapazon mogućih slučajeva, od gotovo srednjovjekovne višejezičnosti sa stalnim prebacivanjima iz jednog koda u drugi ili s brojnim *ad hoc* stvorenim zajedničkim idiomima sve do totalne komunikacijske izolacije manjinske jezične zajednice i svih njezinih članova.

Ako se složimo s tvrdnjom da su nacionalne ideologije u izvjesnom smislu generatori jezičnih manjina i njihove diskriminacije, nije ni najmanje čudno to što se zaštita jezičnih (a, dakako, i drugih) manjinskih prava javila i u međunarodnim odnosima i u legislativama pojedinih država tek nakon Bečkog kongresa, kao što nas ne iznenađuje ni činjenica da je ona svoj prvi veći uzmah (ali na općenitom nivou) doživjela nakon iskustva

2. svjetskog rata i osnivanja Organizacije ujedinjenih nacija, te da su globalna politička zbivanja šezdesetih godina prošlog stoljeća dala nov poticaj sada već specifičnijim pokušajima uređenja područja jezičnih prava.[339] Premda se danas domeni jezičnih ljudskih prava poklanja neusporedivo više pažnje nego što se to činilo prije nekoliko decenija, generalno promatrano, položaj je jezičnih manjina – uz malobrojne izuzetke – još uvijek loš: ako je u ranijoj fazi većinska politika svoju moć u odnosu prema manjinama uglavnom iskazivala otvoreno i nerijetko težila onome što se u suvremenoj terminologiji naziva aktivnim lingvicidom, dakle iskorjenjivanju manjinskog jezika ili bar njegovu potpunom uklanjanju iz prostora javne komunikacije i zatvaranju u okvire privatnosti, u suvremenom svijetu moć zadobiva suptilnije oblike (Skutnabb-Kangas naziva ih strukturalnima[340]), a lingvicid je najčešće pasivan i sastoji se od uskraćivanja podrške manjinskim jezicima, te su oni samo izuzetno podvrgnuti »pozitivnoj diskriminaciji« koja bi im, makar u teoriji, mogla osigurati participaciju u svim domenama javne komunikacije.

Pravni status jezičnih manjina uvelike ovisi o brojnim faktorima, od kojih velika većina *in ultima linea* proizlazi iz odnosa moći na međunarodnom i na unutardržavnom planu, ali se oni najčešće prikazuju kao objektivne determinante položaja manjina i kao unaprijed zadani kriteriji njihove klasifikacije i tipologije. Tako se, na primjer, skoro u svim nacionalnim zakonodavstvima i u mnogim međunarodnim konvencijama razlikuju autohtone od neautohtonih jezičnih manjina: za prve se smatra da su »izvorno« i trajno vezane uz državni teritorij na kojem se nalaze, dok se druge sastoje od većih ili manjih imigrantskih grupa za koje se pretpostavlja da svoje »originarno tlo« imaju u nekoj drugoj državi, te da je njihov boravak u novoj državi samo privremen.[341] Zaštita jezičnih prava samo u posve rijetkim primjerima (i uglavnom jedino na lokalnoj razini) obuhvaća i govornike

339 *Cf.* DE VARENNES 1996, 23 *sqq.* (u dodatku knjige, 279 *sqq.*, nalaze se citirane *in extenso* ili u relevantnim izvacima brojne međunarodne konvencije koje se tiču jezičnih prava, kao i »jezične« odredbe suvremenih ustava nekoliko desetaka država svijeta), te – u kraćem obliku – SKUTNABB-KANGAS & PHILLIPSON 1995b, 73 *sqq.* (i ovdje su, 371 *sqq.*, navedeni relevantni međunarodni dokumenti).

340 *Cf.* SKUTNABB-KANGAS 1990, 6 *sqq.*

neautohtonih idioma, iako je kriterij autohtonosti teorijski nejasan i zapravo neutemeljen (jer praktički nijedna jezična zajednica nije na »svojem« tlu autohtona već je, ako je promatramo u dijakronijskom kontinuitetu, odnekuda došla u svoje današnje prebivalište, a imigrantske zajednice mogu boraviti na nekom teritoriju i više generacija i biti brojnije od autohtonih), a u praksi se sasvim očito svodi na princip prema kojemu se autohtonima smatraju oni jezični kolektivi koji su se u trenutku osnivanja države-nacije (dakle u trenutku raspodjele teritorija i krojenja granica) našli na njezinu tlu i bili ondje registrirani kao zasebne jezične cjeline.

Drugom se podjelom manjinske zajednice dijele na one koje su raspoređene u više-manje kompaktnim grupama na određenom teritoriju i na one čiji su pripadnici disperzirani: kompaktne zajednice (ali samo pod uvjetom da dosižu i određen postotak u stanovništvu cijelog promatranog teritorija) u pravilu lakše ostvaruju jezična prava od nekompaktnih, iako je sa stajališta pojedinačnog govornika, ako problem promatramo kroz prizmu njegovih ljudskih prava, sasvim svejedno u kojem tipu kolektiva živi.[342] Manjinske se zajednice mogu diferencirati i prema tome postoji li država-nacija u kojoj je njihov idiom nacionalni jezik ili takva država ne postoji (kao u slučaju Roma ili Rusina): nije teško zaključiti da su ove druge zajednice u slabijoj poziciji, jer ih na međunarodnom planu nema tko »zaštićivati« (a matične države-nacije inače smatraju svojim nacionalnim »pozivom« da štite »svoje« manjine), te da njihova pozicija ovisi i o moći kojom raspolaže matična država, ali i o tome, na primjer, da li su u neposrednom kontaktu s matičnim teritorijem (poput govornika talijanskog u Sloveniji) ili su od njega udaljeni (kao češka zajednica u Hrvatskoj, na primjer).

U svakom slučaju, jezične politike u modernim državama, već zato što su dio općih politika koje se temelje na nacionalnim ideologijama (bez obzira na to, kako smo kazali, radi li se o civilnim ili etničkim nacijama), ne mogu zadovoljiti sve potrebe je-

341 Pripadnici autohtonih manjina u principu su i državljani zemlje u kojoj žive, a članovi neautohtonih kolektiva to ne moraju biti, no i ako dobiju novo državljanstvo, to ne mijenja njihov neautohtoni jezični status.

342 O zamkama koje u sebi skriva teritorijalni princip *cf.* GRIN 1995.

zičnih manjina koje su također konstituirane na nacionalnom principu.[343] Pri tom se navode različiti argumenti koji bi morali pokazati kako je nemoguće dopustiti jezičnim manjinama sva ona prava kojima raspolaže većina: ti razlozi mogu biti vidljivo ideološke prirode (»to bi narušilo jedinstvo nacije«), mogu biti pragmatični (»pripadnika manjine je premalo ili su odviše disperzirani da bi se poštivanje njihovih jezičnih prava moglo efikasno organizirati«), ili ekonomski (»takva bi organizacija, ako bi i teoretski bila moguća, bila preskupa«), ili pravni (»pripadnici manjine nisu naši građani«),[344] ali oni su, čak i onda kad su utemeljeni u realnim zapažanjima (o demografskoj distribuciji manjine ili o ekonomskom potencijalu države), ipak samo izgovori iza kojih se skrivaju bar dva dubinska problema.

Jedan je od njih u osnovi pravne prirode: cjelokupna regulacija položaja jezičnih manjina zasniva se na pretpostavci da jezična prava doista jesu temeljna ljudska prava i da bi njima morao raspolagati svaki pojedinac, ali da se ostvaruju kao kolektivno pravo koje se stječe preko nužne pripadnosti samo jednoj, većinskoj ili manjinskoj, jezičnoj zajednici.[345] To proizlazi, dakako, iz uvjerenja da su monolingvalnost i hijerarhija na čijem je vrhu nacionalni jezik »prirodna« i vječna stanja, dakle u osnovi iz teze o jeziku kao emanaciji nacionalnog duha (a na ideologiziranost takva uvjerenja pokušali smo u više navrata ukazati: ono svojim nužnim jednoznačnim izborom ograničava unaprijed slobodu pojedinca).[346] Time smo doprli i do drugog, još dubljeg, sloja problema, sloja u kojem možemo konstatirati da manjinsko pitanje ostaje bez adekvatnog odgovora dokle ga god promatramo u optici nacionalnih ideologija i država-nacija.

Naime, ako je polazišna hipoteza da je identitet pojedinca (i to upravo njegov jezgreni dio) čvrsto ukotvljen u jednom jeziku i

343 O karakteru takvih jezičnih politika govore već i svojim naslovima i dvije knjige koje ih kritički analiziraju: jedna (TOLLEFSON 1991), koja upozorava na to da je krajnji rezultat jezičnog planiranja u svakoj državi neki oblik nejednakosti, i druga (PHILLIPSON 1992), koja u jezičnom imperijalizmu vidi bit odnosa moći na međunarodnom planu.

344 *Cf.* DE VARENNES 1996, 89 *sqq.*

345 *Cf.* SKUTNABB-KANGAS & PHILLIPSON 1995a, 11 *sqq.*, i ŠKILJAN 1998, 203 *sqq.*

346 *Cf.* i ŠKILJAN 1988.

da je samo u tom jeziku govornik potpuno »kod kuće«, dakle da se jedino u njemu i s pomoću njega može izraziti u svojoj ljudskoj punini i realizirati svoju kreativnu slobodu (a taj je jezik – vidjeli smo – materinji, ali kao ostvarenje nacionalnog jezika, koji postoji u zbilji ili kao mogućnost), onda svako ograničavanje upotrebe tog jezika, bilo u njegovoj komunikacijskoj ili u simboličkoj dimenziji, a posebno ono ograničavanje koje govornika postavlja u neravnopravan položaj u odnosu prema govornicima drugih jezika, predstavlja očitu diskriminaciju. Govornici manjinskih jezika – a oni se nalaze na teritoriju koji »pripada« nekom većinskom jeziku – moraju biti diskriminirani, jer su u određenim kontekstima prisiljeni upotrebljavati jezik većine (da nije tako, većina bi bila diskriminirana) i na taj način potiskivati vlastiti jezični identitet: što je tih konteksta više, to je njihova, ponekad i sasvim traumatična, diskriminiranost veća. Zanimljivo je da i najuporniji pobornici zaštite jezičnih manjina, koji uviđaju ideologiziranost monolingvalnog modela,[347] ipak – sasvim realistički, uostalom, jer doista živimo u svijetu kojim dominiraju države-nacije i nacionalne ideologije – polaze od pretpostavke da je materinji jezik preduvjet mogućnosti potpunog oblikovanja i iskazivanja vlastite ličnosti, pa ga kod manjina žele očuvati, kako smo već rekli, s pomoću funkcionalnog bilingvizma koji će – u krajnjoj konsekvenciji – ponovo narušiti njihov jednojezično ukotvljeni identitet, dok pripadnici većinske zajednice neće u svojem identitetu biti na taj način zakinuti.

Izlaz iz zatvorenog kruga, u kojem država-nacija proizvodi jezične manjine a zatim rješava njihovo pitanje dalje ih reproducirajući (jer su joj, uostalom, nerijetko potrebne kao »unutrašnji drugi« koji će služiti kao opravdanje za različite političke postupke), moguć je na dva podjednako nevjerojatna načina: ili dokidanjem nacionalnih ideologija ili – što bi zapravo dovelo do istog krajnjeg rezultata – uvođenjem opće višejezičnosti i stalne mogućnosti promjene jezičnog koda, u zavisnosti od komunikacijskog konteksta. Nevjerojatnost tih rješenja ne proizlazi, kako se može naslutiti iz srednjovjekovnih situacija, iz njihove neostvarivosti nego iz činjenice da se države-nacije i u postmoder-

347 Npr. SKUTNABB-KANGAS 1990.

nom svijetu neprestano dokazuju kao najdjelotvorniji oblici manipulacije s pomoću moći, autoriteta i – vjerojatno više od svega drugoga – ekonomskih resursa čovječanstva. A jezična politika, ma kakva bila, uvijek je i izraz te manipulativne snage i onih koji je, u velikim ili manjim razmjerima, posjeduju.

III.
Jezik, nacija, Hrvati

Građenje identiteta

Jedan od općeprisutnih korolara u izgradnji nacionalnih identiteta u Evropi 19. stoljeća, preuzet makar djelomično od jezičnih zajednica i njihova nadmetanja (oko toga koji je jezik najstariji ili najugledniji), ali i izgrađen na prednacionalnim stereotipima koji su već otprije karakterizirali odnose među etničkim kolektivima,[348] tvrdnja je da je bar jedna specifičnost vlastita etničkog identiteta po nečemu posve izuzetna i da naciju koja je tom specifičnošću obilježena postavlja apsolutno na prvo mjesto među svim nacijama: u principu bilo koji od nacionalnih indikatora može preuzeti tu ulogu, ali idealna je situacija ona u kojoj se takva funkcija pripisuje nekom od odabranih temeljnih kriterija etniciteta. Hrvati u tom smislu ne predstavljaju nikakav izuzetak; dapače, ponovo u skladu s općim pravilom koje kaže da je inzistiranje na izuzetnosti obilježja to veće što je identitet (stvarno ili u intenciji onih koji utječu na njegovo formiranje) ugroženiji, skoro svi osnovni elementi suvremenog hrvatskog nacionalnog identiteta, čiji ideolozi vjeruju da se on najefikasnije održava kroz osjećaj nesigurnosti,[349] percipiraju se kao izuzetne pojave

348 *Cf.* BLOCH 2001, 415.

349 Time se ni u kojem slučaju ne želi zanijekati činjenica da su ne samo kolektivni nego prije svega i individualni identiteti bili na ovim prostorima u prošlom stoljeću nekoliko puta ugroženi u svojoj egzistencijalnoj biti, te da je ratna agresija devedesetih godina 20. stoljeća predstavljala realan faktor prijetnje i zajednici i pojedincima. Naprotiv, jedino se upozorava na to da je i ova zbiljska ugroženost ljudi ugrađena u suvremenu strategiju konstrukcije nacionalnog identiteta: to je ponovo jedan od postupaka koji se nerijetko upotrebljava u sličnim okolnostima, jer se u njima vrlo lako u poimanju ko-

koje pojedinačno možda i imaju katkada takmace, ali koje u svojoj cjelovitoj kombinaciji hrvatsku naciju nesumnjivo ističu među svima ostalima.

U jednoj od recentnih rasprava, koja zapravo predstavlja popis i više-manje detaljan opis fundamentalnih obilježja hrvatskog nacionalnog identiteta,[350] Hrvati se, dakako, smještaju u evropski kulturni krug, čija se specifičnost u odnosu prema drugim civilizacijama, kineskoj, islamskoj ili indijskoj, manifestira u tome što se unutar njega pojavljuje povećana raznolikost koja obilježava pojedine kolektivne subjekte koji ga sačinjavaju – to su nacije. Ova raznolikost, a ona je – u autorovoj interpretaciji – najmanja u kineskoj civilizaciji i tek nešto veća u islamu i Indiji, proistječe iz evropskog susreta grčko-rimskog racionalno utemeljenog modela s kršćanstvom koje je u nj unijelo vjeru i prevlast duhovnog nad svjetovnim. Svaka evropska nacija ima svijest o vlastitu subjektivitetu, a ona je opet izraz svijesti o kulturnom identitetu. Narod, koji se poistovećuje s kulturnom zajednicom, svoje osobitosti iskazuje ponajprije u jeziku i mitologiji.[351]

Premda su, dakle, jezik i mitologija temeljni kriteriji svakog nacionalnog identiteta, ipak se o njegovoj determiniranosti specifičnom mitologijom kod Hrvata više ne govori, a uz jezik se na-

lektiva izaziva »prevođenje« stvarnog ratnog protivnika u antagonističkog identitetskog Drugog.

350 KALE 1999. U moru knjiga i radova koji su o toj temi objavljeni u Hrvatskoj od 1990. g. naovamo ovaj je odabran ne samo zato što u relativno sažetom obliku prezentira hrvatski nacionalni identitet nego prije svega zato što je njegov autor sveučilišni profesor i ugledni stručnjak u domeni povijesti kultura i civilizacija, a ne jedan od brojnih amatera koji su se tom problematikom bavili. Iako je autor izričito naglasio (9, 11 *sqq. et passim*) da tematici pristupa kao povjesničar i znanstvenik u potrazi za objektivnom istinom, iskazanom popularizatorskim diskursom, knjiga umjesto povijesnog prikaza kulturnog i civilizacijskog prostora sadržava prezentaciju modaliteta suvremenog oblikovanja nacionalnog identiteta i kolektivne svijesti o njemu, što – uostalom – možda i nije daleko od temeljnog autorova cilja. To nas oslobađa od potrebe da u tekstu detektiramo ne baš malobrojne faktografske pogreške, ponekad neobičnu selekciju podataka ili gotovo uvijek, sa stajališta moderne historiografije, apsolutno zastarjele interpretacije, budući da nijedan od ovih postupaka, koji se u znanstvenom pristupu uglavnom izbjegavaju ili bar prikrivaju, nije nedopušten u konstruiranju kolektivnog identiteta: Kaleova knjiga predstavlja prvorazredno svjedočanstvo o ideologiji koja takvo konstruiranje producira.

351 KALE 1999, 11 *sqq*.

vodi cijeli niz drugih indikatora, od kojih su, usprkos početnoj definiciji u kojoj se ne spominju, bar neki opisani kao ključni kriteriji hrvatskog etniciteta. Njegov se početak sagledava u okviru razmatranja etnogeneze i topogeneze Hrvata, pa se kao prvi element njihova nacionalnog identiteta ukazuje hrvatsko iransko porijeklo.[352] Ono ne obuhvaća samo teoriju prema kojoj se u antičkim natpisima i tekstovima pronalaze dokazi da su Hrvati bili jedan od perzijskih naroda iz pograničnog područja između današnjih Irana i Afganistana, zapadno od Kandahara,[353] nego – što je sa stajališta konstituiranja nacionalnog identiteta još mnogo važnije – i tvrdnju da su već u iranskom razdoblju (dakle, od početka 1. tisućljeća pr.n.e.) bili u potpunosti formirani kao zasebna, od svih drugih jasno razgraničena, etnička zajednica koja je imala vlastitu državnu organizaciju i koju su karakterizirala (osim, možda, jezika) praktički sva obilježja što će ih posjedovati i tri tisuće godina kasnije. Tu su samosvojnu zajednicu prenijeli i u novu postojbinu, u zaleđu Karpata, kamo su se preselili između 2. i 4. st. n.e. pod pritiskom Toharaca, a zatim, u novoj seobi u 7. st., i u svoju današnju domovinu, u koju stižu na poziv bizantskog cara Heraklija kako bi zaštitili Carstvo od Avara.

Iranska teorija, bez obzira na svoju povijesnu točnost ili netočnost i bez obzira na to što bi, i ako bi ona bila točna, bilo malo vjerojatno da se kroz tako dugo razdoblje, popraćeno tolikim seobama i susretima s drugim etnosima, moglo sačuvati išta od početnog stanja osim neznatnih tragova, ima dvije bitne funkcije u konstrukciji hrvatskog modernog identiteta. Prva je od njih upravo klasična, jer se pojavljuje kod mnogih sličnih konstrukcija, i naglašava drevnost etniciteta i njegov sasvim neprekinuti, kontinuirani tok: u hrvatskom slučaju iranska etnogeneza, povezana s ranom konstitucijom države, Hrvate predstavlja kao nesumnjivo najstariji narod (osim, možda, Grka) u evropskom

---

352 *Cf.* KALE 1999, 17 *sqq.*

353 Jedan je od argumenata koji potvrđuju ovu teoriju i iskaz hrvatskog putopisca iz druge polovice 20. stoljeća koji zapaža: *Kraj njega* [Kandahara] *je i selo Haravacija. Susrećemo tu krčki i istarski pleter, a žene nose slične pregače kakve vidimo i u našim krajevima. Cf.* KALE 1999, 18. O teorijama o iranskom porijeklu inače, u posve drugačijem tonu, *cf.* KATIČIĆ 1999, 7 *sqq.* (»Etnogeneza hrvatskog naroda«), KATIČIĆ 1993, 253 *sqq.* (»Podrijetlo Hrvata kao znanstveni problem«), te KLAIĆ 1975, 61 *sqq.*

kulturnom krugu s posve kontinuiranom etničkom tradicijom, te svakako kao one koji su prvi formirali vlastitu državu, što jasno legitimira njihovu težnju da i danas imaju svoju samostalnu državnu organizaciju. Zato je tako važno da se njezina obilježja neokrnjena prenose s jednog teritorija na drugi: ako već nemaju teritorijalni kontinuitet, Hrvati su sa sobom »nosili« vlastite granice i – kao što ćemo vidjeti – sva druga bitna obilježja državnosti kroz tri tisuće godina. Ova legitimacija starine i tradicije istovremeno ih upisuje u evropski civilizacijski prostor i unutar njega izdvaja, budući da su druge nacije za Hrvatima kasnile desetke stoljeća u konstituciji države. U suvremenim okolnostima druga je funkcija strateškog odabira iranske teorije o porijeklu Hrvata podjednako značajna, a u svojoj neposrednoj, pragmatičkoj dimenziji utjecanja na kolektivnu svijest unutar zajednice i značajnija: iranska etnogeneza i topogeneza razgraničavaju naciju od njezina slavenskog okruženja i ukazuju na to da Hrvati u biti ne pripadaju među Slavene, a to ujedno, dakako, znači da su po svojem etničkom porijeklu (a ono je istovremeno i kulturno-civilizacijska determinacija) bitno različiti najprije od Srba, a zatim i od drugih slavenskih naroda na Balkanu,[354] kamo su stigli kao već potpuno formirana kulturna zajednica.

Upravo je svijest o kulturnoj posebnosti drugi konstitutivni element hrvatskog nacionalnog identiteta; iako je kulturna zasebnost prema danoj definiciji u osnovi sadržaj same svijesti o vlastitu subjektivitetu nekog naroda, njezina specifičnost kod Hrvata zahtijeva posebno opširno objašnjenje.[355] Ona se, naime, u ovoj interpretaciji tumači praktički isključivo kroz prožetost etničkog identiteta kršćanskim naukom, tako da se čini kako se hrvatska kultura mora u potpunosti povijesno identificirati s djelovanjem svećenstva na području njezine proširenosti, ali determinante toga djelovanja ipak osiguravaju i kulturnu samobitnost Hrvata. Do susreta Hrvata s kršćanstvom dolazi doista tek u njihovoj današnjoj postojbini, no oni – kao što smo već mog-

354 Tome – u ne posve proničnoj autorovoj sintezi – treba ipak pridodati i to da su oni Hrvati koji su ostali iza Karpata, u Bijeloj Hrvatskoj, budući da su ondje predstavljali jedini narod s dužom političkom i državnom tradicijom (v. KALE 1999, 22 *sq.*), širili civilizaciju među Zapadnim Slavenima.

355 *Cf.* KALE 1999, 60 *sqq.*

li naslutiti – ovamo nisu došli kao »nekakvi "slavenski pogani" sa svojim slavenskim običajima«[356] nego kao u cijelosti izgrađen i samosvjestan narod koji, i u vlastitoj percepciji i u poimanju drugih, predstavlja politički i kulturni subjekt, jer se inače ne bi mogao održati na teritoriju kojim su željeli (vjerojatno na različite načine) ovladati Bizant, Rim i Franačka Država preko Akvilejskog patrijarhata. Zato su Hrvati mogli prihvatiti kršćanstvo kao ravnopravni partneri, ne odričući se pri tome svoje kulturne posebnosti i ne »pokoravajući se crkvenim institucijama i naredbama izvana«.[357] To se manifestira prije svega u glagoljaškoj tradiciji, koja se usprkos protivljenju Rima zadržala sve do 20. stoljeća, u specifičnostima bosanske crkve, u tome da su Ninska i Kninska biskupija u ranom srednjem vijeku predstavljale hrvatsku državnu crkvu, a tu je tendenciju (u nešto ublaženoj formi) preuzela i Zagrebačka biskupija kad je bila utemeljena, i – napokon – u tome da su ne samo svećenici i uglednici rodom Hrvati nego i svi koji su, kao pripadnici raznih redova, dolazili u Hrvatsku prihvaćali hrvatski stav da je uvažavanje različitosti podloga zajedništva ljudi i naroda.

Ovaj je dio konstrukcije identiteta (a možda ponovo treba naglasiti da u toj konstrukciji njegova adekvatnost povijesnim činjenicama nije ni najmanje bitna niti o tome raspravljamo[358]) osobito zanimljiv zbog toga što je njegova temeljna funkcija postavljanje granice prema Zapadu i Evropi, jer je iransko i neslavensko porijeklo odredilo, kao što smo vidjeli, Druge u neposrednoj slavenskoj i balkanskoj okolini i na Istoku: dakako, pripadanje rimskoj katoličkoj crkvi tu granicu prema Istoku još pojačava. U dijakronijskom smislu sposobnost Hrvata da se odupru »velikim silama« ranog evropskog srednjeg vijeka i da iznađu modalitet više nego ravnopravnog suživota s njima zahvaljujući svojoj političkoj i kulturnoj samosvojnosti istovremeno je metafora čije se identitetsko djelovanje proteže kroz povijest sve do današnjih dana. Lako je zapaziti da se u ovom elementu, ipak,

356 KALE 1999, 61.

357 KALE 1999, *ibidem*.

358 Za takvu raspravu v., npr., KLAIĆ 1975 i 1976, te ondje navedene izvore (sakupljene u KLAIĆ 1972) i literaturu. Posebno treba upozoriti na braudelovski koncipiranu sintezu hrvatskog srednjovjekovlja u RAUKAR 1997.

krije neka vrsta aporije: on, svojim inzistiranjem na tome da se svi fundamentalni oblici hrvatske kulture (koja, u krajnjoj konsekvenciji, kao cjelina mora ostati donekle nedefinirana) izvedu iz prožetosti kršćanstvom i, posebno, katoličanstvom, ponovo smješta Hrvate u zapadnoevropski prostor, ali ih – da ne bi poništio njihovu izvornost i potpuno ih asimilirao u zapadnu civilizaciju – istovremeno izdvaja iz njega dokazujući da je hrvatsko kršćanstvo na svoj način (dakle, na način koji se ne dijeli ni s jednim drugim narodom) specifično. Zbog toga Hrvati ni prije pokrštavanja nisu mogli biti pogani, kao što su nakon pokrštavanja postali najveći kršćani, ne dopuštajući da ih »proguta« univerzalizam Rima, premda su mu svojim djelovanjem neprestano uvelike sami pridonosili.

To im je bilo moguće jer su, kao još jedan element vlastita identiteta, od samih iranskih početaka zadržali zasebna načela društvenog života i svoje političke institucije.[359] Tri su osnovna fenomena u kojima se manifestira ova specifičnost: socijalne norme i običaji, realizirani u zakonicima, statutima i drugim pravnim aktima kroz povijest i otjelovljeni u političkoj organizaciji s pomoću kneževina, županija i gradskih općina, čiji se predstavnici okupljaju u hrvatskom saboru; zatim, povezanost krvnim srodstvom, što se iskazuje u konstituciji rodova ili plemena, a pripadnost tim oblicima zajedništva ujedno omogućuje, kako to zajednička etimologija dokazuje, svakom Hrvatu da bude plemenit (u smislu *nobilis*); i, napokon, postojanje jednog vođe, koji je istovremeno i neka vrsta natplemenskog, nacionalnog oca, kakvi se u hrvatskoj povijesti pojavljuju oduvijek, a potvrđeni su od vremena narodnih vladara do prvog predsjednika suvremene Republike Hrvatske.[360]

I ovi elementi pripadaju tradicionalnom repertoaru konstrukcije etničkog i nacionalnog identiteta, a među njima je kontinuitet političke organiziranosti prije svega argument kojim se ponovo legitimira današnja država. Krvno srodstvo jasno ukazuje na to da se hrvatska nacija konstituira kao nacija »krvi i tla«

359 *Cf.* KALE 1999, 72 *sqq.*

360 On nosi sve atribute što su ih imali povijesni vladari, jer je »hrabri, odlučni i mudri vođa« (KALE 1999, 47). Indikativno je da se spominje čak i »vođa drug [*sic!*] J. B. Tito« (KALE 1999, 137).

a ne kao kontraktualna zajednica građana u francuskoj interpretaciji. Iako nije posve jasno da li su njime doista genetski povezani svi Hrvati od iranskog razdoblja do danas, ono se u svakom slučaju ukazuje kao čuvar stabilnosti i trajnosti zajednice. Ne treba, ipak, zamišljati da utemeljenost društva u rodu i genetski zajedničkom porijeklu limitira Hrvate u njihovu razvoju; dapače, kao što pokazuje primjer Grka i rimskih patricija, ono je garancija uspješnosti i kreativnosti na svim područjima.[361] Sve su ove teze toliko puta upotrijebljene u izgrađivanjima raznih etniciteta diljem svijeta da se ne bi trebalo na njima dulje zadržavati: potrebno je samo podsjetiti, s jedne strane, na to da mit o zajedničkom krvnom srodstvu svih pripadnika neke zajednice strateški determinira one koji toj zajednici ne pripadaju općenito kao druge, autsajdere koji se više ni na koji način ne mogu pridružiti kolektivu budući da se u njemu nisu rodili, pa se tu primjenjuje grčki ekskluzivni model; s druge strane, plemenska ili rodovska osnovica nesumnjivo upućuju na uzdizanje tradicionalnih socijalnih vrijednosti (pa i strukturiranosti) kao iskaz kolektivnog identiteta.

I doista, slijedeća njegova navedena komponenta, u kojoj su okupljene »vrednote hrvatske zajednice«,[362] upravo je dokaz takva ideološkog oslanjanja na tradicionalna poimanja. Vrednote, u herderovskom smislu, zapravo predstavljaju popis osnovnih karakteristika kolektivnog hrvatskog duha koje, s jedne strane, determiniraju njegov »psihološki profil«, a s druge strane prezentiraju idealnu normu s kojom svaki pojedinačni pripadnik hrvatske nacije može usporediti vlastito ponašanje i prema normi ga korigirati. Te su vrednote poredane u hijerarhijski niz kojem se na početku nalazi najvažnija od njih; niz obuhvaća: domoljublje, žrtvovanje, ljubav prema majci, ispomoć i pravednost. Patriotizam, prema očekivanju, obuhvaća sve vidove ljubavi prema majci-domovini i naciji (a posebno prema njezinu tlu i jeziku), te se nalazi u temelju većine umjetničkih inspiracija; on je usko povezan sa sviješću o kulturnoj zasebnosti i, ponovo stavljen u kontekst kršćanstva, zahtijeva obrazloženje koje bi mora-

361 *Cf.* KALE 1999, 75.
362 *Cf.* KALE 1999, 83 *sqq.*

lo pomiriti univerzalizam Crkve s partikularizmom domovine pomalo neobičnom konstatacijom kako je kršćanstvo racionalni pogled na svijet koji tumači svrhovitost svjetskog poretka, a vrednote kojima pripada domoljublje osmišljavaju ljudski život;[363] u svakom slučaju patriotizam je čak i iznad ili izvan vjere, što se vidi iz činjenice da svi pripadnici hrvatskog naroda – premda su, dakako, u golemoj većini katolici – nisu iste vjere (ima ih i među protestantima i muslimanima), ali su podjednako spremni na prinošenje žrtve oltaru domovine.[364] Zbog toga je druga vrednota žrtvovanje, koje obuhvaća i okrenutost Hrvata Kristovu misteriju i kultu križa,[365] dok se ljubav prema majci isključivo tumači kao marijanski kult, a i ispomoć i pravednost objašnjene su u terminima tradicionalnog kršćanskog morala. Premda se ovaj dio konstrukcije identiteta zasniva, dakle, na tradicionalnim vrijednostima (ili bar na onima koje suvremena nacionalna ideologija odabire i sagledava kao tradicionalne), on služi – u kontekstu netom završenog rata i ne odviše dobre ekonomske situacije, kontekstu koji je tražio i traži od stanovništva stvarne žrtve i odricanja, a od Hrvata u dijaspori pomoć – prije svega za »unutrašnju diferencijaciju« kakvom će se iz nacionalne zajednice izdvojiti oni koji ne zadovoljavaju zadanu kolektivnu normu, bilo zato što ne iskazuju dovoljno rodoljubne osjećaje, bilo zato što nisu bespogovorno pripravni na žrtvu, ili ne pomažu zajednici koliko mogu.

Svi dosad analizirani konstitutivni elementi hrvatskog nacionalnog identiteta – a oni se iz sadašnjosti, kao što smo vidjeli, projiciraju kao trajne i nepromjenljive zadanosti u cjelokupnu prošlost (ne greškom nego namjerno, jer je i to samo dio postupka konstituiranja nacionalne svijesti) – svi oni imaju jednu ozbiljnu manu: prilagođeni su i namijenjeni prvenstveno za »internu upotrebu« i »lokalno ideološko tržište«, te ne mogu poslužiti za utvrđivanje identitetskih granica »prema van«. No u prethodnim smo razmatranjima vidjeli kako se etnički identitet

363 *Cf.* KALE 1999, 87 *sq*.

364 *Cf.* KALE 1999, 89.

365 »... pouzadano se može reći da vrednota žrtvovanja, kult žrtve i simbol križa nije toliko naglašena [*sic!*] i gotovo sveprisutna ni u jednog naroda kao u Hrvata«, KALE 1999, 90.

izgrađuje u procesima »pregovaranja« s drugima, a za nacionalni je identitet k tome bitno da bude prihvaćen i od drugih nacija: u suvremenom kontekstu za Hrvatsku su to nacije zapadne Evrope. U »pregovorima« s njima nijedan od dosad spomenutih elemenata identiteta nije osobito prikladan kao strateški odabir da bi Hrvati na »vanjskom, evropskom ideološkom tržištu« bili priznati kao »prava« nacija i da bi tako stekli i legitimaciju »izvana«: teorija o iranskom porijeklu ne samo da ima prizvuk egzotične mitografske priče nego je – u optici suvremenih zapadnih ideologa – pogrešno locirana, na područje između radikalnoislamističkog Teherana i u to vrijeme još radikalnijeg talibanskog Kandahara; specifična crta hrvatskog kršćanstva i tako je zamišljena kao razgraničenje prema Zapadu a ne povezivanje s njim; rodovska i plemenska utemeljenost društvenih odnosa pripada nakon francuske revolucije, čini se, nekim davno prošlim vremenima, a vođa-otac, naprotiv, budi nelagodne asocijacije na nedavnu prošlost; tradicionalne vrednote u najmanju ruku odviše povezuju crkvu i državu da bi bile primjerene modernoj naciji.[366] Preostaje, stoga, onaj temeljni kriterij razaznavanja i oblikovanja nacionalnog identiteta – jezik, koji će biti gotovo jednako upotrebljiv na obje strane, i za unutrašnju i za vanjsku ideološku upotrebu, jer pripada nezaobilaznim simbolima na koje svaka nacija ima suvereno pravo bilo u kojem razdoblju.

I doista, među jezgrenim konstitutivnim elementima hrvatskog identiteta pojavljuje se i jezik, kao fundamentalan kriterij i nosilac nacionalnoga. U ovoj je interpretaciji – a to nas uopće ne može iznenaditi – jezik naveden na prvom mjestu između svih bitnih obilježja hrvatske samosvojnosti i definiran je, u stilski ponešto oslabljenoj dikciji njemačke klasične idealističke filozofije, kao emanacija nacionalnog duha:

366 To što je većina nacionalnih identiteta i na Zapadu izrastala iz vrlo sličnih imaginarija ne predstavlja nikakvu zapreku za to da hrvatska konstrukcija bude teško prihvaćena: ne samo zato što *quod licet Iovi...* nego i zato što dominantne ideološke skupine ove elemente smatraju – i u tome nemaju posve krivo – iskazima jedne prošle, nadiđene faze u konstituciji modernih nacija.

> Poseban *jezik* bitno je obilježje posebnosti neke kulture pa onda i nekog naroda. [...], jezik je ne samo ujedinjavajuće priopćajno sredstvo nego je i sredstvo i medij življenja, opstanka, trajanja u posebnosti. U njemu je odraz i on je sabiralište svega življenja i stvaranja. U njemu se kristalizira slika duhovne, kulturne osobitosti – temelja posebnosti i trajanja u posebnosti.[367]

Treba odmah primijetiti da se ovdje naslućuje jedna vrsta paradoksa: naime, jezik, kao što je vidljivo iz definicije i kao što smo i sami pretpostavili, »opskrbljuje« naciju poviješću i trajanjem u vremenu, no s druge strane on proizlazi iz njezine (i povijesne) biti i duguje svoje trajanje naciji. Taj se paradoks nadilazi uvjerenjem da su jezik i nacija međusobno u tolikoj mjeri povezani i isprepleteni da se uzajamno bezuvjetno determiniraju i u svojem trajanju. Jednostavnije rečeno, jezik i nacija su jedno, pa s jednim nastaje i nestaje i drugo, a nikakve površinske promjene koje u toku vremena mogu zahvatiti jedan ili drugi fenomen ne poništavaju njihovu bit, tako da nacija ostaje trajno iskazana u svojem jeziku, ma kakva bila njegova forma, kao što je jezik neprestano nacionalni jezik, u kakvim se god okolnostima nacija nalazila: budući da je jezik ujedno garancija kontinuiteta nacionalnog identiteta, cijela nacionalna zajednica oduvijek (i zauvijek, ako je u stanju sačuvati svoj jezik) zna da je jezik baš njezin jezik.

Hrvati, kao i kod drugih faktora koje smo spomenuli, prema jeziku iskazuju posebnu, ljubomornu odanost i ne dopuštaju da dubinsku i sudbinsku vezu između nacije i jezika bilo što ugrozi. Od trenutka kada su se doselili u svoje današnje prostore,[368] njihov su jezik ugrožavali drugi jezici, a prije svega latinski koji su im kao kršćanima htjeli nametnuti u bogoslužju: da bi to spriječili, Hrvati su razvili glagoljaštvo, koje se sastoji ne samo od upotrebe specifičnog pisma (kako su Slaveni u Bugarskoj, Moravskoj i Makedoniji brzo odustali od njegove upotrebe, glagolji-

367 KALE 1999, 51: ovom svečanom rečenicom započinje veće poglavlje rada prikladno nazvano »Svetost jezika«.

368 Nije posve jasno što se događalo prije doseljenja, iza Karpata i u Iranu, no svakako su u današnju Hrvatsku već stigli s formiranim narodnim jezikom (*cf.* KALE 1999, *ibidem*).

ca je pravo hrvatsko pismo[369]) nego i od obreda na narodnom jeziku i od crkvene i laičke književnosti koja se piše glagoljicom. Budući da su rimski pape morali jedino Hrvatima priznati pravo da u bogoslužju upotrebljavaju vlastiti jezik, od 16. stoljeća nadalje hrvatski učenjaci u rječnicima i gramatikama prezentiraju – uistinu sada već u latiničkom pismu – svoj jezik i evropskoj javnosti. Bogata književnost stalna je obrana od sve brojnijih tendencija da se jezik zatre, a svi književnici i znanstvenici, bez obzira na to što njihovo stvaranje ponekad odražava dijalektalnu raznolikost, neprestano su svjesni jezičnog jedinstva; jednako tako, koji god od naziva za jezik upotrijebili (hrvatski, ilirski, slavenski), oni znaju da se radi o hrvatskom jeziku i brinu se za njegovu čistoću, pa je purizam jedna od odlika tog idioma. I napokon, unatoč djelovanju »povijesnih naslaga slavenstva« u 19. stoljeću, Hrvati su očuvali svoj vlastiti jezik neokrnjen i time su ga spasili ne samo za sadašnjost i budućnost nego su i izbjegli povijesnu *damnatio memoriae* što je zadesila mnoge narode koji nisu tako pazili na svoju duhovnu baštinu.[370]

Sve ove tvrdnje o jeziku ne sadržavaju u sebi ništa novo i originalno: ne samo da su ih izricale (i još uvijek ih izriču), prilagođene vlastitom historijskom kontekstu, gotovo sve protonacionalne i nacionalne ideologije u Evropi u razdoblju formiranja država-nacija nego su ih u 19. stoljeću, kao što ćemo uskoro vidjeti, i u Hrvatskoj već jedanput upotrijebili – nerijetko u elegantnijim formulacijama – nosioci tadašnjeg nacionalnog pokreta. Ovdje smo ih naveli u prvom redu zato da još jedanput upozorimo na to kako se jezik ugrađuje u konstrukciju nacionalnog identiteta i kako ondje postaje ideologem, dakle jedan od elementarnih pojmova s pomoću kojih neka društvena grupa oblikuje skup predodžaba u kojima se prepoznaje i kojima predstavlja vlastitu socijalnu ili povijesnu ulogu, te kojima utvrđuje (»prema unutra« i »prema van«) svoj status. Postupak se sastoji, s jedne strane, od potpune i apriorne identifikacije jezične i nacionalne zajednice, od utvrđivanja njihove homogenosti i – bar u hrvatskom slučaju, koji u tome zacijelo nije jedinstven – od aksioma prema kojem je

369 *Cf.* KALE 1999, 52 *sq.*
370 *Cf.* KALE 1999, 60.

jezik oduvijek sakrosanktni nacionalni simbol koji trajno na isti nepromjenljiv način obilježava i nacionalni kolektiv i svakog pojedinca u njemu: tko god takvu identifikaciju i njezin aksiom ne prihvaća bilo iz kojeg razloga, ne pripada ni nacionalnoj ni jezičnoj zajednici. Ekskluzivnost ovog ideološkog modela je očita, jer on ne predviđa mogućnost naknadnog ulaženja u kolektiv, ali omogućuje isključivanje iz njega: utoliko je on veoma pogodan za utvrđivanje čvrstih granica prema drugima, i onima koji su i tako izvan zajednice i onima koji, premda joj u nekom smislu pripadaju, ne prihvaćaju sve njezine ideološke premise što ih promovira dominantna grupa.

Na ovom mjestu moramo postaviti pitanje nemaju li ipak ideolozi nacionalnoga u izvjesnom smislu pravo, dakako ne u tvrdnji o nepromjenljivosti veze između etničkog i jezičnog nego u tome da je jezik, budući da je doista sredstvo ljudske simboličke djelatnosti, u svakom kontekstu nužno ugrađen u simboličku konstrukciju etničkog kolektiva. Premda smo na to pitanje već jedanput odgovorili negativno, valjalo bi – s obzirom na sigurnost kojom se izriče pozitivan odgovor – ove postavke preispitati u kontekstu formiranja hrvatskog jezičnog i etničkog identiteta. Drugim riječima, treba vidjeti da li je pojam jezika uistinu od pamtivijeka bio ideologem ili je tu dimenziju zadobio u nekoj određenoj društvenoj i historijskoj okolini.

Ako makar i površno pogledamo najraniju povijest jezične zajednice koja se danas okuplja oko hrvatskog jezika, zapazit ćemo da se ona u svojim osnovnim crtama podudara s promjenama koje su se zbivale na ostalim evropskim prostorima. Bez ikakvih pretenzija da se bavimo ponekad uistinu zakučastim problemima rane hrvatske povijesti u vrijeme i nakon doseljenja u današnju postojbinu, i prepuštajući stručnjacima da o njima raspravljaju,[371] za potrebe naše analize dovoljno je da uočimo samo one opće crte povijesnih zbivanja koje ne pobuđuju sumnju i unutar kojih se smješta i skica historijata jezične zajednice.

Potkraj Zapadnog Rimskog Carstva, nakon Dioklecijanovih i Konstantinovih reformi u provincijama koje su pripadale dijece-

371 O tim problemima i njihovim mogućim rješenjima detaljno govori KLAIĆ 1975, s iscrpnim popisom literature, a za nešto drugačiji pristup *cf.* MACAN 1992 ili ANTOLJAK 1994. V. i RAUKAR 1997.

zi Zapadnog Ilirika (a u trima od njih, Dalmaciji i dvjema Panonijama, Savskoj i Srijemskoj, nalazi se teritorij koji će kasnije postati hrvatskim) jezična je situacija bila otprilike onakva kakva je obilježavala većinu rimskih provincija: u javnoj komunikaciji upotrebljavao se uglavnom ili isključivo latinski, kojim je govorilo romanizirano gradsko stanovništvo, no među njima je bilo i pripadnika grčke jezične zajednice; izvan gradova, među onima koje su Rimljani zatekli na osvojenim teritorijima (dakle, među Ilirima, Liburnima..., odnosno njihovim ostacima), vjerojatno su se još mogli pronaći i tragovi autohtonih epihorskih idioma, ali su komunikacijske i ekonomske veze između gradova i njihovih okolina, ženidbe i srodstva, te integracija lokalnih elita u rimsku socijalnu strukturu, nesumnjivo u toku stoljeća uvelike ublažile, pa i poništile etničke i jezične granice koje su morale biti uočljive na početku rimskih osvajanja. Osim državne administracije, vojske i trgovine jedan od važnih integrativnih faktora bila je zacijelo i rana crkvena organizacija koja se razvijala na tom tlu.[372] Radilo se, dakle, o nizu međusobno nedovoljno jasno razgraničenih jezičnih zajednica, čiji su pripadnici nerijetko bili višejezični i čiji su lokalni epihorski idiomi, spontano nastali romanizacijom, bili u javnoj komunikaciji objedinjeni »službenim« latinskim jezikom uprave: kao i drugdje na romaniziranim područjima, epihorski su idiomi ulazili u fazu koja je inače prethodila procesima vernakularizacije. Ovdje ipak ti procesi, ni u onim malobrojnim idiomima na jadranskoj obali koji su se uspjeli trajnije održati, u Istri, na Krku ili u Dubrovniku, nisu stvarno započeli, jer su bili prekinuti i nisu dosegli nikada ni stadij primarnog opismenjivanja.

Naime, nakon relativno kratkotrajne ostrogotske vladavine u Dalmaciji i Savskoj Panoniji, koja u jezičnom smislu, čini se, nije ostavila dubljeg traga, i nakon Justinijanove obnove Carstva (koja se prije svega dotakla obalnog područja i njegova zaleđa),[373] početkom 7. stoljeća južno od Dunava sve do Jadranskog mora pojavila su se slavenska plemena koja su u ovo područje unijela značajne promjene. Ako zbivanja promatramo kroz opti-

372 *Cf.* KATIČIĆ 1994, 7 *sqq.*, ili – u razrađenijem obliku – s bogato dokumentiranim podacima KATIČIĆ 1998, 17 *sqq.*

373 *Cf.* GOLDSTEIN 1992, 17 *sqq.*

ku problematike jezičnih i etničkih zajednica, treba pretpostaviti da su Slaveni, kao i druge dinamičke zajednice toga razdoblja, zacijelo – osobito dok su još bili u pokretu i uključeni u ratne seobe – predstavljali i u etničkom i u jezičnom pogledu koherentnije cjeline od zajednica koje su zatjecali na novim područjima; specifičnost njihove gentilne organizacije nasuprot strukturiranim političkim zajednicama, koje su se temeljile na kompleksnim odnosima između gradskih općina i centralne bizantske uprave s jedne strane i seoskih naselja s druge strane, svakako su zapažali ne samo zastrašeni stanovnici carskih gradova nego i došljaci koji se spuštali prema moru;[374] jednako tako, novi idiom što su ga Slaveni donijeli sa sobom i početne nesumnjivo slabe međusobne komunikacijske veze jasno su razgraničavale dvije jezične zajednice.

Kako je riječ o stoljećima u kojima je ovaj prostor ostajao sasvim na marginama interesa onih koji su tada pisali povijest Evrope, možemo samo pretpostavljati što se doista događalo s jezičnim zajednicama Slavena, ali čini se da nećemo previše pogriješiti ako zamislimo da su se one, zauzevši široko područje od istočnih obronaka Alpa sve do okolice Soluna (a djelomično i južnije od njega) i pretvorivši se tako u sjedilačke kolektive, premda su u prvim stoljećima još zacijelo predstavljale potencijalno povezan komunikacijski prostor,[375] polako transformirale u pojedinačne lokalizirane zajednice spontanog karaktera među kojima su – i zbog konfiguracije i zbog političkih okolnosti – kontakti bili prorijeđeni, ali koje su čuvale neku svijest o nadregionalnim vezama i održavale je u različitim oblicima usmene književnosti. S druge strane, proces koji su nosioci rimske civilizacije već jednom dovršili i kojim su romanizirali drevno autohtono stanovništvo sada se – iako u promijenjenim uvjetima i s drugačijim rasporedom snaga – ipak u nekim crtama ponavljao: dakako, već zbog brojčanih odnosa i zbog toga što su obalni romanizirani gradovi bili neusporedivo i kulturno i administrativno i voj-

374 U glasovitim poglavljima djela Konstantina Porfirogeneta *De administrando imperio* (29-31), koja su – uostalom – predmet različitih interpretacija a govore o doseljenju Slavena, kaže se kako su Slaveni »živjeli po svome i postali samostalni i nikome podložni«.

375 *Cf.* KATIČIĆ 1994, 24.

no slabiji nego što su to bili u prvim stoljećima naše ere, nije više bilo mogućnosti da romanizacija obuhvati sve sfere jezične djelatnosti, ali različite forme suživota ponovo su i među Slavenima, kao i nekad među Ilirima, uvodili latinski u jedan dio domena javne komunikacije, osobito onih koje su zahtijevale realizaciju u pismu. Budući da se latinska pismenost u makar nominalno bizantskim gradovima na moru nije – ma koliko bila neznatna – prekidala tokom kasne antike i u ranom srednjem vijeku, njezin će kontinuitet biti važan faktor u prihvaćanju pisanih formi i u njihovu zaleđu.[376]

Bitne su promjene nastale krajem 8. stoljeća i početkom 9. stoljeća: teritorij o kojem govorimo ušao je u krug franačkih interesa, a zajedno s njima iz Franačke kreće poticaj sustavnom i relativno brzom pokrštavanju Hrvata. Na taj je način ubrzana i feudalizacija društva koja zahtijeva novu političku i socijalnu strukturiranost i, možda prvi put među ovim slavenskim plemenima (koja u načelu sada gube dio svojih gentilnih obilježja), jasnije razlikovanje između sfera javnosti i privatnosti. Stoga se u 9. stoljeću pojavljuje latinska pismenost, potvrđena na nekoliko natpisa s kneževskim hrvatskim imenima, ali i s imenima drugih velikaša, a i u pismima što su ih rimski pape upućivali hrvatskim vladarima.[377] Na taj način slavenska jezična zajednica u svojem najvišem sloju postaje dvojezična, a govornici latinskog ne samo da stvaraju nadregionalne povezanosti među hrvatskim teritorijima nego se istovremeno pridružuju i latinskom evropskom komunikacijskom i simboličkom prostoru. No franački utjecaji još su značajniji u jednoj drugoj domeni: naime, prema uzusu karolinške crkve pokrštavanje se obavlja na jeziku lokalnog stanovništva, pa se njihov idiom počinje upotrebljavati i u religijskom području javnog saobraćanja i bez ikakve sumnje, u skladu s teritorijalnom organizacijom Crkve, definirati regionalne i nadregionalne interakcije pojedinih epihorskih zajednica. Dalmatinski biskupi, koji su vjerojatno bili još uvijek pod jurisdikcijom carigradskog patrijarha – a on je mnogo manje od Rima inzistirao na jezičnoj objedinjenosti Crkve –, prihvatili su u

376 O tom kontinuitetu u 7. i 8. stoljeću, koji je ostavio samo neizravne tragove, govori KATIĆIĆ 1994, 26 *sqq*.

377 *Cf.* KATIĆIĆ 1994, 45 *sqq*. i KLAIĆ 1972, 26.

10. stoljeću učenike Metodija i Konstantina i dopustili su im, usprkos suprotstavljanju rimskog pape, da među slavenskom populacijom i oni šire vjeru na njihovu idiomu, što predstavlja početak glagoljaške tradicije, koju će napokon Rim bez odviše entuzijazma prihvatiti i onda kad područja hrvatskih biskupija definitivno prijeđu u njegovu ingerenciju, pa će je dozvoljavati i u periodu nakon crkvenog raskola.[378] Upotreba zajedničkog slavenskog jezika u liturgiji stvarala je sada već sasvim intencionalnu široku jezičnu zajednicu čiji je potencijalni prostor obuhvaćao sve krajeve u kojima se pojavljivalo slavensko bogoslužje. Iz 11. stojeća potječu i prvi glagoljski natpisi s hrvatskog teritorija (valunska ploča, plominski i krčki zapis), a s njegova kraja i znamenita baščanska ploča: oni potvrđuju da je slavenski idiom i na hrvatskom području prešao iz sfere usmenosti u fazu opismenjivanja, no glagoljica, kao pismo prilagođeno slavenskim fonološkim sustavima i vizualno bitno različito i od grčkog alfabeta i od latinice, ima dakako i jasnu simboličku vrijednost, koja je u obostranoj percepciji, i samih Slavena i neslavenskog stanovništva, zacijelo pridonosila uspostavljanju razgraničenja među jezičnim zajednicama.

Slavenski je idiom, dakle, početkom 12. stoljeća sasvim sigurno bio prisutan u nekim domenama javne komunikacije – političkoj, religioznoj i literarnoj (najvećim dijelom također religiozne provenijencije) – i u njima se susretao na hrvatskom tlu prije svega s latinskim, a u istočnijim krajevima i s grčkim: oni govornici koji su u svojem jezičnom djelovanju nadilazili lokalne granice i koji su aktivno sudjelovali u javnom saobraćanju, dakle pripadnici elitnih društvenih slojeva i svećenstva, najčešće su istovremeno participirali i u jezičnim prostorima latinskog ili grčkog, te su granice među jezičnim kolektivima, kao i drugdje u ranom srednjem vijeku, bile fluidne i nepotpuno definirane. Na osnovi šturih podataka kojima općenito raspolažemo o ovom ranom srednjovjekovnom razdoblju teško možemo pouzdano tvrditi u kolikoj se mjeri jezik upotrebljavao kao simboličko sredstvo konstituiranja etniciteta: on je u trenutku dolaska Slavena nesumnjivo bio indikator prema kojem su se međusobno raspoz-

378 *Cf.* KLAIĆ 1975, 395 *sqq.* i KATIČIĆ 1994, 61 *sqq.*

navali stanovnici romaniziranih gradova i slavenski došljaci, no otkako su se pripadnici slavenske elite počeli integrirati i u latinizirani prostor javne komunikacije, a gradska je populacija sve više i sama govorila slavenskim idiomima, slavenska se monolingvalnost mogla iščitavati prvenstveno kao znak socijalne a ne etničke determinacije. S druge strane, prvobitna etnička kohezija, za koju smijemo (doista uz mnoge ograde, jer ne znamo, na primjer, gotovo ništa o odnosima između Avara ili Huna i slavenskih plemena) pretpostaviti da je postojala dok su Slaveni bili u pokretu seobe, u novim se uvjetima svakako morala restrukturirati, ne samo zbog dodira s romaniziranim stanovništvom nego i zbog toga što su veze među pojedinim teritorijima na kojima su se naselili Južni Slaveni bile slabe i sporadične, pa su se nove kolektivne solidarnosti stvarale u lokalnim okvirima, dok su im regionalna i nadregionalna prostiranja definirale prije svega promjenljive granice političkih i crkvenih, a kasnije i feudalnih zemljišnih organiziranja. Kao što smo već kazali, male razlike među ranim epihorskim slavenskim idiomima, te – osobito – liturgija na zajedničkom jeziku i pojava glagoljice i glagoljske literarne i administrativne pismenosti, sadržavale su u sebi integrativni potencijal (na koji je Crkva svakako računala), no on nije mogao prevladati politički uvjetovane partikularizme koji su djelomično određivali i nove, unutarjužnoslavenske etničke granice.[379] Ipak, za hrvatsko područje prvo jasnije svjedočanstvo upotrebe nekog elementa jezične djelatnosti kao sredstva za internu južnoslavensku diferencijaciju možemo naslutiti u stvaranju legende koja glagoljicu više ne povezuje s Metodijevim učenicima nego njezinim pronalazačem smatra svetog Jeronima: pripisivanje iznalaska slavenskog pisma romaniziranom dalmatinskom prevodiocu *Vulgate* iz 4. stoljeća zacijelo predstavlja simboličko izdvajanje iz slavenskog okruženja; za legendu kojom glagoljica postaje *scriptura Hieronymitana* Katičić kaže da se oblikovala najkasnije u 13. stoljeću,[380] dakle u periodu kad su već i strukturalne razlike među pojedinim nadregionalnim slavenskim idiomima postale očite.

379 *Cf.* RAUKAR 1997, 136 *sqq.* i 302 *sqq.*

380 *Cf.* KATIČIĆ 1994, 68. V. i KATIĆIĆ 1998, 102 *sqq.* i 409 *sq.*

U svakom slučaju, opismenjavanje idioma ukazuje se, kao što smo naglasili, kao prva faza procesa njegove vernakularizacije, a uz to nam omogućuje da s više sigurnosti pratimo odnose između konstituiranja jezičnog i etničkog identiteta. Na hrvatskom području (ali i u slavenskim zemljama uopće) opismenjavanje ima unekoliko specifičan tok: za hrvatske se idiome, naime, može reći da su triput (pa i četiri puta, ako glagoljici, ćirilici i latinici pridodamo i arabicu, kojom su se od 15. stoljeća služili muslimani u Bosni) dobivali pismenost. Najstarija je potvrđena glagoljička pismenost,[381] no već u 12. stoljeću javljaju se i prvi ćirilički spomenici, a u 14. stoljeću i zapisi na latinici. Pismenost, u kojoj su na istom prostoru koegzistirala tri ili četiri pisma u toku nekoliko stoljeća, nije posve lako objasniti, ako je promatramo samo sa stajališta funkcionalnosti komunikacije i opismenjavanja svih domena javne komunikacije.[382] Pojavu ćirilice na hrvatskim područjima u trenutku kada se glagoljska pismenost tek počela prihvaćati i širiti Moguš objašnjava[383] time što je ćirilica, kao i glagoljica, preuzeta zajedno s crkvenoslavenskim jezikom, u čijim je tekstovima u 11. stoljeću u Bugarskoj i Makedoniji počela prevladavati. Ovom tumačenju treba jedino dodati to da je jačanje ćirilice ujedno označilo kraj upotrebe glagoljice na istoku (ali i u Češkoj, Moravskoj i Poljskoj), tako da je njezino uvođenje u hrvatske krajeve obnovilo simboličke veze s ostalim Slavenima, koje su se, kako se činilo, bile uspostavile s pomoću glagoljice. No

381 KATIČIĆ (1994, 55 *sq.*) argumentirano pretpostavlja da je glagoljičkoj pismenosti morala prethoditi latinička kojom su se u 8. i 9. stoljeću služili misionari u pokrštavanju na slavenskom idiomu, no od te pismenosti ništa se nije očuvalo. O samoj glagoljici *cf.* i KATIČIĆ 1999, 59 *sqq* (»Uz pitanje o postanku i starosti glagoljice«), a o »trostrukoj« pismenosti RAUKAR 1997, 308 *sqq*.

382 Kad je riječ o pismenosti, trebalo bi, dakako, voditi računa i o tome kolik je udio populacije bio pismen: za ostale su slova i pisma imala samo simbolički i bar donekle mistični karakter, što je u formiranju jezičnih zajednica igralo i te kako važnu ulogu. Pismenima je pismo predstavljalo inkluzivnu vezu sa širim (i »zamišljenim«) zajednicama, čije granice nisu mogli neposredno sagledati, dok je za nepismene ono bilo i ekskluzivni faktor koji ih je isključivao iz kolektiva pismenih, ali i, vjerojatno još nejasniji, simbol relacija što ih preko njegove prisutnosti uspostavljaju s nekim udaljenim prostorima i ljudima. Na marginama se može spomenuti da je još 1869. g. na području civilne Hrvatske i Slavonije bilo 85% nepismenih (*cf.* GROSS & SZABO 1992, 44).

383 *Cf.* MOGUŠ 1995, 28.

uvođenje ćirilice ujedno je pojačalo »internu« simboliku starijeg slavenskog pisma koje se transformiralo u sve specifičnije obilježje hrvatskog prostora: ta nam unutrašnja simbolika ujedno pomaže da shvatimo zašto se glagoljica tako dugo održala, pa čak doživjela i neku vrstu procvata nakon izuma štampe,[384] premda se njezina komunikacijska efikasnost sve više umanjivala. Teže je prihvatiti Moguševu interpretaciju pojave latiničke pismenosti, prema kojoj je ona bila anticipirana pojedinačnim hrvatskim imenima i općim riječima uvrštenima u starije latinske tekstove, te je stoga ona zapravo najstarije hrvatsko pismo.[385] Mnogo je jednostavnije pretpostaviti da su u 14. stoljeću bili ispunjeni svi preduvjeti za komunikacijsko, ekonomsko i političko priključivanje hrvatskih područja prostorima srednje i zapadne Evrope: kao što ih je ćirilica smještala u slavenski svijet i kao što ih je glagoljica unutar tog svijeta u tom času diferencirala, tako ih je latinica simbolički locirala na zapad i, dakako, u sferu katoličke crkve. Prema tome, i trojna se pismenost može iščitavati kao rezultat niza strateških izbora u konstituiranju identiteta, dakle u procesu u kojem su jedanput Drugi bili među Neslavenima, a drugi put upravo među Slavenima: ti izbori, ne smijemo to zaboraviti, nikada nisu bili izbori ni etničke ni jezične zajednice u cjelini nego njihovih elita, a i one su se – bar od 12. stoljeća nadalje – u pregovorima o kolektivnom identitetu nerijetko susretale s vanjskim sugovornicima koji su posjedovali veću moć ili autoritet i mogli su neke od odabira i diktirati.[386]

Drugi važan element vernakularizacije prostora javne komunikacije, pa i konstituiranja identiteta jezične zajednice, imenovanje je idioma. Za vernakular o kojem ovdje govorimo upotrebljava se više različitih naziva: u latinskim izvorima on se zove *lingua Sclavonica* ili *lingua Illyrica*, dok se u dokumentima sastavljenima na tom idiomu on imenuje *slavenski* (u obliku: *slovìnski*, dakako) ili *hrvatski*. Bez detaljne analize, koja bi

384 *Cf.* MOGUŠ 1995, 32 *sqq*.

385 *Cf.* MOGUŠ 1995, 29 *sq*. Ovo tumačenje ne treba miješati s Katičićevom tvrdnjom iz bilj. 381, koja bi predstavljala adekvatniji okvir za traženje prethodnice latiničkoj pismenosti.

386 O socijalnoj strukturiranosti i odnosima moći unutar hrvatskog srednjovjekovnog društva *cf.* RAUKAR 1997, 194 *sqq*.

obuhvatila i dijakronijsku dimenziju problema i distribuciju naziva u pojedinim sinkronijama, nemoguće je sagledati u potpunosti semantičke opsege ovih termina, ali je ipak posve jasno da se oni svi – i opet kao i drugdje u Evropi u periodima vernakularizacije – odnose prije svega na idiome u javnoj komunikaciji koji nisu vezani prvenstveno uz teritorij nego uz zajednicu koja ih upotrebljava, te da se, bar u ranim razdobljima, svaka identifikacija tih naziva s epihorskim lokaliziranim idiomima bazira na nesigurnoj analogiji sa suvremenim stanjem, gdje su lokalna narječja na teritorijalnom principu svrstana pod »krov« nekog standardnog jezika.[387] Od triju navedenih imena jezika sasvim je očito da *ilirski* potječe »izvana«, dakle da se radi o nazivu s pomoću kojeg su Drugi, nasljednici rimske civilizacije na zapadu i na istoku, smjestili govornike južnoslavenskih idioma u vlastitu političku tradiciju i geografiju; drugim riječima, radi se o idiomu (ili o nizu izvana nediferenciranih idioma) koji se u različitim oblicima i funkcijama upotrebljavaju među sadašnjim stanovnicima nekadašnjeg Ilirika u javnom saobraćanju. Na sličan način treba razumjeti i naziv *slavenski*, koji se odnosi i na crkvenoslavenski i na neliturgijske književne idiome,[388] no njegovo je porijeklo, dakako, »unutrašnje«, jer ima izvorište u autohtonom zajedničkom imenu plemenā koja su se spustila južno od Dunava; to su ime, zacijelo upravo zbog njegove »zajedničkosti«, preuzeli tvorci idioma slavenske liturgije, a vanjski su ga promatrači, koji su i onako plemena došljaka nazivali Slavenima, lako mogli prihvatiti.[389] Prema tome, ni *ilirski* ni *slavenski* nemaju, čini se, etničku konotaciju (kod *ilirskog* je to očito, a *slavenski* ju je u toku vremena izgubio) već označavaju jezičnu zajednicu koja nastaje oko nadregionalnih idioma koji se upotrebljavaju u javnoj komunikaciji u domeni religije ili književnosti, pa i politike i pra-

387 O tome, kao i o odnosima među pojedinim terminima, detaljno – uz navođenje relevantne literature – piše KATIČIĆ 1992, 312 *sqq.* (»"Slovinski" i "hrvatski" kao zamjenjivi nazivi jezika hrvatske književnosti«).

388 *Cf.* KATIČIĆ 1992, 313 *et passim.*

389 Tako slavenski poima još krajem 16. stoljeća Faust Vrančić koji u predgovoru svojem rječniku *Dictionarium quinque noblissimarum Europae linguarum*, u koji je uvrstio dalmatinski, izričito kaže da *Dalmaticum idioma* pripada *Slavonicae linguae*, kao njezino najčistije narječje, usporedivo s toskanskim u Italiji.

va. Što se tiče naziva *hrvatski*, za nj Katičić dokazuje kako je od vremena prijelaza iz 12. u 13. stoljeće (a u tekstovima i dokumentima to je potvrđeno nešto kasnije) postao, u jednom svojem značenju, ne onom političkom nego kulturnom, moguća zamjena za *slavenski*.[390] U tom bi slučaju i *hrvatski* kao oznaka idioma obuhvaćao u ovom periodu opći jezik javne komunikacije među Južnim Slavenima, ali promatran kroz prizmu specifičnog hrvatskog prostora, kao što će se taj isti idiom nazivati bosanskim ili srpskim iz perspektiva drugih govornika. To bi ujedno moglo značiti da se u 13. stoljeću tadašnjim govornicima već jasnije ukazuje unutarslavenska etnička diferencijacija i kroz jezične indikatore, ali da još uvijek prevladava – makar među njegovim neposrednim sudionicima – svijest o zajedničkom jezičnom prostoru svih Južnih Slavena.

Ako, dakle, u ovim ranim fazama vernakularizacije pojedinih domena javne komunikacije možemo razabrati intenciju nosilaca tih procesa, ona se odnosi na promoviranje slavenskog idioma kao sredstva saobraćanja, no teško bi bilo ustvrditi da ijedna socijalna ili etnička grupacija osim samih jezičnih kolektiva – uz izuzetak, možda, glagoljaških svećenika u njihovu otporu Rimu – namjerno koristi jezik kao primarno sredstvo i kriterij vlastite identifikacije ili kao ideologem. Takva će se upotreba jezika pojaviti tek nešto kasnije.

---

390 *Cf.* KATIČIĆ 1992, 318 *sqq.* s mnogim primjerima koji pokazuju kako se oba naziva upotrebljavaju praktički kao sinonimi.

Jezik kao ideologem

Kao što smo vidjeli, na prostoru današnje Hrvatske u toku srednjeg vijeka, od doseljenja Slavena nadalje, odvijao se niz procesa koji su imali i integrativna i dezintegrativna djelovanja.[391] Premda su oni međusobno velikim dijelom bili povezani, pa i uvjetovani jedan drugim, ipak je svaki od njih imao vlastiti tempo i vlastite zakonitosti, tako da ih možemo – bar u početnim fazama analize – promatrati i odvojeno. Na jednoj su se razini formirale odvojene epihorske lokalizirane jezične zajednice, koje su se u međusobnim kontaktima, stvarajući nadlokalne zajedničke idiome, objedinjavale u veće, ali još uvijek spontano, komunikacijskim djelovanjima stvorene kolektive i koje su u oralno prenošenoj tradiciji zacijelo čuvale izvjesna sjećanja na zajedničku (dijelom samo legendarnu, a dijelom i stvarnu) prošlost. U tim spontanim kolektivnim identifikacijama, proizašlima iz regionalnih i nadregionalnih objedinjavanja epihorskih idioma, vrlo su vjerojatno već rano važnu ulogu igrale dijalektalne razlike koje su pripadnike nekih epihorskih lokalnih zajednica međusobno simbolički približavale, a drugih udaljavale i koje će kasnije biti opisane kao razlike između čakavskih, kajkavskih i štokavskih narječja.[392] Ovi procesi, koji su se odigravali iza scene javne komunikacije u sferi privatnosti, ostali su nam najvećim

391 O procesima integracije i dezintegracije kao bitnim faktorima za razumijevanje povijesti hrvatskog prostora *cf.* RAUKAR 1997, 19 *sqq*.

392 O ranoj dijalektalnoj i kulturnoj povijesti ovih idioma pregledno i s bogatom bibliografijom govori IVIĆ 2001, 7 *sqq*.

dijelom skriveni, pa im možemo pristupiti tek indirektno, naslućujući u nekim događanjima u javnoj komunikaciji, ili u nekim mnogo kasnijim zbivanjima i stanjima, ili – napokon – analogijom prema drugim istovremenim situacijama koje su nam bolje dokumentirane, kakvi su bili njihovi osnovni pravci; o detaljima koji su predstavljali životnu svakodnevicu tadašnjih govornika ne znamo, dakako, ništa.

Na drugom su se nivou oblikovale jezične zajednice onih koji su bili ovladali pismenošću i koji su sudjelovali u javnom saobraćanju. Jedna je od njih – u ranom srednjem vijeku zacijelo najjasnije prisutna u svijesti i svojih sudionika i njihove okoline – nastala na osnovi idioma koji se upotrebljavao u sferi religije, i u njoj su veze s cjelinom slavenskog govornog područja, a posebno s njegovim južnoslavenskim dijelom svakako bile najjače; to ipak ne znači da i u njoj nisu djelovali i dezintegracijski procesi sa svojim lokalnim specifičnostima, od onih koje su se manifestirale u izboru pisma do onih koje su bile uvjetovane utjecajima epihorskih idioma. Tom fragmentiranju jezičnog prostora pridonosila je i uska povezanost ove zajednice sa zajednicom profane literarne produkcije: premda su sudionici obaju kolektiva nerijetko bili isti pojedinci, u profanim se tekstovima lokalna »obojenost« vernakulara jače isticala i izravnije je ovisila o nadregionalnim dijalektalnim zajedničkim idiomima, tako da se vjerojatno upravo u domeni nereligioznih tekstova najranije počela formirati svijest o posebnosti pojedinih idioma i mogućnosti njihove primjene kao indikatora etničkog ili geografskog porijekla. Ipak, i ovdje se, čini se, dugo održavalo poimanje (ponekad zacijelo jasnije artikulirano, a katkada tek u naznakama) zajedničkog jezičnog identiteta koji povezuje sve one koji su pismeni na nekom od (južno)slavenskih idioma. Tome bi, dakako, trebalo pridodati i jezične zajednice latinske i grčke pismenosti da bi se dobila potpunija slika međusobnih utjecaja i isprepletenosti kojima se oblikovao mozaik jezičnih identiteta.

Na trećem i četvrtom nivou nalaze se crkvene i političke organizacije i prostori sa svojim diskursima i simbolikama koje su se samo ponekad podudarale s jezičnim prostorima, a mnogo su se češće u njih usijecali i tako redefinirali njihove odnose: o mijenama crkvenih i političkih granica u srednjem vijeku na tlu da-

našnje Hrvatske nije zacijelo potrebno posebno govoriti, budući da su one – onoliko koliko su poznate, i uz brojne kontroverzije – iscrpno opisane.[393] To znači da bi dvama hrvatskim srednjovjekovnim prostorima o kojima govori Raukar,[394] društvenom ili etnokulturnom i političkom, trebalo dodati i treći – jezični. Naime, ako se bez zadrške možemo složiti da je hrvatski društveni prostor u ranom srednjem vijeku redovito bio, u percepciji onih koji su ga svojim komunikacijama i interakcijama definirali (a riječ je – makar to *ad nauseam* ponavljali – o elitama koje u tom razdoblju vjerojatno i nemaju previše potrebe da svoja poimanja, osim posve indirektno, prenose na neelitni dio stanovništva), obuhvatniji od prostora koji su određivale granice političke organiziranosti, možemo jednako tako zamisliti da je jezični prostor u koji su se pripadnici te elite smještali (i u koji su bili i izvana smješteni) bio još obuhvatniji i da se u principu širio sve do nejasnih granica rasprostiranja Slavena i u stvarnom, geografskom prostoru, ali i u povijesnom i legendarnom vremenu.

Unutar te široke, u andersonovskom smislu zamišljene jezične zajednice, čijem su konstituiranju pridonosila i mitologizirana sjećanja na zajedničku prošlost, i djelovanje Konstantinovih i Metodijevih učenika misionara, i zajednička specifičnost pisama, glagoljice i ćirilice, a vrlo vjerojatno i – onda kad je dolazilo do međusobnih kontakata – mogućnost međusobnog sporazumijevanja, u ranom srednjem vijeku izrastali su i novi jezični identiteti koji su se oblikovali u vlastitim prostorima, ali nisu zbog toga nužno poništavali i ovaj osjećaj pripadnosti jednoj sveobuhvatnijoj zajednici. Kao što smo već naznačili, ti su se novi identiteti jednom dijelom zasnivali na regionalizaciji epihorskih idioma, te na njihovu opismenjavanju i ulasku u vernakularizirane domene književnosti, politike i prava, i na hrvatskom će se tlu kasnije jasno manifestirati kao čakavska, kajkavska i štokavska zajednica, od kojih se druge dvije povezuju i sa susjednim, slovenskim, odnosno bosanskim i srpskim teritorijem. Drugim se dijelom oni temelje na simbolici pisma, te na – s njom donekle povezanoj – strukturi crkvenih područja: crkveni raskol

393 Jedino ponovo možemo uputiti na već citiranu literaturu, a posebno na Klaić 1975 i 1976, te na Raukar 1997.

394 Raukar 1997, 111 *sqq*.

1054. g. zacrtao je svakako jedno od dubokih razgraničenja među kolektivnim identitetima Južnih Slavena. Treći su element političke i feudalne organizacije, koje će dugo vremena – zapravo sve do u 19. stoljeće – održavati razlike između Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, pa će se i unutar svakog od ovih područja jezične veze donekle drugačije konstituirati i ulazit će u međusobno različite relacije sa susjednim područjima i jezičnim zajednicama. I napokon – ali svakako ne i na posljednjem mjestu u hijerarhiji – etničke solidarnosti svih nivoa, od onih lokalnih ili bar lokaliziranih, kakve su karakterizirale, na primjer, gradove na jadranskoj obali, preko onih širih,[395] regionalnih pa i svehrvatskih, sve do onih najobuhvatnijih, južnoslavenskih i slavenskih, s vremena na vrijeme posizat će za jezikom kao indikatorom etniciteta, ali ne i kao njegovim kriterijem (ili bar za to nemamo sigurnih dokaza). Nijedan od ovako zacrtanih sistema identifikacije (uz punu svijest o opasnostima koje se kriju u ovakvim shematičkim prikazima) u svojim se razgraničenjima ne podudara, osim sporadično, s drugim, pa tako i u Hrvatskoj dobivamo sliku nepotpuno jasnih, fluidnih i promjenljivih jezičnih granica i jezičnih kolektiva koji se međusobno prožimaju i interferiraju, tako da pojedinačni govornik birajući između mogućnosti kojima je ovladao, konstruira svoj trenutačni identitet u skladu s kontekstom, a njegovu cjelinu sagledava u složenoj konstrukciji svih idioma koji su mu na raspolaganju: takva je slika, kako smo pokušali pokazati, karakteristična za cijelu srednjovjekovnu Evropu.

Prve jasnije znakove »usidravanja« hrvatskog jezičnog identiteta i njegova izdvajanja iz slavenskog okruženja mogli smo iščitati iz zadržavanja glagoljske pismenosti, te iz povezivanja glagoljice sa svetim Jeronimom. Hrvatsko se ime s prostorom počelo određeno povezivati u 10. stoljeću kao oznaka za državu Trpimirovića, a na jezik se primjenjivalo od 13. stoljeća,[396] dakle u vrijeme kada se vjerojatno formirala i legenda o Jeronimu kao

395 RAUKAR 1997, 185 *sqq.* pokazuje kako se pripadnici elite iz hrvatskih gradova još u 15. stoljeću u Veneciji legitimiraju svojim lokalnim urbanim porijeklom i na osnovi takve legitimacije stječu u očima Venecijanaca svoj identitet.

396 *Cf.* RAUKAR 1997, 140.

izumitelju slavenskog pisma. Treba pretpostaviti da su zbivanja u toku 14. i 15. stoljeća bitno pridonijela oblikovanju specifičnijeg jezičnog identiteta: s jedne strane, u vrijeme vladavine Anžuvinaca, a posebno nakon Zadarskog mira 1358. g., Hrvatska je doživjela relativno kratkotrajno razdoblje političkog objedinjenja svih područja, razdoblje u kojem je došlo i do procvata ekonomskih i komunikacijskih veza između obale i kopnenog zaleđa.[397] Osim toga, turski prodori u 15. stoljeću i njihovi duboki zahvati koji su dramatično utjecali na političke okvire hrvatske državnosti, donijeli su sa sobom, ne samo Hrvatima nego i Evropi u cjelini, novog Drugog, koji je zahtijevao koherentije formiranje identiteta, posebno na granicama Osmanlijskog Carstva,[398] i koji je slavenski istok Balkanskog poluotoka »odsjekao« od njegova zapada. S druge strane, tome je uvelike, već i prije turskog prodora, pridonosila politička i crkvena povezanost sa zapadnom Evropom (što je simboliziralo i prihvaćanje latinice), odakle je potkraj 15. stoljeća pristigao i izum tiskarske tehnike, koji je tako bitno utjecao na oblikovanje protonacionalnih identiteta u Evropi. Napokon, na kraju 15. stoljeća pojavljuje se i »otac hrvatske književnosti«, Marko Marulić, a u slijedećem se periodu književna produkcija formira u trima dijalektalno definiranim krugovima, koji usprkos svim povučenim granicama djeluju u stalnim međusobnim kontaktima i utjecajima. Bilo bi, dakle, sasvim pogrešno posumnjati u to da u 15. stoljeću ne postoji hrvatski etnokulturni i društveni prostor (da zadržimo Raukarove termine) u kojem oni koji u njemu mogu participirati nalaze dio svojeg kolektivnog i individualnog identiteta. No, ma koliko se jezik u tom prostoru nesumnjivo pojavljivao kao njegov indikator, još uvijek ne uočavamo jasne iskaze kojima bi se on intencionalno ukazivao kao simbolički kriterij pripadnosti političkoj ili etničkoj zajednici, dakle kao ideologem.

Nakon opismenjavanja slijedeći je korak u procesu vernakularizacije svih domena javnog saobraćanja gramatikalizacija

397 *Cf.* RAUKAR 1997, 165 *sqq.*

398 To se može očitati i u zapisu popa Martinca nakon bitke na Krbavskom polju 1493. g., gdje se nalazi i ona znamenita rečenica u kojoj se narod identificira s jezikom: »nalegoše na jazik hrvatski«. *Cf.* BOGIŠIĆ 1997, 7 *sqq.* (»Krbavska katastrofa 1493. i rađanje hrvatske proze«).

vernakulara. Ona u Hrvatskoj ne kasni za drugim evropskim zemljama – njezini počeci zahvaćaju kraj 16. i početak 17. stoljeća. Naime, prvi rječnik kojim su obuhvaćene riječi jednog hrvatskog idioma sastavio je Faust Vrančić 1595. g., a prvu je gramatiku Bartol Kašić izdao 1604. g. Kao i sastavljači sličnih priručnika posvećenih drugim vernakularima toga vremena, i prvi su se hrvatski autori našli pred problemom koji idiom opisati među brojnim i – kao što smo vidjeli – mozaično isprepletenim jezičnim sistemima upotrebljavanima u različitim područjima javne komunikacije, a zatim i pred pitanjem koji jezik zapravo taj idiom predstavlja.

Faust Vrančić svojem je rječniku dao naslov *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Ungaricae*. Premda bismo činjenicu da je oznaku odabranog slavenskog jezika stavio u posvojni genitiv toponima, dok su drugi jezici označeni pridjevima, mogli tumačiti proizvoljnošću koje u latinskom toga doba ne nedostaje, čini se da se ovdje ipak radi o autorovoj namjeri. Naime, iz njegova je predgovora vidljivo da on smatra da ne postoji *Dalmatica lingua*, već samo *lingua Slavonica* čiji se ogranci protežu po čitavoj Evropi, od Jadranskog mora sve do još neistraženih sjevernih obala u Aziji;[399] unutar tog jezika Vrančić je odabrao *idioma Dalmaticum*, jer se odlikuje čistoćom onako kako se toskansko narječje ističe među italskima.[400] No Dalmacija pri tome nije svedena na suvremene uske granice, nego obuhvaća svoj nekadašnji teritorij: od Jadranskoga mora na jugu do Drave i Dunava na sjeveru, te od njemačkih i talijanskih zemalja na zapadu do Trakije i Makedonije na istoku – sada su na tom području Dalmacija, Hrvatska, Bosna, Slavonija, Srbija i Bugarska.[401] Dapa-

399 *...quae late per totam Europam ramos suos pandens, a mari Adriatico in Asiam ad incognita septentrionis usque littora extenditur.*

400 *...ea causa est, quod inter reliquos purissimum sit, quemadmodum inter Italica Hetruscum.*

401 *Dalmatiam autem non iis limitibus hic constringo, quos ei hodie iniquitas temporum angustissimos posuit, sed quibus olim terminabatur. Habebat enim a Meridie Mare Adriaticum, a Septentrione fluvios Dravum, et Danubium, ab Occidente Germanos et Italos, ab Oriente vero Macedones, et Thraces. Nunc in Dalmatiam, Croatiam, Bosinam, Slavoniam, Serviam, et Bulgariam divitur* [sic].

će, iz takve su Dalmacije svoj čisti jezik dobili i Poljaci i Česi, odatle potječe sveti Jeronim koji je ne samo tumačio *Sveto Pismo* nego je i izmislio nova slova, odatle je, napokon, i Ćiril, koji je i sam izumio nova pismena kojima se ne služe samo *Dalmatae* (tj. stanovnici nekadašnje Dalmacije) pravoslavne vjere nego i Rusi i Vlasi.[402] Uza sve to Vrančić odabire riječi iz čakavskoga, s ponekom štokavskom primjesom.[403]

Prema tome, očito je da Vrančić pod *Dalmaticum idioma* ne podrazumijeva samo čakavštinu (koju u nadregionalnom obliku i s transregionalnim proširenjem na štokavštinu doista uvrštava u rječnik) nego neki opći južnoslavenski vernakular,[404] koji je opet dio *linguae Slavonicae*, a njezina jezična zajednica obuhvaća sve slavenske narode. Uz to nije teško zapaziti kako jezik kod Vrančića zadobiva ideologemske konotacije na dvama različitim nivoima: na prvome od njih *lingua Slavonica* (zajedno s madžarskim, čijoj je promociji Vrančićev rječnik također uvelike pridonio) stavlja se uz bok latinskom, talijanskom i njemačkom, jezicima koje evropskoj publici ne treba, dakako, posebno ni predstavljati, i na taj se način slavenski jezični prostor ravnopravno uključuje u Evropu koja ga još nije spremna prihvatiti; ta se autorova intencija osobito jasno iščitava iz naslova njegova djela, gdje je slavenski jedan od pet *nobilissimarum linguarum*, dakle najuglednijih jezika. Na drugoj razini, koja je više orijentirana prema slavenskoj publici, iz golemog se jezičnog skupa slavenskih idioma (a važno je da on bude velik i proširen »po cijeloj Evropi« upravo zato da bi se mogao nadmetati s njemačkim i talijanskim) izdvaja *Dalmaticum idioma*, južnoslavenski vernakular (zadržavajući odnos s evropskim Zapadom kroz usporedbu s

402 *Ex his finibus puritatem linguae suae quam habent, unâ cum primis Ducibus suis Leho et Cseho, Poloni et Bohemi receperunt; hinc Divus Hyeronimus, qui latinis simul et suae nationis hominibus, sacros interpraetatus est libros, ac novo expressit charactere originem suam habuit: hinc Cyrillus ille, qui alio charactere postea idem praestitit, quo non solum Dalmatae, qui Graecorum religionem sectantur, sed et Rutheni seu Moscovitae, et Valacchi hodie passim utuntur.*

403 *Cf.* JONKE 1971, 131.

404 Teško bi bilo prihvatiti Jonkeovo mišljenje (JONKE 1971, 130) da je Vrančićeva »lingvistička ocjena jezika velike Dalmacije nestvarna i nenaučna«: ona je to samo iz današnje pozicije, ali smijemo pretpostaviti da vjerno izražava Vrančićevu percepciju slavenske jezične zajednice.

toskanskim), kao zasebni nosilac jezičnog identiteta; pri tome je upotrijebljen sav klasični repertoar simboličkih strateških postupaka: poziva se na njegovu posebnu čistoću, na njegov bitan utjecaj na druge idiome, na njegovu drevnost i vezu s učenim Jeronimom i Konstantinom, na to da je iz njega čak dvaput potekla pismenost Slavena. U prvoj bismo ideološkoj identifikaciji Slavena i njihova jezika još mogli naslutiti uspostavljanje relacije između (vrlo generaliziranog) etniciteta i jezične zajednice, iako je – u duhu vremena u kojem je Vrančić živio i prostora u kojem je stvarao – vjerojatnije da se radi o kulturnoj identifikaciji, dok je u drugom poistovećivanju Južnih Slavena i »dalmatinskog narječja« teško pronaći i tragove etniciteta: Južni su Slaveni prije svega »zamišljena« jezična zajednica koja se konstruira kao potencijalni simbolički i komunikacijski prostor. Tek na trećem nivou jezične realizacije, dakle konkretnog jezičnog materijala uvrštenog u rječnik, na nivou koji nije ekspliciran i stoga nema ideološkog naboja koji bi proizlazio iz autorove intencije, možemo razabrati stvarne jezične okvire u kojima se Vrančić mogao kretati i koji imaju obilježja specifičnog hrvatskog prostora.[405]

Za razliku od Vrančića koji je izradi svojega rječnika pristupio zacijelo iz vlastitih pobuda, Kašićeva je početna pozicija drugačija i ona mu je na izvjestan način olakšala problem odabira. On je, naime, dobio nalog od svojih nadređenih u Družbi Isusovoj da sastavi gramatiku, a taj je nalog svakako sadržavao u sebi i naznaku imena jezika koja će se pojaviti i u naslovu Kašićeva djela, štampanog 1604. g.: *Institutiones linguae Illyricae*.[406] Kako je trebalo napraviti opis jezika prema uzusima koji su vrijedili za gramatike što su ih u to doba sastavljali isusovci i kako je osnovni model takva gramatičkog opisa još uvijek pružala antička tradicija, u samoj deskripciji jezičnog sistema nije bilo mjesta (jer ga antičke gramatike nisu predviđale) za raspravu o tome o kojem se jeziku zapravo radi. Prema tome, *lingua Illyrica* u opti-

405 Ti su okviri realno (i paradoksalno) bili sasvim uski. Vrančić na jednom drugom mjestu (citirano prema JONKE 1971, 131) kaže: »Vele mi jest mučno bilo ovo malo pisati, jedno da sam malim ditetom budući, kako znati morete, iz naše zemlje izveden, i nisam potle vele drugoval sa ljudi našega jazika«.

406 O Kašićevoj gramatici detaljne obavijesti daje KATIĆIĆ 1981.

ci »naručioca«, kao što je to općenito bio slučaj u ovom periodu, označava slavenski vernakular koji se pojavljuje u komunikaciji na teritoriju nekadašnjeg Ilirika.[407] No s druge strane, budući da gramatički opis sadržava mnogo više elemenata jezičnog sistema nego rječnički popis, pred Kašićem se problem izbora onoga što će opisati kao *lingua Illyrica* zacijelo pojavio u punoj svojoj težini, to više što u svojem radu nije imao prethodnika.[408] Potpuno svjestan stvarne dijalekatske raznolikosti, ali i pragmatične svrhe kojoj je njegov udžbenik namijenjen, Kašić se ne bavi dijalektima nego – kao što se na osnovi opisanog sustava i u tekstu navedenih primjera može zaključiti – odabire jednu neutraliziranu nadregionalnu varijantu čakavskoga, s nekim štokavskim primjesama.[409] Iz drugih njegovih tekstova, od kojih je većina osobnijeg karaktera od nužno bezlično pisane gramatike, vidljivo je da on sam *Illyricus* prevodi sa *slovinski*, no da se kao identitetske oznake bilo naroda bilo jezika kod njega pojavljuje uz *slovinski* i *dalmatinski*, ali za jezik i *dubrovački*, pa i *bosanski*.[410]

I kod Kašića, kao i kod Vrančića, dakle, naslućujemo višeslojnu identifikaciju u kojoj se jezik može pojaviti kao indikator na različitim nivoima, od lokalnog, gradskog, preko regionalnog sve do južnoslavenske i sveslavenske razine. Bilo bi nesumnjivo pogrešno zaključiti da jedna od mogućih razina identifikacije nije bila i ona na kojoj su se simbolički objedinjavali Hrvati: ona se upravo u 15. i 16. stoljeću, kao što smo već naglasili, čvršće oblikovala i pod utjecajem sličnih procesa u zapadnoj Evropi što su ih prihvaćali i prenosili hrvatski humanisti, i pod pritiskom turske opasnosti, i u novim političkim okvirima koje je od 1527. g. određivala vlast Habsburgovaca, a temeljila

407 RAUKAR (1997, 387) kaže kako se od 15. stoljeća naziv *ilirski* u humanističkom okruženju počinje upotrebljavati kao oznaka za prostor Južnih Slavena.

408 *Cf.* KATIČIĆ 1981, 7 *sq*.

409 *Quamquam omnibus ferme orationis partibus [...] variae dialecti accidant pro varietate provinciarum et urbium, quoniam [...] neque, habita ratione finis propter quem hae institutiones conscribuntur, studiosis linguae Illyricae multum in praesentia istiusmodi tractatio allatura est, idcirco de dialectis agere praetermittam. Cf.* KATIČIĆ 1981, 41 *sq*. V. i MOGUŠ 1995, 80 *sqq*.

410 *Cf.* BOGIŠIĆ 1997, 116 *sqq*. (»Čitajući posvete i predgovore u knjigama Bartola Kašića (1575-1650)«), posebno 122 *sqq*.

se i na sjećanjima na srednjovjekovne političke i društvene organizacije na području današnje Hrvatske. U tim identifikacijama, koje su zacijelo u osnovi bile etničkog (ali, dakako, još ne i nacionalnog) karaktera, pojavljivao se ponekad i jezik kao jedan od mogućih indikatora: već u Marulićevoj *Juditi* (1501) spominje se da je »u versih hrvacki složena«, a o hrvatskom jeziku govore i Zoranić i Vetranović i Zlatarić,[411] ali mogućnost zamjene atributa *hrvatski* i *slovinski* ukazuje na (ponekad možda i namjernu) dvoznačnost prve oznake,[412] koja u užem smislu obuhvaća samo Hrvate (a i semantički je opseg ove riječi višestruk: ona se može odnositi na drevnu hrvatsku kraljevinu, različitu od dalmatinske, ili su njome označena oba prostora, no bez slavonskoga), a u širem smislu na Slavene u Iliriku, dakle na Južne Slavene. Stoga bi bilo vrlo teško ustvrditi, bez anakronističkog projiciranja današnjih odnosa na relacije početkom novog vijeka, da se jezik tada pojavljivao kao bitan kriterij etniciteta i etničkog identiteta čije restrukturirane zametke upravo ovdje možemo pronaći: jezik je, naime, svojim brojnim identifikacijskim razinama (lokalnom, dijalektalnom regionalnom i nadregionalnom, »ilirskom« i »slavenskom«) i svojom intencionalno podržavanom uraslošću u širi slavenski prostor, dakle neodređenošću svojih unutrašnjih i vanjskih granica, bio neprimjeren instrument takve identifikacije, iako se ukazivao – baš zbog tih istih osobina – kao pogodno sredstvo za objedinjavanje različitih jezičnih kolektiva.

Da je jezik kao ideologem bio adekvatniji za iskazivanje širih nego užih kolektivnih identiteta, još se bolje razabire u onim djelima u kojima se on izričito upotrebljava kao indikator identifikacije, dakle u radovima koji nisu lingvističkog karaktera nego su namijenjeni unutrašnjem i vanjskom oblikovanju identiteta, drugim riječima u radovima jasne ideološke inspiracije, bilo zato što je i ne prikrivaju ili zbog toga što ona neprestano sama izbija ispod

411 *Cf.* KATIČIĆ 1992, 318 *sqq.* i RAUKAR 1997, 453 *sqq.* Katičić pokazuje na primjeru Zlatarićeve posvete Jurju Zrinjskom i jednog pisma Nikole Zrinjskoga kako je to poimanje početkom 17. stoljeća imalo transregionalna obilježja i povezivalo jug i sjever Hrvatske.

412 *Cf.* KATIČIĆ 1992, 323.

tankog sloja znanstvenog ili literarnog diskursa.[413] Jedan je od takvih ranih radova i djelo *Il Regno de gli Slavi* dubrovačkog benediktinca Mavra Orbinija, objavljeno 1601. g. u Pesaru. Intencija je njegova djela sasvim očita i u osnovi je jednaka onoj koju smo uočili u Vrančićevoj prezentaciji jezika. Naime, Orbini želi evropskoj obrazovanoj javnosti prikazati svijet iz kojeg potječe, te ga oblikuje u nekoliko krugova – prije svega kao slavenski, zatim južnoslavenski, pa hrvatski i, napokon, no ne najmanje važno, kao lokalni dubrovački. Pri tome se u svojem gotovo agresivnom i posve ideologiziranom »slavizmu« oslanja na ideje što ih je 75 godina ranije izložio Vinko Pribojević, uz jednu bitnu razliku: Pribojevićev latinski govor, održan pred hvarskim odličnicima, bio je namijenjen promociji slavenske ideje »prema unutra«,[414] dok Orbini svoj tekst piše »prema van«, da bi druge uvjerio u veličinu Slavena. Stoga on bira i primjeren tip diskursa, stvarajući eruditsko, brojnim citatima i još brojnijim imenima autoriteta prošarano djelo, sasvim u duhu evropske renesansne historiografije koja je u njegovo vrijeme već na zalazu, ali koja svakako još u Evropi ima svoju čitalačku publiku, pošto je opisala povijesti svih najznatnijih evropskih naroda i zemalja.[415]

U entuzijastičkom uzmahu dubrovački benediktinac prikazuje, dakle, uz vrlo bogat znanstveni aparat, Slavene kao herojski, u svakom pogledu svim drugima nadmoćan, narod od kojega – osim Grka i Rimljana – praktički potječu svi drugi narodi, i koji je u nebrojenim pobjedničkim pohodima palio i žario Evropom. Premda eksplicitno kaže da je »običaj [...] uzimati drevno jedinstvo jezika kao pouzdan dokaz jedinstva nacije«,[416] i premda se

413 Kako sinteza povijesti ideologija novog doba na našem tlu (a ona bi vjerojatno započinjala Vinkom Pribojevićem i 16. stoljećem) nije napisana, a još manje je izučeno mjesto jezika kao ideologema u njoj, i kako je to zadatak koji sasvim nadilazi namjere ovog rada (u kojem hrvatski slučaj predstavlja tek malo opširniju, ali ipak posve shematski zacrtanu, ilustraciju njegovih osnovnih teza), ograničit ćemo se samo na nekoliko točaka u složenoj dijakroniji problematike; drugačiji bi odabir možda doveo i do drugačijih rezultata.

414 *Cf.* ŠANJEK 1999, 31 *sq.* Zanimljivo je da se Pribojević u autoidentifikaciji predstavlja kao Dalmatinac, kao Ilir i, konačno, kao Slaven.

415 *Cf.* ŠANJEK 1999, 39 *sqq.*

416 *Kraljevstvo Slavena*, str. 233 (original, str. 170); prijevodni izraz *nacija* u ovom kontekstu zvuči pomalo anakrono.

uvelike služi najrazličitijim etimologijama kao argumentima u svojem izlaganju, jezik se u njemu pojavljuje relativno rijetko i samo kao pomoćni indikator a ne i kao kriterij slavenstva. Na jednome od takvih mjesta upozorava da »slavenski puk rabi dvije vrste pisma, a što ne čine ni Grci ni Latini«,[417] te nastavlja pripisivanjem izuma glagoljice Jeronimu, a ćirilice Ćirilu. Na drugome, u razvijanju jedne od svojih teorija o etnogenezi Slavena (koji potječu iz Skandinavije, odakle su krenuli u Sarmatiju, a zatim i na Balkan), tvrdnjom da je Jeronim dao glagoljicu Slavenima dokazuje kako su i Iliri (pa i sam Aleksandar Makedonski) bili također govorili slavenski, pa kad su Slaveni sa sjevera stigli na jug, ovdje su već zatekli druge Slavene-Ilire.[418] Drugim riječima, slavenski jezik svojom drevnošću i kontinuiranim zadržavanjem na istom prostoru, kao i specifičnošću svojih pisama (koja, uz to, oba potječu od crkvenih svetaca i velikih učenjaka), pridonosi ugledu Slavena, ali u vrlo općenitom smislu, a ne kao simbol njihovih internih posebnosti, iskazanih u zajednici bilo svih Slavena ili onih koji nastavaju Ilirik (a to su, prema Orbiniju, i Srbi, i Bugari, i stanovnici Zete[419]).

Sto godina kasnije naizgled se ništa nije promijenilo. Pavao Ritter Vitezović u svojem djelu *Croatia rediviva*, objavljenom 1700. g., iznosi tezu o prostiranju Hrvatske na cijelom području nekadašnjeg rimskog Ilirika (pa i na većem teritoriju) i pri tome, kao i Orbini, ali u drugačijem, manje fantastičnom historiografskom kontekstu, iznosi cijeli dijapazon historijskih i parahistorijskih argumenata, među kojima se pojavljuje i jezik. Naime, u težnji da pokaže kako su ne samo Hrvati nego i Srbi, pa i drugi narodi, Slaveni ili Iliri, on kaže da svi oni svoj vernakular nazivaju slavenskim, odnosno ilirskim, a mogu primijeniti i uži etnički naziv, premda im je upotreba zajednička.[420] Ipak, promjene

417 *Kraljevstvo Slavena*, str. 109 (original, str. 46).

418 *Kraljevstvo Slavena*, str. 236 (original, str. 173): *Ja [...] držim neprijepornim da je jezik Ilirika bio isti onaj kojim se i danas tamo govori, iako je dolaskom Gota i Slavena donekle izmijenjen.*

419 *Cf.* ŠANJEK 1999, 37.

420 *Oživljena Hrvatska*, str. 15: *...omnesque superius dictae gentes vernaculam suam linguam generaliter Slavam, vel Slovinicam, id est Illyricam nuncupant, cujus usum communem habent. Ut Croatae proprii,* nas Hervatski ali-ti slovinski jezik; *id est; nostra Croatica sive Slavonica lingua. Carnioli,* nas

su bile velike: prije svega izmijenila se publika kojoj je tekst namijenjen, jer je Vitezovićev adresat bio u osnovi bečki dvor, za koji se autor nadao da će u okviru utvrđivanja granica nakon mira u Sremskim Karlovcima 1699. g. (a Vitezovića je kao eksperta poslao Hrvatski sabor na te pregovore) pomoći uspostavljanju hrvatskog državnog teritorija u njegovu povijesnom opsegu, kako ga je Vitezović zamišljao.[421] Promijenio se, kao što vidimo i postavljeni cilj, pa i ideološki kontekst u koji Vitezović smješta kolektivni identitet koji konstruira. Nema sumnje da se u Vitezovićevu slučaju radi o političkom programu s jasno definiranim autoritetom koji bi taj program mogao realizirati, kao što nema sumnje da je politički subjekt koji autor hoće oživiti upravo Hrvatska, i to zajedno s Dalmacijom i Slavonijom, i s granicama dovoljno neodređenima da bi ih bečki dvor mogao sam, u skladu sa svojim interesima, docrtati, i nema, napokon, sumnje da tom zamišljenom političkom subjektu treba »udahnuti« identitet koji će ga na adekvatan način legitimirati, no usprkos svemu tome jezik nije odabran da bude element te legitimacije, osim kao općeslavenski i južnoslavenski identitetski okvir.[422] To nas navodi na zaključak da se jezik u tom trenutku nije Vitezoviću činio dovoljno snažnim strateškim sredstvom uspostavljanja kolektivnog hrvatskog identiteta, što ujedno znači da jezična zajednica hrvatskog jezika, koja je u to doba u nekom obliku zacijelo postojala, još nije bila identična s političkom zajednicom niti u očima onih koji su je pokušavali, poput Vitezovića, zacrtati.

Ovom konstatacijom približavamo se ključnom pitanju: Zašto idiom koji je relativno rano dobio pismenost i tako ušao u proces vernakularizacije prostora javne komunikacije, i koji nije bio podvrgnut gramatikalizaciji kasnije od drugih evropskih

krajnski inu slovenski jezik; *nostra Carniolica et Slavonica lingua; sic caeterae.*

421 *Cf.* BRATULIĆ 1997, 22 *sqq.*

422 Da je sam Vitezović posjedovao i svijest o specifičnom hrvatskom jezičnom identitetu, dokazuje i njegovo objašnjenje da je *Odiljenje sigetsko* (s podnaslovom: *Tuliko razlicsitom, kuliko necsujenom dosle Hërvatske risme lipotom spravlyeno*) napisao »najveće toga radi da slavni hrvatski jezik naš u tuliko pozabljenje ne dohodi« (citirano prema MOGUŠ 1995, 92), što se svakako ne odnosi na neki (u tom trenutku već sasvim imaginarni) općeslavenski idiom javne komunikacije.

vernakulara,[423] i koji je u području religije imao specifično mjesto, i koji je u domenu »prave«, profane poetske i prozne literarne produkcije ušao s nevelikim zakašnjenjem u odnosu prema zapadnoj Evropi, i koji je imao podlogu u državnoj tradiciji i u konstrukciji etničkog identiteta, i koji je, napokon, veoma rano, u »doba narodnih vladara« već bio prisutan u politici i administraciji – zašto takav idiom nije nakon gramatikalizacije ili paralelno s njom doživio, poput mnogih drugih vernakulara, svoju politizaciju; jednostavnije rečeno: zašto nije, premda je prividno za to ispunjavao sve preduvjete, u 17. stoljeću »osvojio« politički prostor javne komunikacije niti je bio preuzet kao simbol neke, makar zamišljene, političke zajednice?

Precizan odgovor na to pitanje zahtijevao bi detaljno izučavanje političkih i socijalnih prilika u Hrvatskoj od 15. ili 16. stoljeća nadalje i zacijelo bi u sebi sadržavao mnoge elemente koji dosad nisu bili ni spomenuti. Čini se ipak izvjesnim da se on ne bi smio svesti isključivo na nepovoljne političke okolnosti i na tuđinsku vlast koja nije dozvoljavala politizaciju hrvatskog vernakulara, to više što prije pojave apsolutističkih vladavina, u uvjetima relativne administrativne samostalnosti koju je Hrvatska, bar u jednom svojem dijelu, konstantno zadržavala i u vremenima u kojima se simbolička nadmoć još nije iskazivala s pomoću jezika (dakle, kad su germanizacija ili madžarizacija bili tek termini budućih političkih odabira), politički kontekst nije nužno sprečavao ulazak hrvatskoga u domenu politike, a još manje njegovo simboličko promoviranje u instrument objedinjavanja Hrvata. Jednako se tako odgovor ne bi smio ograničiti na konstataciju da su se u domeni književnosti konstituirala tri nadregionalna zajednička jezika sa svojim jezičnim zajednicama, što je usporavalo za političku promociju neophodno predstandardizacijsko ujednačavanje, jer su se ove tri zajednice međusobno djelomično prožimale, a slične situacije nisu drugdje priječile politizaciju vernakulara. I napokon, »uronjenost« hrvatskog jezičnog identiteta u južnoslavenski i općeslavenski identitet također nije morala predstavljati nepremostivu prepreku, budući da su se

423 Usporedna tablica s podacima o počecima pismenosti i gramatikalizacije nalazi se u BAGGIONI 1997, 63 *sq.* (uostalom, s pogrešnim podacima za Hrvatsku).

– kao što smo vidjeli – u domeni umjetničke produkcije već ocrtavale posebne granice, no one se nisu prenosile na političku i ideološku razinu konstitucije identiteta.

Izgleda da bi odgovor trebalo tražiti u smjeru koji sugeriraju analogije sa situacijama u onim sredinama u kojima se politizacija vernakulara uistinu dogodila. U tom bi slučaju njegova najopćenitija verzija mogla glasiti: u Hrvatskoj proces politizacije nije zahvatio vernakular zato što nije postojala socijalna grupa kojoj bi to bilo u interesu i koja bi istovremeno posjedovala dovoljno moći da takav proces provede i da vernakularu otvori domene politike i administracije, pa i znanosti i obrazovanja, i da ga proglasi simbolom političke zajednice u konstituiranju. Drugim riječima, za razliku od zapadnoevropskih zemalja, u Hrvatskoj se nije – a to doista jest posljedica političkih i ekonomskih prilika – pojavio dovoljno moćan nosilac političkog projekta kojem bi jezik bio potreban kao indikator zacrtanog prostora i intencijom obuhvaćenog kolektiva. Kao što je poznato, na hrvatskom se tlu nije u tim stoljećima još bila pojavila nova građanska klasa, u pravom smislu te riječi, niti sloj trgovaca ili industrijalaca kojima bi bilo potrebno jedinstveno tržište, jezgra nacionalnog tržišta, a oni koji su se u gradovima na obali ili u unutrašnjosti i mogli smatrati pretečama buržoazije još nisu raspolagali dovoljnom političkom moći niti organiziranošću da bi bili u stanju koncipirati realan projekt simboličkog okupljanja Hrvata: raštrkani u malobrojnim gradskim enklavama, oni su svoje potrebe kao pripadnika građanskog sloja (pa i svoje komunikacijske i simboličke potrebe) zadovoljavali u kontaktima s građanskim društvima u susjednim zemljama koje su nerijetko, uostalom, i smatrali svojim »idejnim« metropolama, u Italiji, Austriji, Njemačkoj, pa i Ugarskoj. S druge strane, oni koji su eventualno raspolagali dostatnom moći za provođenje takva projekta, ostaci plemstva i svećenstvo, za nj nisu bili zainteresirani, jer se bit njihova položaja sastojala u tome da podanici svih razina ne postanu građani, pa čak ni narod u političkom smislu te riječi, a uz to su i oni svoje potrebe realizirali u odnosima zavisnosti i relativne sigurnosti što su ih uspostavljali u zatvore-

nom krugu međusobne komunikacije i saobraćanja s istovrsnima ali moćnijima od sebe izvan Hrvatske.[424]

Jedini koji su, po svemu sudeći, istovremeno imali u jednom trenutku dovoljno snage i dovoljno volje da daju početni impuls procesu politizacije hrvatskog bili su u 17. stoljeću Zrinski i Frankopani: književna produkcija Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana, kao i djelovanje ozaljskog kruga i – posebno – leksikografski rad Belostenčev, svjedoče o težnji da se tri nadregionalne dijalektalne zajednice objedine, te da se takav transregionalni hrvatski vernakular osposobi i za upotrebu u području obrazovanja.[425] No, ako je takva intencija doista u svjesnu obliku i postojala, pogubljenje Zrinskog i Frankopana nakon neuspjele urote grubo ju je već u začetku prekinulo. Svakako nije čudo što Vitezović, kojemu dakako nedostaje moći kojom su veliki feudalci raspolagali, evropskih znanja kojima su oni bili ovladali i veza koje su uspostavili, u Zrinskom i Frankopanu vidi svoje uzore kojima posvećuje *Odiljenje sigetsko*. Ali za istinsku realizaciju (pa čak i za zbiljsko koncipiranje) projekta u kojem će se za zamišljenu političku zajednicu kreirati jezik koji će joj postati i simbol i sredstvo komunikacije trebat će pričekati razdoblje u kojem će se na hrvatskoj sceni pojaviti drugačije strukturirane i drugačije ideološki opremljene skupine.

---

424 *Cf.* GROSS 1981, 212; v. i HOBSBAWM 1993, 80.

425 *Cf.* MOGUŠ 1995, 83 *sqq.*, gdje autor upozorava i na činjenicu da je Belostenec u svoj *Gazophylacium* uvrštavao (s posebnim oznakama) i čakavske (označene kao *dalmatice*) i štokavske (*sclavonice*) lekseme, i na to da su brojni primjeri iz klasične latinske literature zacijelo bili zamišljeni za školsku upotrebu, te napokon i na to da se općeslavenska gramatika Jurja Križanića, sastavljena u sibirskom progonstvu 1665. g., u svojem hrvatskom dijelu oslanja na tendencije ozaljskog kruga, čime bi predstandardizacija idioma, koja prati njegovu politizaciju, bila zaokružena.

Od jedan do četiri

Tek krajem 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća u Hrvatskoj nastupaju okolnosti koje će omogućiti dovršenje procesa vernakularizacije prostora javne komunikacije; bit će ipak potrebno dočekati kraj 19. stoljeća da bi taj proces bio doista dovršen. U toku 18. stoljeća i leksikografska i gramatičarska produkcija, premda još uvijek definirane i svojim nadregionalnim dijalektalnim izvorištima, i književna djela, koja zbog poboljšanih komunikacijskih veza kruže po svim hrvatskim prostorima (a i njihova se publika malo-pomalo širi i izvan elitnih krugova), pridonose nekoj vrsti još uvijek spontanog organiziranja jezične zajednice koja nadilazi regionalne i dijalektalne okvire, ali koja još uvijek, djelomično i zbog političke rascjepkanosti hrvatskih zemalja, nema jasnu svijest o svojim granicama niti o vlastitu jezičnom identitetu.[426] Unatoč tome, u tri su se dijela Trojedne Kraljevine uvjeti koji bi mogli dovesti do konačne politizacije vernakulara manifestirali na različite načine.

U Slavoniji se, naime, već u drugoj polovici 18. stoljeća s jedne strane pojavljuju literarni tekstovi pisani, poput Reljkovićeva *Satira iliti divjeg čovika,* na stilski jednostavnoj štokavskoj ikavštini i namijenjeni, u duhu pučkog prosvjetiteljstva, širokom krugu potencijalnih čitalaca, u najmanju ruku na cijelom području na kojem su epihorski idiomi pripadali štokavskim narječjima; donekle je sličnog karaktera i također mnogo čitani

426 Pregled jezično relevantnih zbivanja u 18. stoljeću nalazi se u: VINCE 1978, 29 *sqq.*, te u MOGUŠ 1995, 118 *sqq.*

Razgovor ugodni naroda slovinskoga Kačića Miošića: time je jedna u profanoj literaturi zasnovana književna *koine* definitivno iskoračila izvan prostora socijalne elite i počela je u jezičnu zajednicu koja se oko nje okupljala uključivati i one slojeve koji su dotad u najvećem broju slučajeva o vlastitu jezičnom identitetu imali tek nejasnu predodžbu.[427] S druge strane, prvi radovi filozofsko-teološkog karaktera (na primjer, Kanižlićev *Kamen pravi smutnje velike*, iz 1780. g.) ukazuju na prodor vernakulara u domene znanosti, sa svim terminološkim problemima koje takav postupak donosi, kao što Katančićev prijevod *Starog* i *Novog zavjeta*, dakle cjelovita *Svetog pisma* (štampan 1831. g.), svjedoči o tome da je vernakular bio osposobljen i za tako zamašne zadatke.[428] I napokon, pojava niza gramatika (od Tadijanovićeve, 1761. g., i Reljkovićeve, 1762. g., preko Lanosovićeve, 1778. g., sve do Brlićeve, 1833. g.), u kojima se uz deskriptivnu jasno razabire i normativna tendencija, sasvim je očito uvjetovana potrebom za takvim djelima koja više neće, kao Kašićev rad, prezentirati jezik onima koji ga moraju »izvana« naučiti nego će ga pokušati sistematizirati za »unutrašnju« upotrebu, unutar jezične zajednice koja se upravo oblikuje. Treba pretpostaviti (kako to potvrđuje i primjer Ignjata Alojzija Brlića, trgovca iz Broda na Savi, koji je sve svoje slobodno vrijeme, pa i svoj novac, posvetio filološkom radu) da su u Slavoniji nosioci te potrebe bili baš pripadnici te rane trgovačke i protoindustrijske buržoazije koja je svojim međusobnim vezama počela formirati i prve definirane tržišne prostore na hrvatskom tlu. Za provođenje prave politizacije svih domena prostora javne komunikacije (a posebno političke domene) tom je sloju nedostajalo jasnog političkog programa i organiziranosti, a uz to je u svijesti njezinih stanovnika Slavonija još uvijek predstavljala od ostalih hrvatskih područja različit i izdvojen segment, tako da će tek prva polovica 19. stoljeća biti poprište procesa političkog objedinjavanja triju dijelova Trojedne Kraljevine, objedinjavanja čiji bi politički simbol mogao biti zajednički jezik.[429]

427 *Cf.* MOGUŠ 1995, 123 *sqq.*

428 *Cf.* MOGUŠ 1995, 129 *sq.*

429 Tako je sam Brlić, premda je bio u kontaktu s Vukom Karadžićem i blizak njegovim pogledima na jezik, htio svoju gramatiku nazvati *Slawonische*

U Dalmaciji je odlučan poticaj nastavku procesa vernakularizacije dala kratkotrajna francuska uprava u vrijeme Napoleonovih Ilirskih Provincija: naime, prenoseći vlastite političke, upravne i zakonodavne modele u osvojena područja, Francuzi su u Dalmaciji, kao jednoj od Provincija, u težnji da realiziraju prosvjetiteljski koncipiranu modernu državu, *de facto* uveli talijansko-hrvatsku dvojezičnost, te su pokrenuli i prve novine koje su sadržavale tekstove i na »ilirskom« vernakularu – *Il Regio Dalmato – Kraglski Dalmatin*. Ova je epizoda (*Dalmatin* je izlazio kao tjednik od 1806. do 1810. g.) značajna ne samo zato što je za potrebe novinskog iskaza trebalo prilagoditi – i u leksičkoj i u sintaktičkoj dimenziji – idiom koji je u toj domeni bio još posve neiskušan,[430] niti jedino zato što je potaknula izdavanje bar dviju za predstandardizacijske napore na štokavskom području značajnih gramatika, jedne, Appendinijeve (1808) sasvim izravno, a druge, Starčevićeve (1812), indirektno, nego i zato što je – u skladu s francuskim principima jezične politike – prvi put jedan vernakularni idiom posve determinirano politički i administrativno povezala s određenim teritorijem: bila je to, dakle, prva teritorijalizacija hrvatskog vernakulara, a budući da je bila popraćena i pokušajem pravopisne i gramatičke standardizacije, sve je to zajedno predstavljalo i pravi pokušaj politizacije vernakulara. No kako je ta politizacija bila unijeta izvana i kako ni u Dalmaciji još nisu postojali uvjeti da ona bude stvarno prihvaćena iznutra, bila je osuđena na to da završi u trenutku kad je na ovim krajevima vlast preuzela Austrija: trag što ga je ovaj proces ostavio možda se najjasnije nazire u djelomičnom otporu koji će Dalmacija pružati jezičnim rješenjima ilirskog pokreta, jer je u Dalmaciji napoleonski period zacijelo utjecao na razvijanje izvjesne samostalne jezične svijesti i identiteta.

Preostala je, prema tome, Hrvatska, odnosno sjeverozapadni dio današnjeg hrvatskog teritorija, s političkim, društvenim i kulturnim središtem u Zagrebu i s kajkavskim nadregionalnim vernakularom (koji se, za razliku od *slavonskog* i *dalmatinskog*, i naziva *horvatski*) u književnosti. Kako je ovdje bila najveća

Sprachlehre i tek ju je na Kopitarov nagovor preimenovao u *Grammatik der Illyrischen Sprache* (*cf.* VINCE 1978, 151 *sqq.*).

430 VINCE 1978, 103 *sqq.* donosi bogat popis primjera takva prilagođivanja.

koncentracija obrazovanih ljudi, uključujući i studente, sjedište Sabora koji se smatrao nosiocem hrvatskog državnopravnog kontinuiteta i biskupije koja je živo sudjelovala u političkom i društvenom životu, te kako se i u gradovima sjeverozapadne Hrvatske počeo formirati građanski sloj koji je na političkoj pozornici polako smjenjivao ostatke feudalnog plemstva, nije neobično da su ideje prosvjetiteljstva, s jedne strane, i romantičarskog herderijanstva, s druge strane, upravo u ovim krajevima (a posebno u Zagrebu) u tolikoj mjeri imale odjeka da su se tu početkom 19. stoljeća oblikovala prva moderna politička stajališta u Hrvatskoj. U njima, dakako, u duhu vremena i idejnih izvora na kojima su izrastala, ta stajališta nisu nikako mogla zaobići jezičnu dimenziju. Ona se manifestirala već i u pretpolitičkim djelovanjima i spisima koji su se inspirirali prosvjetiteljstvom, na primjer u pozivu biskupa Maksimilijana Vrhovca upućenom svećenicima da prikupljaju jezično narodno blago ne samo na »horvatskom« nego i na slavonskom području, ili u knjižici *Temely xitne tergovine* Josipa Šipuša (iz 1796. g.) koja predstavlja prvi rad iz domene društvenih znanosti na hrvatskom, a sadržava i autorov predgovor u kojem se zalaže za jedinstveni književni jezik Hrvata, Slavonaca i Dalmatinaca kao preduvjet ekonomskog prosperiteta naroda.[431]

No eksplicitan zahtjev za uvođenje vernakulara u domene politike, administracije, prava, znanosti i obrazovanja, dakle poziv na definitivnu politizaciju vernakulara, pronalazimo u mladenačkom spisu jednog od kasnijih sudionika ilirskog pokreta, Antuna Mihanovića. Ali on se u djelcu *Rech Domovini od Hasznovitozti Piszanya vu Domorodnom Jeziku* (1815. g.)[432] zalaže za »domorodni jezik« za razliku od stranih jezika i ne kaže izričito kakav opseg predviđa za jezičnu zajednicu koja bi takav idiom upotrebljavala: to se pitanje u tom prvom trenutku, kad se činilo važnim prije svega osvijestiti potrebu za promocijom vernakulara u svim oblicima javnog života, vjerojatno nije ni postavljalo, no već nekoliko godina kasnije ono će postati veoma važno.

431 *Cf.* VINCE 1978, 165 *sqq*.

432 Riječ je o djelomičnoj preradi a djelimice doslovnom prijevodu rasprave F. Algarottija *Saggio sopra la necessità di scrivere nella propria lingua*, objavljene 1750. g., *cf.* VINCE 1978, 174 *sqq*.

Naime, kako su se pripadnici ilirskog pokreta iz grupe mladih obrazovanih ljudi koji žele svojem narodu donijeti svjetlost kulture kakvu Evropa već poznaje transformirali u političku skupinu koja je unutar Austro-Ugarske tražila mogućnost suprotstavljanja agresivnoj madžarskoj politici i osamostaljivanja od austrijskog tutorstva, tako je postajala sve bitnija jasna formulacija političkih ciljeva, a unutar njih i određivanje mjesta jezične problematike. Kad bismo ilirce promatrali samo kao nosioce romantičarskog kulturnog hrvatskog narodnog preporoda (što su oni nesumnjivo također bili), njihovo bi se odustajanje od kajkavskog dijalekta (kojemu su većinom pripadali i njihovi epihorski idiomi) i prihvaćanje štokavštine kao osnovice književnog izraza moglo protumačiti kao izbor uvjetovan željom da se objedini hrvatski kulturni prostor i – eventualno – jezična zajednica u budućnosti izjednači s etničkim kolektivom. No ako ilirski pokret shvatimo i kao političku skupinu, koja će se od 1841. g. organizirati i u Ilirsku stranku, sa svojim programom koji je nadilazio kulturne ciljeve i u kojem su elementi, u krajnjoj konsekvenciji, podređeni politički zacrtanim ciljevima, objašnjenje jezičnog segmenta u tom programu postaje nešto složenije. Ilirci su u svojem političkom djelovanju težili, u minimalističkoj verziji programa, zaustavljanju procesa madžarizacije i očuvanju političkog identiteta Hrvatske u okviru Austro-Ugarske na osnovi tradicionalne državnopravne argumentacije kojom su se služile i prethodne generacije hrvatskih političara, ali su u maksimalističkoj formulaciji htjeli zasnovati široko zamišljen (i, u krajnjoj konsekvenciji, realiziran u obliku nove državne tvorevine) savez južnoslavenskih naroda.[433] Upravo u takvoj intenciji jezik igra veoma važnu ulogu, jer – kako im se čini – samo lingvistika omogućuje da se jasno i nedvojbeno uspostave odnosi između pojedinih slavenskih naroda i da se na taj način utvrde teritoriji na kojima bi se morale prostirati njihove države. U članku objavljenom u prvom godištu *Danice*, svakako pod utjecajem Kopitarovih i Šafaříkovih ideja, izričito piše:[434]

433 Politički program i djelovanje ilirskog pokreta pregledno je prikazano u BANAC 1995, 59 *sqq. et passim.*

434 G., »Naš narod«, *Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska,* Tečaj I, br. 34 (29. 08. 1835), 235.

> Za razpoznanje rodbinstva narodov i pukov jedino nevkanljivo srìdstvo jest jezikoslovje; [...] Samo ovim putem moguće bude različne kotrige slavenskoga stabla razpoznati i razlučiti i medju sobom opredìliti.

S pomoću lingvističkih razdioba sav se slavenski svijet dijeli na ilirsko-ruski i češko-poljski, a prvi od njih obuhvaća dva »koljena« – ilirsko i rusko; u ilirskom se nalaze Slovenci (Vindi), Horvati, Slavonci, Dalmatini, Bošnjaci, Cernogorci, Serblji i Bugari, pa su oni potencijalni stanovnici:[435]

> ...Velike Ilirske, to jest Horvatske, Slavonie, Dalmacie, dolnje Vugerske, Dolnje Štajerske, Krajnske, Koroške, Istrie, Bosne, Cerne Gore, Hercegovine, Dubrovnika, Serbske, Bugarske i t. d.

To je, dakle, opseg političke zajednice kojoj se u ilirskom maksimalističkom projektu teži, a ona – kao što se vidi, – premda je konstituirana na etničkom principu, ipak ne potire razlike koje među pojedinim njezinim etničkim sastavnicama postoje. U znamenitom proglasu kojim se poziva na pretplatu za šesto godište *Danice* s kraja 1839. godine Gaj to eksplicitno izriče:[436]

> Mogli su pravi domorodci do sada vidìti, da mi nečinimo nikakove razlike, što se tiče bratinske ljubavi izmedju Horvatah, Sèrbah, Vendah, Slavoncah, Dalmatinah, Bošnjakah i t. d., već da sve uskup pozivamo u jedno kolo ilirsko. Zato i u naprìdak zaklinjamo sve rodoljubce onom slogom, koju smo rasplodjivati dužni, da ova imena kao posebna, a ime *ilirsko* kao skupno narodno, ime pako *slavjansko* kao sveobćenito s nami jednako smatraju, isto tako, kako se smatraju u Italiì imena mlìtačko, longobardsko, toškansko, rimsko, neapolitansko i t. d. za posebna, *italiansko* pako za skupno narodno, a *romansko* obuzimajući taliansko, francezko, španjolsko i portugisko, za sveobćenito ime.

435 *Ibidem.*

436 *Proglas* prije 6. tečaja *Danice Ilirske* (1839). Sva isticanja postoje u originalu.

I nastavlja:

> Sèrb neće nikad biti Horvat ili Kranjac, a ova dvojica, kad nisu, nemogu nipošto biti Sèrblji. A na što inat, kad smo ipak jedno nesamo po kèrvi i jeziku u obće, jer u tom smo smislu jedno tìlo i s Česi, Poljaci i Rusi, veće jedno baš upravo u najužjem smislu po narìčju, po pìsmah, po običajih, po domaćih uspomenah, jednom rìčju: po više hiljadogodišnjoj posebnoj narodnosti ilirskoj, i po naravskom zvanju na jedan obćeniti cilj.

Napokon, pred kraj *Proglasa* utvrđuje:

> Ime pako samo ono može se za skupno narodno primiti, koje učeni i slogoljubivi ljudi bez opora najshodniim i najprikladniim za sve grane priznavaju; a za prosti puk neima skupna narodna imena dotle, dok neima skupne, po jednom kalupu osnovane narodne izobraženosti, s kojom tada isti puk upije i obćenito ime kao narodno; uz koje će ipak prostoti i svoje posebno ime kao najobičnie u sve vrìme najmilie ostati; a i zašto ne, kad nimalo nesmeta. Imena nepadaju iz neba, a prosti seljak horvatski znade o ilirskom imenu toliko, koliko o serbskom, ako je Zagorac, tako mu je najmilie zagorsko. A tako je isto i kod drugih narodah. I u Italii polag sve literature u mnogih predìlih prosti puk ništa nezna o skupnom narodnom imenu talianskom.

U navedenim riječima nije teško razaznati sve strateške postupke konstituiranja nacionalnog identiteta koje smo više puta spomenuli i koji su, u nešto ranijim razdobljima, podjednako obilježavali procese formiranja nacionalnog identiteta u zemljama zapadne Evrope; dapače, Gaj izričito ukazuje na ulogu elite i općeg obrazovanja u postupku stvaranja tog identiteta, te tako priznaje da se radi o još nerealiziranom projektu kojim bi se budući kolektiv tek morao oblikovati. Budući da se cijela etnička konstrukcija zasniva na jezičnim zajednicama i na jezičnom identitetu kao svojim polazištima, koja također treba izgraditi i ugraditi u svijest pripadnika budućih zajednica, i jezični se identitet mora stvarati na tri različita nivoa. Najviši je od njih opći slavenski na kojem se 80 milijuna Slavena može ravnopravno

uključiti u prosvijećeno nadmetanje s drugim evropskim narodima, okupljenima u germansku ili romansku nadnacionalnu skupinu; najniži je onaj na kojem su se do toga časa formirale jezične zajednice oko nadregionalnih idioma upotrebljavanih u književnosti, a on odgovara i elementarnoj etničkoj distribuciji na Horvate, Dalmatine, Slavonce, Bošnjake, Srbe... No u političkoj je perspektivi najvažnija srednja zacrtana razina jezičnog identiteta, koja bi morala stvoriti, osim ruske, češke i poljske, i ilirsku, dakle južnoslavensku jezičnu zajednicu, a ona će – bez potiranja pojedinačnih etničkih identiteta – biti podloga i za političko objedinjavanje.

Prema tome, odabir štokavštine nije prvenstveno izbor na osnovi nekog »svehrvatskog« kriterija (koji bi uzimao u obzir samo hrvatska područja, sjeverozapadnu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju i njihova tri ili u tom trenutku zapravo još samo dva zajednička idioma) nego je iskaz uvjerenja da je štokavština najprihvatljivija osnovica za politizaciju vernakulara na cijelom južnoslavenskom teritoriju, od Slovenije do Bugarske, zacijelo i zbog toga što se na njoj zasnivaju (ako zanemarimo ostatke čakavske literature) sve književne *koine* osim slovenske i kajkavske »horvatske«. Taj je stav vidljiv i iz formulacije koju je u svojoj *Osnovi slovnice slavjanske narìčja ilirskoga*, dakle u spisu koji je u intenciji predstavljao dio standardizacijskog procesa kojim je trebalo formirati ilirski jezik, u poglavlju o fonologiji i fonetici upotrijebio Vjekoslav Babukić:[437]

> Mi *Iliri* (Serblji, Horvati, Slavonci, Bosanci, Cernogorci, Hercegovci, Dalmatinci, Dubrovčani, Bugari, Istrianci, Štajerci, Krajnci i Korušci) imademo 29. glasov, ...

Kao što vidimo, istovremeno s političkim projektom, koji je zacijelo sadržavao i namjeru pripajanja zamišljenog ilirskog vernakulara južnoslavenskom teritoriju, a on bi zatim – u skladu s tadašnjim »pravilima« konstituiranja država-nacija u Evropi – predstavljao prikladnu osnovicu za transformaciju u državni teritorij, ilirci su se bavili i drugim aspektom politizacije vernakulara, njegovom standardizacijom. Njihovi su standardizacijski

437 V. Babukić, »Osnova slovnice slavjanske naričja ilirskoga«, *Danica Ilirska*, Tečaj II, br. 10 (05. 03. 1836), 10.

napori obuhvaćali sva tri temeljna aspekta nužna za osposobljavanje jezika za upotrebu u svim domenama javne komunikacije: posebno su se mnogo zanimali za pravopisna pitanja, pokušavajući uskladiti i na najefikasniji način ujednačiti dotad veoma raznoliku ortografsku praksu, ali su izrađivali i gramatičke priručnike i rječnike koji su bili namijenjeni ne samo opisu leksičke građe dotad iskorištene u literarnoj produkciji nego i kreiranju novih termina za ona područja javnog saobraćanja za koja je to bilo neophodno.[438]

Usprkos otporima koji su se javljali ne samo u političkoj sferi nego i među onima na koje su ilirci računali kao na svoje potencijalne saveznike, na jezičnom su planu oni nesumnjivo izvojevali važnu pobjedu: naime, kao što je dobro poznato, 1847. g. Hrvatski je sabor proglasio vernakular (u neutralnoj formulaciji »narodni naš jezik«) »diplomatičkim« jezikom, što je značilo da se, pošto je već uveden u srednje škole i na sveučilište, počinje umjesto latinskog upotrebljavati u administraciji i politici.[439] Ipak, u toj se pobjedi, koja je, da bi bila potpuna, zahtijevala uostalom još mnogo napora što ga je trebalo uložiti u procese standardizacije, skrivao nesumnjivi paradoks. Naime, realan domet političkog i kulturnog djelovanja pripadnika ilirskog pokreta, nasuprot zamišljenu dometu njihova projekta koji se protezao preko čitava južnoslavenskog teritorija, praktički je dosezao samo do granica Hrvatske, Dalmacije i Slavonije,[440] na kojima se zaustavljala ne samo standardizacija vernakulara nego *a fortiori*, budući da se u slučaju Srbije radilo i o državnim granicama, i njegova teritorijalizacija. Zbog toga su ilirci svojim aktivnostima izravno pridonijeli oblikovanju specifičnog hrvatskog jezičnog

438 Filološki rad pripadnika ilirskog pokreta detaljno je prikazan u VINCE 1978, 193 *sqq*.

439 *Cf*. VINCE 1978, 266 *sqq*.

440 To, dakako, ne znači da oni nisu imali svojih pristalica i »simpatizera« i s onu stranu tih granica i na zapadu, u Sloveniji, i na Istoku, u Srbiji, no oni ondje nisu predstavljali stvarnu političku snagu. Pri tome ne treba zaboraviti da reformatorski pokušaji Vuka Karadžića, za koje su ilirci pokazivali mnogo interesa i u kojem su pronalazili inspiracije za neke od svojih standardizacijskih postupaka, u Srbiji u tom času još uvijek nemaju podršku dominantnih elita, tako da je standardizacija jezika, kojom se ilirci bave, i na štokavskom području nužno imala limitiran domet.

prostora i povezivanju jezika i jezičnog identiteta s hrvatskim etničkim identitetom i političkim teritorijem, što je bilo u neskladu s njihovim proklamiranim ciljevima, ali se zacijelo podudaralo s dijelom tendencija koje su se oblikovale i unutar samog pokreta i, još više, izvan njega. U svakom slučaju, na njihovu se primjeru jasno može razaznati kako jedna grupacija najprije u svojoj zamisli konstruira jezičnu zajednicu, zatim za nju oblikuje prikladan idiom, te se napokon, u onoj mjeri u kojoj to realne mogućnosti i skupine koje posjeduju stvarnu moć dopuštaju, oko njega okuplja zbiljska jezična zajednica koja se identificira s etničkim kolektivom, premda je u primarnoj intenciji takva identifikacija bila drugačije zacrtana.

I nakon 1850. g. standardizacijski se procesi suočavaju s cijelim nizom prepreka koje se najčešće objašnjavaju kao aktivnosti različitih filoloških škola i kao posljedice njihovih različitih znanstvenih pozicija, ali koje svakako imaju i svoju ideološku pozadinu. Naime, one su bile usmjerene ili prema obrani regionalnih jezičnih identiteta (poput otpora koje su pružali posljednji zastupnici kajkavštine kao jezika književnosti), ili bar prema postizanju neke vrste »jezične ravnoteže« između sjeverne i južne Hrvatske u kojoj će oba dijela očuvati i vlastite specifičnosti (za što su se zalagali predstavnici zadarskog kruga), ili prema mnogo jasnijoj diferencijaciji hrvatskog u odnosu prema drugim južnoslavenskim idiomima (čemu je težila, iako još uvijek djelomično navodeći »sveslavenske« argumente, riječka filološka škola).[441]

Čak su i aktivnosti zagrebačke filološke škole, koja se s pravom smatrala nasljednicom ilirskih ideja (i koja je u osnovi zadržala težnju za ostvarenjem jedinstvene južnoslavenske jezične zajednice), u radovima njezinih najboljih predstavnika, poput Vebera Tkalčevića ili Šuleka, svojim stvarnim standardizacijskim postupcima pridonosile konstituiranju jedinstvenog komunikacijskog i simboličkog prostora najprije na teritoriju sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije, a zatim (donekle sa zadrškom, budući da Dalmacija sve do 1918. g. nije formalno, u administrativnom smislu, bila pripojena ostalim hrvatskim područji-

441 O tim filološkim školama, pa i o izvjesnim aspektima njihovih ideologija, *cf.* VINCE 1978, 315 *sqq*.

ma) i u južnim dijelovima Hrvatske.[442] Opredjeljenje za južnoslavensku jezičnu zajednicu, koje se manifestiralo i u Bečkom dogovoru iz 1850. g., što su ga potpisali osim istaknutih predstavnika iliraca (Demetra, Kukuljevića i Mažuranića) od Hrvata Pacel i Pejaković, od Slovenaca Miklošič, a od Srba Daničić i Karadžić, i koji je predviđao standardizacijsko ujednačavanje na cijelom južnoslavenskom jezičnom prostoru,[443] na političkoj su hrvatskoj sceni, dakako, odbacivali prije svega oni koji su težili ostvarivanju posve zasebnog hrvatskog nacionalnog identiteta, pa im je jezik bio potreban kao specifičan hrvatski simbol, čije se ni simboličke ni komunikacijske granice neće gubiti u nekoj široj zajednici. Takvo izričito povezivanje hrvatskog etničkog kolektiva sa zasebnim jezičnim simbolom i – prema tome – supsumiranje jezične zajednice pod nacionalni kolektiv prvi put pronalazimo u političkim projektima i programima Stranke prava.[444]

Usprkos tome, dalji razvoj jezičnog standarda u Hrvatskoj definirali su hrvatski »vukovci«, koji su u osnovi i sami slijedili ideje iliraca, no sa suženim pretenzijama, budući da je njihova zamišljena jezična zajednica obuhvaćala one epihorske i regionalne idiome koji se i danas ubrajaju u hrvatsko-srpsko jezično područje (oni su se, dakle, »odrekli« slovenskih, makedonskih i bugarskih južnoslavenskih vernakulara), i uz drugačije poimanje »narodnog« jezika koji bi morao biti, u skladu s romantičar-

442 *Cf.* VINCE 1978, 531 *sqq.*

443 Bečki je dogovor, nastao uostalom u okviru austrougarske inicijative za stvaranje administrativno-pravne terminologije na vernakularima koji su bili u upotrebi u Monarhiji, u trenutku svojeg potpisivanja imao izrazito manifestacijski karakter, budući da stvarno nije imao nikakva izgleda da bude realiziran među Slovencima, zbog već potvrđenog i u velikoj većini prihvaćenog stajališta da se slovenski jezični identitet konstituira kao izdvojena cjelina, niti (bar još dva desetljeća) u Srbiji, jer – kao što smo naglasili – političke okolnosti to nisu dopuštale. Naglašavanje operativnog značaja Bečkog dogovora, prema tome, više je plod kasnije ideološke reinterpretacije nego realne ocjene njegovih neposrednih posljedica. *Cf.* i VINCE 1978, 273 *sqq.*

444 Složena slika cjelokupne društvene situacije u Hrvatskoj i Slavoniji, uključujući i njezine ideološke i političke odrednice, minuciozno je prikazana u GROSS & SZABO 1992 (o pravaškoj ideologiji *cf.* 257 *sqq.*). Kompleksnost stanja može se naslutiti i iz činjenice da je ideolog Stranke prava, Ante Starčević, konsekventno upotrebljavao ekavicu kao simbol hrvatske zasebnosti nasuprot karadžićevskoj ijekavici, *cf.* VINCE 1978, 506 *sq.*

skim vizijama, podloga standarda: ilirski idiom književnosti i društvenih elita oni su (više *in abstracto*, u svojim deklarativnim iskazima, nego u konkretnim standardizacijskim postupcima) zamijenili vukovskim »govorom puka« i na taj su način, ako njihov postupak promatramo kroz prizmu ideologije koja ga determinira, uvelike proširili socijalnu bazu jezičnog identiteta kolektiva koji su namjeravali izgraditi.[445] Iako su »vukovci«, prije svega Maretić, Broz i Iveković, dovršili oblikovanje standarda i tako omogućili, uz podršku – ponekad proizašlu iz kompleksnih determinanti političkih odluka – socijalno moćnih skupina,[446] i potpunu politizaciju jezika, zajedno s njegovim jasnim pripajanjem i određenom teritoriju i nacionalnoj zajednici.

Treba zapaziti da se ponovo radilo o dvostrukom paradoksu:[447] »vukovci« su, kao i ilirci, objektivno učvršćivali zasebni hrvatski jezični identitet i omogućavali njegovo ugrađivanje u osjećaj nacionalne pripadnosti premda su težili uspostavljanju šire, »nadetničke« jezične zajednice; druga se strana paradoksa krije u činjenici da su se oni trudili da ujednače jezični standard u Hrvatskoj i Srbiji i zbog toga su prihvaćali pojedinačna Vukova rješenja i ondje gdje ona nisu bila usklađena s dotadašnjom tradicijom, a da su istovremeno Srbi, kad su i u Srbiji napokon prilike dozvolile primjenu Vukovih ideja, odustali od njegove ijekavice i odabrali beogradsku i novosadsku ekavicu kao osnovicu standardiziranog idioma, pa je prostor ostao i dalje nepotpuno objedinjen, što je u simboličkoj dimenziji nerijetko pojačavala upotreba dvaju različitih pisama, latinice u Hrvatskoj i ćirilice u Sr-

445 Nastanak standardnog jezika iscrpno je opisan u KATIČIĆ 1992, 62 *sqq.* (»Nešto napomena o postanku složenoga suvremenog jezičnog standarda hrvatskoga ili srpskoga«) i 116 *sqq.* (»O početku novoštokavskoga hrvatskoga jezičnog standarda, ...«), te u BROZOVIĆ 1970, 127 *sqq.* (»O početku hrvatskoga jezičnog standarda«), dok se opća sinteza s brojnim podacima o sistemskim osobinama jezika i njegovih dijalekata nalazi u BROZOVIĆ & IVIĆ 1988; o ulozi Vuka Karadžića *cf.* KATIČIĆ 1992, 328 *sqq.* (»Vuk Stefanović Karadžić i književni jezik Hrvata«) i BROZOVIĆ 1988. Što se tiče političkih okolnosti u kojima se standard formirao, uz GROSS & SZABO 1992, *cf.* i BANAC 1995, 62 *sqq.*

446 Tako je, na primjer, protagonist madžaronske politke, Khuen-Héderváry, podupirao ovaj proces jezične standardizacije.

447 Taj je paradoks dobro uočio BANAC 1995, 169 *sqq.*

biji.[448] Na taj se način na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće formirao bipolarni hrvatsko-srpski jezični standard s dvjema različitim varijantama: budući da se radilo o područjima koja su pripadala dvjema državama i na kojima su se posve jasno oblikovala dva nacionalna entiteta, hrvatski i srpski, bipolarnost standarda posve je očekivana pojava. Treba, ipak, primijetiti da je i ova obilježenost situacije varijantnom dvojnošću rezultat simboličkog povezivanja jezika s nacionalnim identitetom; naime, kako je Bosna i Hercegovina, najprije pod Otomanskim Carstvom a zatim pod austrougarskom aneksijom, u drugoj polovici 19. stoljeća pa sve do 1918. g. predstavljala odvojenu političku i teritorijalnu jedinicu (a i u historijskoj se perspektivi ukazivala kao specifično područje) u kojoj je i jedna i druga vlast provodila zasebnu i opću i jezičnu politiku, u njoj su standardizacijski tokovi, iako zasnovani na istim temeljima, bili ponešto drugačiji nego u Srbiji i Hrvatskoj, pa bi se u tom periodu moglo govoriti i o trećoj varijanti,[449] ali budući da ona nije bila nacionalno nego samo teritorijalno definirana, kroz optiku nacionalnih identifikacija koje su prevladale u kolektivnim svijestima ta se varijanta jednostavno nije zapažala.

Policentrični jezični standardi u sebi sadržavaju dva različita potencijala koji se mogu manifestirati i u »tehničkim« standardizacijskim postupcima i – što je za nas zanimljivije – u strategijama izgrađivanja jezičnog i etničkog identiteta. Jedan je potencijal centripetalnog karaktera i on vodi k objedinjavanju simboličkog i komunikacijskog prostora »pokrivenog« varijantnim formama standardiziranog idioma, a drugi je centrifugalan i on, primjenom *Ausbau*-procesa što ih je Kloss opisao, teži za razdvajanjem varijanata i za njihovom transformacijom u jezike koji će

448 Da su i sami »vukovci« bili skeptični prema mogućim rezultatima svojeg rada, svjedoče Ivekovićeve riječi iz »Predgovora« njegovu i Brozovu *Rječniku hrvatskoga jezika* iz 1901. g.: *Ovo djelo moglo bi se zvati i* rječnik Srpskoga jezika, *i da su ga napisali Srbi, jamačno bi se tako zvalo; ali mu je po jednakom pravu i po samim načelima Srbalja Vuka Karadžića [...] i Gjura Daničića [...] ime* rječnik Hrvatskoga jezika, *jer su ga spisali i na svijet izdali Hrvati. Nije se dometnulo* ili Srpskoga, *jer taj dometak ne bi zadovoljio ni jednoga Srbina a ozlovoljio bi mnoge Hrvate, a i Srbi ne bi dodali* ili Hrvatskoga. *Braća ka' braća.* (str. V).

449 O jezičnoj politici u Bosni i Hercegovini u Kállayevo vrijeme *cf.* ŠATOR 2001.

za same jezične kolektive i za one koji s njima dolaze u kontakt figurirati kao posebne, jasno diferencirane jedinice sa svojim vlastitim komunikacijskim i simboličkim prostorima. Između potpunog objedinjavanja i uspostave zasebnih standardnih jezika postoji, dakako, beskonačan niz »prijelaznih« mogućnosti, no osnovni smjer procesa i cilj kojem se teži definiraju skupine koje posjeduju dovoljno moći i autoriteta da ih pretvore u djelatne političke i društvene programe i tako utječu na svijest zajednice koju žele konstituirati i na njezin budući jezični identitet (a on se – vidjeli smo to – u modernim vremenima u intenciji najčešće podudara s nacionalnim identitetom).

Bipolarni hrvatsko-srpski jezični identitet stoga se u 20. stoljeću također oblikovao i mijenjao u skladu sa strategijama koje su odabirali oni koji su na nj mogli realno utjecati, dakle pripadnici hrvatskih i srpskih društvenih i političkih elita, i posebno u skladu s orijentacijom one socijalne skupine koja je trenutno bila – jer je uspjela, iz različitih razloga u različitim vremenima, prigrabiti najveću društvenu moć – nosilac dominantne ideologije s najjačim udjelom u formiranju kolektivnih poimanja jezičnog fenomena. Tim je skupinama bipolarni standard omogućavao da jezičnu zajednicu identificiraju s etničkom ili da je koncipiraju šire od nje, najčešće s intencijom da ujedno stvore nov »nadetnički« kolektiv kojemu će objedinjeni jezik biti i simbol i sredstvo komuniciranja. U prvoj, versailleskoj Jugoslaviji, dominantna je ideologija u početku postavljala kao svoj krajnji cilj posve jedinstven prostor (dapače, povremeno s idejom jednoga srpsko-hrvatsko-slovenačkog jezika i jedinstvene jugoslavenske nacije), pa je promovirala i sve veće ujednačavanje jezičnog standarda: njezini su se nosioci većinom nalazili na srpskoj strani (često zapravo s izrazitim velikosrpskim pretenzijama), ali ih je bilo – osobito dok su trajali odjeci južnoslavenskog entuzijazma (a i kod onih koji se priklanjaju svakoj moći, dakako) – i među Hrvatima. Ipak, pritisak srpske strane neprestano je u Hrvatskoj održavao i centrifugalnu tendenciju nacionalne i jezične identifikacije, koja nije dopuštala, potpomognuta sasvim političkim strategijama, da se zatome razlike među dvama standardnim oblicima; nakon osnivanja Banovine Hrvatske centrifugalne su snage postajale sve jače, a u Nezavisnoj Državi Hrvat-

skoj u potpunosti su prevladale. Nova se Jugoslavija temeljila na principu »bratstva i jedinstva« naroda koji su je sačinjavali: »dvoglavost« tog principa (dakle, njegovo priznavanje nacionalnih kolektiviteta kao temeljnih konstitutivnih elemenata, zajedno s republičkim teritorijima koji im »pripadaju«, nove federacije, ali istovremeno inzistiranje na njihovu nadnacionalnom, pa i anacionalnom, jedinstvu, kombiniranom s egalitarističkom ideologijom socijalizma) odražavala se i u jezičnoj politici, koja je na hrvatsko-srpskom području dozvoljavala neku vrstu nacionalne identifikacije s pojedinim varijantama, ali je ujedno zahtijevala i prihvaćanje nadnacionalne jezične zajednice u kojoj se nacionalna simbolika poništava.

Kako je – zacijelo i zato da se smanji opasnost od izričitog povezivanja jezičnog i nacionalnog identiteta ali da se ono ipak omogući u oslabljenoj verziji – osnovni komunikacijski doseg pojedine varijante bio prije svega determiniran republičkim granicama, s vremenom su se *de facto* pojavile četiri varijante standardnog jezika u četirma republikama hrvatsko-srpskog jezičnog područja, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji. Kao i u prethodnoj Jugoslaviji, i ovdje su, premda najčešće ne tako otvoreno, političke elite iskorištavale simboličku moć jezika i kao sredstvo poticanja kolektiva na akciju i kao strateški element u svojim međusobnim obračunima, ponekad stavljajući izričit naglasak na vezu između jezika i nacije, a katkada je, naprotiv, kvalificirajući kao ustupak nacionalizmu posve tuđ socijalističkoj ideologiji. No ispod ovih »velikih« kretanja koja su s pozicija dominantnih ideologija pokušavala (svaki put ponovo) trajno zacrtati granice jezičnih zajednica i pridružiti im sasvim određene etničke ili nadetničke kolektive, odvijao se – dakako i pod njihovim utjecajem ali i nezavisno od njih – život stvarnih govornika čije su se i jezične i etničke identifikacije u stalnim restrukturiranjima samo djelomično podudarale s političkim projektima društvenih elita. Na toj je razini svakodnevnog života više od stotinu godina izgrađivanja zajedničkog, iako ne i jedinstvenog, standarda i njegove implantacije kroz sve obuhvatnije obrazovne procese nesumnjivo dovelo do konstituiranja zajedničkog hrvatsko-srpskog komunikacijskog prostora podržanog zajedničkim tržištem i kolanjem poruka neometanim grani-

cama. Na simboličkom nivou, koji mnogo direktnije od komunikacijske razine ovisi o ideološkim determinantama, stalno su se zadržavale, čas naglašenije čas manje naglašeno, obje opcije, i ona unifikatorska i ona nacionalna. Zato su se jezični identiteti, kao i drugdje uostalom, oblikovali i na individualnoj i na kolektivnim nivoima slojevito, od lokalnog i regionalnog, preko nacionalnog ili »republičko-teritorijalnog«, do nadnacionalnog, koji se ponekad želio izjednačiti s općejugoslavenskim (dakle, na štetu slovenskog, makedonskog i drugih jezika u Jugoslaviji). Ti su se identiteti ponekad i ponegdje međusobno prožimali, a katkada i u određenim grupama neki su se od njih potirali, no uvijek su ostajali »na raspolaganju« dominantnim ideologijama i društvenim skupinama da ih aktiviraju kao strateške izbore u pregovorima ili nadmetanjima s drugim takvim skupinama.[450]

Nije stoga nikakvo čudo što su nacionalističke politike, koje su predstavljale ideološku podlogu raspada Jugoslavije i koje su, sasvim očekivano, za cilj imale konstituiranje nacionalnih država s najvećim mogućim simboličkim (ali – u intenciji – i teritorijalnim) obuhvatom nacionalnih zajednica, aktivirale centrifugalne smjerove procesa i još jedanput proglasile jezik jednim od osnovnih nacionalnih simbola oko kojeg se mora okupiti prije svega etnički definiran kolektiv. Budući da su procesi o kojima je riječ u mnogim svojim dimenzijama detaljno opisani,[451] upozorit ćemo ovdje samo na neke njihove aspekte koji su – čini se – posebno zanimljivi u okviru razmatranja odnosa etničkih i jezičnih zajednica, a dosad su privukli manje pažnje promatrača.

Već smo više puta naglasili činjenicu da se konstituiranje kolektivnih identiteta zasniva bar podjednako na uspostavljanju granica prema drugima koliko i na određivanju njegovih inherentnih sadržaja, te da se te granice zacrtavaju ne samo »iznutra« nego i »izvana« u pregovorima s drugima: da bi one dobile svoj puni legitimitet, potrebno im je bar implicitno, a po

450 Ovaj je pregled sasvim očito više nego sumaran; naime, ono što se u posljednjem stoljeću i na jezičnom i na političkom, pa i na idejnom planu zbivalo na hrvatsko-srpskom području više je puta, u sintetičkom i u analitičkom obliku, opisano s najrazličitijih pozicija: *cf.*, na primjer, MAGNER 1988. KATIĆIĆ 1995, 1997, GARDE 1996, THOMAS 1994, 1998, 1999, ŠKILJAN 1996, 2000c, 2001a, BUGARSKI 2001, i ondje navedenu literaturu.

451 V. literaturu u prethodnoj bilješci.

mogućnosti i eksplicitno, priznanje drugih. Kako su nosioci nacionalističkih politika odmah izabrali (u početku doista s različitim intenzitetom: s najviše entuzijazma u Hrvatskoj, a s najmanje oduševljenja vjerojatno u Srbiji) jezik kao eminentan nacionalni simbol, te su *a priori* pretpostavili da se jezična i etnička zajednica međusobno podudaraju i tu su podudarnost, kao što smo vidjeli na hrvatskom primjeru, projicirali ne samo u prošlost nego zapravo u vječnost, – dakle, kako su jezik pretvorili u bitan kriterij i »unutrašnji« sadržaj etniciteta nacije, »pregovori« o međusobnim odnosima i statusima nacionalnih jezika zadobili su veliku važnost, to više što se radilo o zajedničkom komunikacijskom prostoru koji su podijelile četiri (zapravo tri ostvarene i jedna potencijalna – Crna Gora) nezavisne nacionalne države. Budući da je tradicionalna hrvatsko-srpska bipolarnost neposredno ispod površine simboličkog zajedništva neprestano čuvala mogućnost aktiviranja nacionalnog identiteta, u ovoj se relaciji pojavilo najmanje problema. Naime, u tim »pregovorima o jezičnom nasljeđu« u postojanje srpskoga kao samostalnog jezika praktički nitko »izvana«, u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, nije ni sumnjao,[452] jer su njihove političke elite bile svjesne toga da je priznavanje egzistencije srpskoga neka vrsta preduvjeta da i njihovi idiomi (i među državama nastalima na području bivše Jugoslavije, ali i na evropskoj i svjetskoj sceni) budu prihvaćeni kao samostalni jezici. Sumnje u samostalnost srpskog jezika javljale su se zapravo – ma koliko to paradoksalno izgledalo – jedino u Srbiji, bilo kod onih koji su se teško odricali političkih pretenzija na cjelinu komunikacijskog prostora bilo među onima koji su izricanjem takve sumnje željeli deklarirati svoje neslaganje s procesima raspadanja Jugoslavije i, posebno, s dominantnom srpskom ideologijom; oni koji su doista posjedovali moć, ipak, vrlo su brzo srpski jezik i ćiriličko pismo proglasili pravim nacionalnim simbolima.

Ni samostalnost hrvatskog u tim »pregovorima« nije bila ozbiljnije dovedena u pitanje: na »unutrašnjem«, hrvatskom

452 U Hrvatskoj se – uglavnom na rubu karikaturalnosti – sporadično obnavljala Starčevićeva ideja o srpskom kao jednom od hrvatskih dijalekata, ali to je više služilo kao ekstremno pregovaračko sredstvo nego kao ozbiljno posizanje za tuđim nacionalnim simbolom.

planu gotovo da nije imala nikakve opozicije,[453] a srpska je strana, svedena većinom na predstavnike jezičnih znanosti i bez izravnog miješanja političke elite u tu problematiku, više težila tome da dvojno ime jezika i njegovu »zajedničkost« zadrži na međunarodnom planu (gdje su se Hrvati, opet, aktivno zalagali za jezično razdvajanje)[454] nego što je htjela zaustaviti procese koji su započeli u Hrvatskoj. Temeljni stav srpske lingvistike i slavistike otprilike bi se mogao svesti na tvrdnju da je Vuk Karadžić zapravo dao Hrvatima književni jezik, ali da oni – ako već tako žele – mogu sada s njim činiti što hoće.[455] Ova politika međusobnog nemiješanja u »interne poslove« drugih omogućila je da se simbolička granica između hrvatskog i srpskog u kolektivnoj svijesti njihovih zajednica vrlo brzo uspostavi s intenzitetom koji u prethodnom razdoblju nije imala; hrvatska je politika nekim svojim potezima (obavezno prevođenje dokumenata sa srpskog na hrvatski, uvođenje sudskih tumača za srpski, pa i posve neuspjelim i kratkotrajnim pokušajem »titlovanja« ne samo srpskih filmova nego i srpskih govornika na televiziji) pokušala ovu simboličku granicu prikazati i kao komunikacijsku, ali u tome – usprkos tome što su ratna zbivanja i njihove posljedice uistinu uvelike smanjili protok poruka i informacija – nije odviše uspjela.

Neobično zamišljena konfederativno-federativna politička organizacija Bosne i Hercegovine i njezina sastavljenost od triju

453 KATIČIĆ (2001) to tumači specifičnom trajnom lojalnošću govornika hrvatskoga prema vlastitom jeziku, no čini se vjerojatnijim da je riječ o novijoj pojavi, tj. o rezultatu intenzivnog djelovanja ideološke propagande na kolektivnu svijest, propagande kojom je jezik prikazan kao inherentna simbolička granica prema drugima; *cf.* ŠKILJAN 1991a.

454 U ovoj borbi za priznanje na internacionalnoj, prije svega znanstvenoj sceni (budući da je međunarodna politika, priznajući pojedine države nasljednice Jugoslavije, priznavala uglavnom i njihovu simboliku, pa i njihove jezike) radilo se o simboličkoj afirmaciji nacije i njezine nove države, ali ne treba posve zanemariti ni pragmatičnije motivacije (u obliku lektorskih i predavačkih mjesta na inozemnim fakultetima, na primjer).

455 Svjedočanstva o »pregovaračkim pozicijama« hrvatskih i srpskih lingvista koji zastupaju dominantne stavove u svojim državama mogu se pronaći u raznim prilozima u MØNNESLAND 2001. Činjenica da se i jedna i druga slavistička i lingvistička strana odriče (pod geslom: »To nas se ne tiče, to je njihova unutrašnja stvar.«) velikog dijela objekta vlastita proučavanja ukazuje na to u kolikoj je mjeri znanstveni pristup u novim državama prožet političkim i ideološkim pretpostavkama.

političkih »entiteta« koji se identificiraju kao nacionalne zajednice morala je rezultirati trima i nacionalnim i službenim jezicima na različitim razinama upotrebe u javnoj komunikaciji. Hrvati i Srbi u Bosni i Hercegovini preuzeli su, dakako, i jezik kao simbol od svojih »matičnih« nacija, dok su Bošnjaci svoj idiom nazvali – uostalom u skladu s jednim dijelom vlastite »predjugoslavenske« tradicije – bosanskim.[456] Drugi sudionici »pregovora« bili bi donekle i pripravni (Hrvati, čini se, sa više, a Srbi sa manje razumijevanja) prihvatiti, iako sa svom superiornošću koju »stare« nacije sa »starim« jezicima osjećaju prema onima koje percipiraju kao novostvorene pridošlice, činjenicu da Bošnjaci, ako već jesu nacija, imaju pravo i na vlastiti jezik, ali nisu ni u kojem slučaju spremni dozvoliti upotrebu bosanskog imena; motivacija je za to – a ona se u argumentaciji najčešće ne spominje izričito[457] – jasna: naziv *bosanski* mogao bi simbolički »zauzeti« čitav bosanski (što znači bosansko-hercegovački) teritorij, dakle i one njegove dijelove koji su već »zauzeti« hrvatskim i srpskim a ne samo područja na kojima (u većini) žive Bošnjaci; ne bi bilo teško, uostalom, zamisliti da je intencija onih koji imaju (zasad ograničenu) moć imenovanja toga idioma doista upravo takva. Ova gotovo anegdotalna epizoda iz »jezičnih pregovora« pokazuje ne samo to kako je imenovanje važno u procesu politizacije nekog jezika nego i kako se na simboličkoj razini konstruiraju jezici i jezične zajednice sa svojim identitetima u funkciji nacionalnih okupljanja, ali i »osvajanja« određenog teritorija.

---

456 U svim ovim »pregovorima« o jeziku i jezicima, pa i o bosanskom, jedan dio argumentacije temelji se na ukazivanju na sistemske razlike među pojedinim standardiziranim idiomima, no one – to više što ih je teško, a nerijetko i nemoguće, jednoznačno povezati s etnički definiranim grupama govornika – zapravo nisu važne za sam tok pregovora o kojem odlučuje raspored snaga i moći: Bošnjaci, koji nemaju iza sebe pravu nacionalnu državu nego samo u obliku leopardove kože raspoređen nacionalni »entitet«, svakako se nalaze u slabijem položaju od Srba i Hrvata. Za pojam bosanskog jezika *cf.* ISAKOVIĆ 1995, kao i priloge u MØNNESLAND 2001, među kojima neki jasno iskazuju i srpske i hrvatske stavove.

457 Izričita argumentacija tvrdi kako se iz etnonima Bošnjak mora izvoditi i ime jezika *bošnjački*, no ona je – ako je to zaseban jezik na koji pravo »polažu« Bošnjaci – besmislena, jer određuje pravila tvorbe u jednom *stranom* jeziku i u tuđoj državi.

U ovom se trenutku sa najviše prepreka susreću Crnogorci, i to prije svega zato što još nemaju potpuno samostalne nacionalne države i – zacijelo još više – zbog toga što su u svojim kolektivnim identifikacijama podijeljeni na one koji u Srbima vide neku vrstu etničke i nacionalne »nadzajednice« i one za koje se »nadzajednica«, u kojoj ravnopravno participiraju i Crnogorci i Srbi, realizira na južnoslavenskom nivou: za prve se jezični identitet nesumnjivo ostvaruje u srpskom jeziku, a za druge u posebnom crnogorskom. Ovisno o tome koja će politička opcija pobijediti, bez obzira na jezične ili komunikacijske karakteristike idioma, crnogorski će jezik doživjeti, ili neće doživjeti, i svoju službenu političku promociju. Srbi (a pri tome, kao i drugdje u ovom razmatranju, mislimo na pripadnike skupina koje dominantno utječu na formiranje kolektivnih percepcija) momentano *a limine* odbijaju razgovor o zasebnom crnogorskom jeziku, dok su Hrvati, naprotiv, skloni tome da ga prihvate jer i u tome vide smanjenje srpskog simboličkog prostora, što im izgleda kao vlastita pobjeda. Treba, napokon, još jednom naglasiti da se u svim slučajevima, pa i u hrvatskom i srpskom, a ne samo u bosanskom i crnogorskom, radi o projekcijama opsega i teritorijalnog obuhvata jezičnih zajednica i o idiomima koji se, između ostalog, kreiraju za to da bi omogućili realizacije tih projekcija, no stvarni se govornici nikada ne uklapaju dokraja u te projicirane identifikacije, već im svojim pripadnostima lokalnim, regionalnim, nadregionalnim i sociolekatskim jezičnim kolektivima, čije se granice ne moraju podudarati sa zamišljenim etničkim i jezičnim razgraničenjima, bar djelomično izmiču. Drugim riječima, preuzimajući sav rizik svetogrđa koji takva tvrdnja možda u sebi sadržava, i hrvatski i srpski i bosanski i crnogorski, poput drugih nacionalnih jezika, konstrukcije su kojima nacionalne elite definiraju zamišljene jezične zajednice koje će biti simbolički podudarne s nacionalnim kolektivima, dakle s prostorima unutar kojih te elite mogu praktično primjenjivati svoju socijalnu moć. Stoga je moguće kazati da jezične zajednice u krajnjoj konsekvenciji konstruiraju svoje jezike.

To se može potvrditi još jednim primjerom preuzetim iz novonastale jezične situacije na hrvatsko-srpskom području. Naime, dok je ono, u skladu s dominantnom ideologijom »bratstva i

jedinstva«, funkcioniralo kao jedan (premda nejedinstven) simbolički prostor, pitanje materinjeg jezika imalo je drugačije parametre nego što ga ima u novim državama: s jedne strane, na makrorazini, bilo je moguće svaki epihorski ili regionalni hrvatsko-srpski idiom smjestiti pod simboličku kapu cjeline hrvatsko-srpskog jezika bez pobliže etničke identifikacije, pa se netko mogao smatrati govornikom tog jezika a da ga istovremeno ne specificira kao hrvatski, srpski, crnogorski... i u autopercepciji i *a fortiori* u administrativnim klasifikacijama; s druge strane, ni specifičnije identifikacije nisu bile nužno vezane uz etničku pripadnost, jer su se varijante standarda, kao što smo kazali, djelomično definirale republičkim teritorijima a ne etničkim kriterijima (što ne znači da i oni nisu često bili bitne determinante jezičnih kolektiviteta), pa je bilo zamislivo da, na primjer, etnički Srbin iz Hrvatske smatra, unutar hrvatsko-srpske cjeline, da mu je hrvatski materinji jezik, kao što je i etnički »osviještenom« Crnogorcu materinji mogao biti srpski. U novim nacionalnim državama takva je situacija gotovo nemoguća: ako je jezik nosilac – kako kažu ideolozi nacionalizama – čovjekove biti koja se mora realizirati i u pripadnosti određenom etničkom kolektivu, onda se pripadnik svake nacije u principu (od kojeg se izuzeci smiju pojaviti samo u posve specifičnim okolnostima, u trajnoj dijaspori, na primjer) rađa ujedno i unutar jezične zajednice nacionalnog jezika. Jednostavnije rečeno, Hrvatu je materinji jezik hrvatski, Srbinu srpski, Bošnjaku bosanski, a Crnogorcu crnogorski, bez obzira na to kako oni, međusobno različito ili veoma slično, stvarno govorili.

Taj fenomen, koji smo mogli zapaziti i u drugim državama-nacijama, proizveo je na hrvatsko-srpskom jezičnom području nove i donekle specifične jezične manjine koje su, dakako, istovremeno i etničke manjine: riječ je o sudionicima bivšeg zajedničkog hrvatsko-srpskog prostora koji su, zbog svoje etničke pripadnosti koja je – ne smijemo to zaboraviti – pod pritiskom nacionalističkih ideologija postala obavezni dio identiteta i za one pojedince koji u njoj iz različitih razloga ne žele participirati, postali govornici nenacionalnih jezika, proizašlih iz hrvatsko-srpskoga, na području »inojezičnih« nacionalnih država; riječ je, dakle, o Srbima, Crno-

gorcima i Bošnjacima u Hrvatskoj, o Hrvatima i bar Bošnjacima u Srbiji, o Srbima ili Hrvatima na teritorijima bošnjačkih bosansko-hercegovačkih kantona itd.[458] Problem tih manjina nije toliko u simboličkoj identifikaciji, jer su njihove elite, prema očekivanju, i same prihvatile proglašeni jezik matične nacije kao simbol koji aktivno upotrebljavaju kao stratagem u pregovorima o kolektivnim identitetima i granicama prema većinskim drugima. Njihov najveći problem nije čak niti u ostvarivanju jezičnih prava: premda su nacionalistički režimi općenito neskloni davanju bilo kojih prava manjinama, i zbog unutrašnjih transformacija i, još više, pod pritiskom međunarodnih faktora, oni s vremenom postaju »mekši« i, osobito kad im to može koristiti u uspostavljanju odnosa s drugima koji su moćniji od njih, omogućuju manjinama realizaciju jezičnih prava, makar uz pasivno dopuštanje ako ne i uz aktivnu potporu.[459] Stvarni je problem, po svemu sudeći, to što se sa stečenim jezičnim pravima može realno učiniti. Naime, manjinska se jezična prava najčešće realiziraju istovremeno i u komunikacijskom i u simboličkom prostoru, a ta realizacija, kao što smo vidjeli, u principu predviđa manjinsku dvojezičnost kako bi se pripadnicima manjine osiguralo istovremeno čuvanje vlastita etničkog identiteta u jeziku i punopravno udjelovanje u svim oblicima javne komunikacije s pomoću većinskog jezika. Budući da su sistemske razlike među nacionalnim jezicima hrvatsko-srpskog područja tako male da još uvijek ne mogu dovesti do raspada zajedničkog komunikacijskog prostora, ove nove jezične manjine uistinu nisu isključene iz većinskih komunikacijskih prostora, pa ni eventualna institucionalno implementirana dvojezičnost ne bi imala mnogo smisla. Te su manjine, dakle, prije svega jezične manjine u simboličkom prostoru, a pravna je regulativa usmjerena mnogo više prema pragmatičnijem komunikacijskom prostoru u kojem država i društvo funkcioniraju, dok simboličkoj dimenziji jezika može osiguravati samo opći okvir. S druge strane, inzistiranje na ko-

458 Detaljnija analiza tih novih jezičnih manjina sadržana je u ŠKILJAN 2001b.

459 Srbi u Hrvatskoj u određenim područjima nominalno raspolažu izvjesnim jezičnim pravima i nekom vrstom jezične autonomije, a hrvatski je jezik u Vojvodini u svibnju 2002. g. proglašen jednim od službenih jezika pokrajine.

munikacijskom aspektu jezičnih prava, koji se jedini može relativno efikasno zaštititi, stvorilo bi *de iure* preduvjete za komunikacijsku getoizaciju manjina koja *de facto* još ne postoji, pa manjinskim elitama ne preostaje drugo nego da svoju taktiku jezične identifikacije grade na onim elementima u kojima se – poput pisma – komunikacijska i simbolička dimenzija podudaraju, ondje gdje takvi elementi uopće postoje.

Prema tome, čini se da hrvatski slučaj, čak i ako uzmemo u obzir kasan početak politizacije vernakulara i – u odnosu prema nacijama zapadne Evrope – zakašnjelo potpuno identificiranje jezične i nacionalne zajednice, ne odstupa značajnije od modaliteta konstituiranja jezičnih i etničkih zajednica koje smo drugdje mogli uočiti. I ovdje su, naime, kao i drugdje, društvene elite uključivale jezik u svoje projekte i pokušavale su ga oblikovati prema zamišljenim jezičnim zajednicama koje su im bile potrebne za ostvarivanje određenih ciljeva: te su se zajednice, u skladu s postavljenim ciljevima, podudarale s (jednako tako zamišljenim) različitim etničkim kolektivima, a oni su relativno kasno, u drugoj polovici 19. stoljeća, definitivno koncipirani kao hrvatska nacionalna zajednica u današnjem smislu te riječi: tada je i jezik od indikatora postao potencijalni kriterij etniciteta. Napokon, realizacija ciljeva – i opet jednako kao i uvijek – zavisila je o konstelaciji moći i o uspješnosti strategija primijenjenih u uspostavljanju odnosa prema drugima, što ujedno znači da se i jezik kao simbol konstituirao ovisno o tome tko su bili ti Drugi.

Kako, napokon, govore ti Senegalci?

U današnjem svijetu, ako ga promatramo iz zapadne perspektive, najglasnije govore nacije. Od vremena otkako su se u Evropi pojavile države-nacije, prevladava monolingvalni model s govornicima čiji su individualni i kolektivni identiteti »ukotvljeni« u materinji jezik (a on je – ponovimo to još jedanput – zapravo jezik nacije), i u poimanjima koje je uvjetovala upravo ideologija koja ga je proizvela taj je model ujedno i najsavršeniji i, kako nas nerijetko uvjeravaju, na izvjestan način »najprirodniji«. I više od toga: usprkos prognozama koje su najavljivale kako će 20. stoljeće predstavljati kraj nacija i kako ulazimo u postnacionalno razdoblje u kojem će se relevantni ljudski kolektiviteti strukturirati na nove načine koji ne bi morali ovisiti o etničkim kriterijima, nacije su, zajedno sa svojim političkim organizacijama, dakle s državama-nacijama, potkraj stoljeća pokazale izuzetnu vitalnost, a nacionalističke su ideologije nakon pada Berlinskog zida u ruševinama neostvarenog socijalizma pronašle plodno tlo za nove uzmahe. Čini se stoga da će države-nacije s nacionalnim jezicima kao svojim simbolima još dugo vremena determinirati svijet u kojem živimo.[460]

Ipak, nacionalni su jezici danas izloženi iskušenjima koja se u razdoblju nastajanja država-nacija i promoviranja jezikā u njihove povlaštene simbole nisu mogla ni zamisliti i koja vrlo oz-

460 BAGGIONI (1997, 20 *sqq.*) pokazuje kako 95% stanovništva Evrope živi – dakako, ako promatramo prostor javne komunikacije – u državama koje su u osnovi monolingvalne.

biljno dovode u pitanje funkcionalnost monolingvalnog modela. Prvo se od tih iskušenja označava općenitom etiketom globalizacije, koja – kao što je poznato – ima različite aspekte, ali u osnovi promovira slobodno kolanje kapitala, roba, ljudi ili ideja (u stvarnosti najčešće samo nekih od tih elemenata, prije svega kapitala) bez obzira na državne granice i kao krajnji cilj ima uspostavljanje jedinstvenog i neograničenog svjetskog tržišta.[461] Procesi globalizacije izazivaju različite reakcije, od bezuvjetnog prihvaćanja do potpunog odbacivanja, i brojne interpretacije svojih ideoloških, ekonomskih, socijalnih ili političkih uzroka i posljedica, no mi ćemo se ukratko zadržati, dakako, jedino na onom njihovu aspektu koji je direktno povezan s jezičnom problematikom.

Trivijalna je činjenica da prodor kapitala, tehnologija i s njima povezanih informacija dovodi sa sobom i jezik nosilaca toga prodora, kao što je jasno da svjetsko tržište zahtijeva, da bi bilo što efikasnije, jedinstveno sredstvo komunikacije, kao što su to tražila i nacionalna tržišta i zato su podupirala standardizacijske procese za vernakulare koji su se transformirali u nacionalne jezike. Iz razloga koji su također toliko dobro poznati da ih ne treba posebno objašnjavati jezik svjetskog tržišta danas je engleski, te je bez ikakva pretjerivanja moguće govoriti o suvremenom jezičnom imperijalizmu engleskog jezika i njegovih govornika.[462] Jezična se globalizacija ne manifestira samo u potrebi da se na globalnoj sceni, dakle u međunarodnim relacijama (i ekonomskim, i političkim, pa i znanstvenim i kulturnim) upotrebljava u golemu postotku engleski jezik nego i u tome da se u nacionalnim okvirima on pojavljuje kao sredstvo komunikacije, posebno u onim domenama u kojima se, kao u znanstvenom području ili u turizmu, na primjer, pretendira na to da poruke budu u nekoj zamišljenoj svjetskoj datoteci potencijalno dostupne svima. Drugim riječima, nacionalni jezici gube dio prostora koji su procesom vernakularizacije osvojili i polako se (a ponegdje i s većim ubrzanjem) povlače u domene kojima su vladali

461 Brojni aspekti globalizacije i njezina utjecaja na države poput Hrvatske prikazani su u MEŠTROVIĆ 2001, gdje se mogu pronaći i iscrpni bibliografski podaci.

462 *Cf.* i PHILLIPSON 1992.

prije početka politizacije, dakle u sfere literarne produkcije ili primarnog obrazovanja, i ograničavaju se na poruke koje su strogo usmjerene prema vlastitom unutrašnjem tržištu. Ovaj je proces posebno vidljiv u znanstvenoj domeni, u kojoj se neprestano ne samo u apsolutnim nego i u relativnim odnosima povećava i broj tekstova pisan i publiciran na engleskom, i broj visokoškolskih ustanova i znanstvenih instituta u kojima je osnovni idiom nastave i istraživanja engleski. Na globalnoj pozornici tako svi jezici, uključujući i one koji tradicionalno pripadaju uglednim »svjetskim« jezicima, poput francuskog, ili one koji, kao kineski, imaju više izvornih govornika, postaju manjinski u odnosu prema engleskome.

Ta se situacija ponavlja na svim nižim razinama, ali na njima ulogu većinskog jezika ne mora uvijek imati engleski: na nadnacionalnim regionalnim nivoima globalne funkcije obavljaju i drugi jezici – španjolski, na primjer, u Južnoj i Srednjoj Americi, ruski u području bivšeg Sovjetskog Saveza, francuski u dijelu Afrike, arapski u brojnim državama sjeverne Afrike i Bliskog istoka, i svi oni podjednako istiskuju iz javne upotrebe idiome koji su se u njoj dosad pojavljivali. O istim procesima u okvirima državnih granica, gdje nacionalni jezik pritišće ne samo manjinske jezike nego i one regionalne i dijalektalne ili sociolektalne idiome koji se svrstavaju pod njegov opći »krov«, već smo govorili. Svi ovi »glotofaški« postupci,[463] premda se odvijaju uglavnom u domeni javnog komuniciranja, utječu na jezične upotrebe i u sferi privatnosti i tako nesumnjivo transformiraju i individualne i kolektivne jezične identitete. Krajnji je rezultat stalno nestajanje »malih« idioma sa svjetske lingvističke scene, bilo zato što njihovi posljednji govornici umiru ili zato što zamjenjuju svoj dotadašnji idiom nekim od većinskih jezika. Kao što smo pokušali pokazati, u poziciji »malih« jezika, uistinu zasad lišeni neposredne opasnosti od izumiranja, nalaze se i »veliki« nacionalni neengleski jezici.

Odgovori na ovaj jezični aspekt globalizacije mogu biti različiti. I na svjetskom, i na regionalnom, i na nacionalnom planu govornici ugroženih idioma mogu, dakle, odabrati razne strate-

463 *Cf.* CALVET 1981.

gije obrane vlastita kolektivnog i individualnog identiteta: individualni su izbori, dakako, djelomično određeni pojedinačnim »anamnezama« i konkretnim mikrokontekstima, ali jednim svojim dijelom slijede kolektivne strategije koje su, kao i uvijek, rezultat odabira elitnih dijelova zajednice. Ovi se odabiri ostvaruju u cijelom dijapazonu postupaka na čijem se jednom kraju nalazi zatvaranje u vlastite jezične granice, koje bi se stoga moglo nazvati jezičnom autarkijom. U tom slučaju jezična se zajednica izolira od svoje okoline, a posebno ne dopušta protok poruka na jeziku od kojeg joj prijeti opasnost da njezin vlastiti idiom bude potisnut iz domena javne komunikacije niti dozvoljava svojim članovima da steknu kompetenciju u tom jeziku. Premda je ovaj način zaštite idioma u osnovi efikasan (kako su pokazali primjeri talibanskog Afganistana ili – u nešto ranijem periodu – Albanije Envera Hoxhe), on se zasniva na zatvaranju ne samo jezičnih nego i svih ostalih granica, pa i – kad se tako štite nacionalni jezici – državnih granica, te na sprečavanju svih drugih tokova, dakle tokova roba, tehnologija, znanja, ljudi: prema tome, on je ostvariv samo u totalitarnim društvima i sasvim očito ozbiljno ugrožava, u ime zaštite kolektiva, individualna prava i slobode, među kojima sloboda stjecanja jezičnih znanja i razumijevanja i onih poruka koje nisu formulirane na jeziku nacije (i u njezinu diskursu, uostalom) zacijelo nije na posljednjem mjestu.

Na drugom kraju mogućih strategija obrane nalazi se pristanak na jezičnu asimilaciju, dakle preuzimanje moćnijeg jezika kao vlastita sredstva javne komunikacije u većini njezinih domena ili čak u svima njima. Na taj način nerijetko postupaju manjine unutar državnih granica kad prihvaćaju većinski jezik i njime se služe u javnom saobraćanju, kao što se analogne situacije ukazuju u mnogim bivšim kolonijama u kojima jezik nekadašnjih kolonizatora postaje osnovni (a katkada i jedini) idiom javnog komuniciranja; na globalnom planu, kako smo već naglasili, engleski preuzima funkcije u brojnim područjima ljudske djelatnosti, od kojih su neka, poput informatičkoga, na primjer, ili područja određenih prirodnih znanosti, dostupna praktički samo onima koji vladaju engleskim. Sa stajališta obrane nacionalnih jezika asimilacija je teoretski sasvim neprihvatljiv izbor

(ali se u praksi, kako se vidi iz irskog primjera, ponekad ipak javlja), jer u najboljem slučaju premješta nacionalni jezik iz komunikacijskog u simbolički prostor, uz rizik da i ondje, ukoliko moćniji jezik – što je vrlo vjerojatno – prodre i u sferu privatnosti, s vremenom bude uvelike potisnut. Za one koji u nacionalnom jeziku vide najbitniji sadržaj etniciteta ovakav je izbor još neprihvatljiviji, budući da implicira i gubitak etničkog identiteta. No ako problem promatramo sa stajališta pojedinačnih govornika manjinskih jezika, lako se može zamisliti, kako smo već spomenuli, da za jedan dio (pa čak i za većinu) njih korist od prijelaza na dominantni idiom bude u krajnoj konsekvenciji veća od čuvanja jezičnog identiteta, i da u tome ne vide nužno poništenje vlastita etniciteta, budući da za njegovo definiranje i za određivanje granice prema većini mogu odabrati i neke druge, nejezične elemente: ako to vrijedi za manjinske idiome unutar nekog državnog teritorija (a da vrijedi, dokazuju razne etničke zajednice u trećoj ili četvrtoj generaciji u Sjedinjenim Američkim Državama koje upotrebljavaju samo engleski, ali usprkos tome čuvaju etnički identitet), ne bismo smjeli – kad joj se ne bi suprotstavljala u svijest dubinski usađena sakrosanktnost države-nacije – posve zanemariti ni asimilaciju kao moguć odgovor na globalizacijske procese.[464]

Između autarkičnosti i pristajanja na asimilaciju nalaze se i brojni drugačiji postupci kojima se pokušavaju spriječiti posljedice jezične globalizacije. Jedan je od njih i potpuna »prijevodna višejezičnost«, odnosno omogućavanje svakome da u komunikaciji upotrebljava vlastiti jezik čije se poruke zatim prevode na sve druge jezike na koje je to potrebno radi postizanja komunikacijskih ciljeva. Takva se potpuna unakrsna višejezičnost, koja zahtijeva interprete čiji neophodan broj dakako raste mnogo brže od broja jezika koji sudjeluju u komunikaciji, primjenjuje, na primjer, u Evropskoj zajednici koja se zasniva na principu očuvanja

464 Dakako, kad bi u takvu doista hipotetičkom svijetu engleski, na primjer, postao jedini idiom čovječanstva, on bi se, jer je to jedna od zakonitosti jezične upotrebe, »raspao« na brojne idiome koji bi potencijalno predstavljali nove jezike: američka, australska, kanadska, indijska varijanta suvremenog engleskog pružaju nam dokaz za to.

nacionalnih identiteta svojih članica.[465] Ovaj način ne samo da je izuzetno skup i u mnogim slučajevima u izvedbi tehnološki tako kompliciran da se može provoditi samo u strogo institucionaliziranim i formalnim oblicima javne komunikacije[466] nego i ima dva bitna nedostatka: s jedne strane, kao i u svakom prekodiranju, kod takva se prevođenja jedan dio informacija gubi, a s druge strane pošiljalac poruke u principu ne može kontrolirati da li je ona prenijeta primaocu upravo s onim smislom koji joj je on pridao. Kako »prijevodna višejezičnost« očito nije prilagođena potrebama individualnih govornika, ako ne nastupaju u ime institucionaliziranog kolektiva ili ako sami nisu izuzetni poligloti, u nekim državama prakticira se razvijanje individualne dvojezičnosti, pa se u obrazovnim procesima od najranije dobi intenzivno uči uz nacionalni i onaj strani jezik (u praksi je to, dakako, najčešće engleski) koji omogućuje najefikasnije uključivanje u globalne komunikacijske procese: cilj je takva učenja, kakvo se provodi, na primjer, u Nizozemskoj i u skandinavskim zemljama, stvoriti dvojezične govornike kojima *code switching* s jednog idioma na drugi ni u jednoj situaciji neće predstavljati nikakav problem. Ovaj je postupak u osnovi identičan onome koji se najčešće preporučuje kao rješenje manjinskog pitanja u nacionalnim državama i u sebi – sa stajališta očuvanja nacionalnog i jezičnog identiteta – krije sve opasnosti koje smo naveli govoreći o manjinama; ipak, kako nacionalni jezik ima snažnu podršku države i stoga se upotrebljava u »internoj« javnoj komunikaciji, njegove su šanse da »preživi« nešto veće od izgleda što ih imaju »pravi« manjinski jezici.

Nije teško zapaziti da nijedan od navedenih odgovora na procese globalizacije (na kojem se god oni nivou odvijali) nije potpun i da svaki od njih ili, štiteći kolektivnu simboliku jezika, škodi in-

465 Za kritički osvrt na situaciju u Evropskoj zajednici i na njezinu jezičnu politiku *cf.* FISHMAN 1995. Najavljeno proširenje Evropske zajednice, koje će u nju uvesti i nove »male« jezike, poput slovenskoga, na primjer, samo će povećati njezine jezične probleme.

466 Nade koje se polažu u strojno prevođenje, usprkos prividno spektakularnom napretku u koji nas žele uvjeriti entuzijasti iz ove domene istraživanja, ipak se – čim je riječ o semantički malo složenijim porukama, a posebno onima koje sadržavaju namjernu višeznačnost ili nedorečenost, ili se služe metaforikom – pokazuju uglavnom preuranjenima a možda i uzaludnima.

dividualnim slobodama ili, otvarajući mogućnost izbora pojedincu, ugrožava opstojnost nacionalnog jezika, najprije na komunikacijskom a zatim i na simboličkom planu, te najprije u sferi javnosti a zatim i u području privatnosti. Ta nepotpunost odgovorā i njihova nemogućnost da zaustave jezičnu globalizaciju (oni je, naime, ponekad samo usporavaju, a katkada je – kao u slučaju pristanka na asimilaciju – i ubrzavaju) ima vrlo jednostavan uzrok: kao i u drugim situacijama o kojima smo govorili, i ovdje se u krajnjoj konsekvenciji radi o odnosima moći na globalnoj, regionalnoj ili državnoj razini, te jezična zajednica koja iza sebe ima najveću ekonomsku i političku moć u određenom prostoru zapravo diktira i komunikacijske uvjete drugim jezičnim zajednicama, a »tržište poruka« oblikuje u skladu sa svojim potrebama i interesima. U ovoj se optici budućnost nacionalnih jezika koji ne pripadaju globalno moćnim društvima, unatoč naporima koje momentano ulažu države-nacije, ne čini odviše blistavom, to više što se može pretpostaviti da će se njihove elite – kako već vidimo iz zbivanja u većini razvijenih zemalja zapadne Evrope s »malim« nacionalnim jezicima – prije ili kasnije iz vlastitih interesa prilagoditi i jezičnim, a ne samo ekonomskim i političkim, globalizacijskim procesima.

U okviru tehnološke globalizacije ukazuje se još jedna opasnost za nacionalne jezike – ona koja proizlazi iz pojave novih medija, a posebno interneta. Svjetska informacijska mreža predstavlja izazov nacionalnim jezicima na različite načine: najprije, ona, kao paradigmatski proizvod globalizacije, u vrlo velikom postotku sadržava poruke na jednom, engleskom jeziku, te – uz djelomični izuzetak onih nekoliko ostalih »svjetskih« jezika, poput španjolskog ili francuskog – informacije na »manjim« jezicima, namijenjene i tako samo »lokalnim« tržištima, sačinjavaju njezin marginalan dio; i »oruđa« za pristup i internetu i procesorima teksta, premda se pojavljuju i u »nacionalnim verzijama«, izvorno su engleska, tako da se korisnici novih tehnologija, ma kojoj zajednici materinjeg jezika pripadali, u ovoj komunikacijskoj domeni moraju u izvjesnoj mjeri služiti engleskim, jer im bez toga ostaje nedostupna njihova temeljna svrha. Za razliku od »obične« jezične globalizacije internetska se globalizacija događa u virtualnim prostorima u kojima, dakako, ne postoje kla-

sične teritorijalne granice, na kojima bi se procesi mogli efikasno kontrolirati ili eventualno zaustaviti. Novo poimanje prostora i vremena u svjetskoj mreži stvara ujedno i podlogu za drugačije strukturiranje društvenih veza i socijalnih relacija, pa i za drugačije konstituiranje kolektivnih identiteta, konstituiranje u kojem etnicitet – bar u tradicionalnom smislu te riječi – zajedno s nacionalnim identitetom može izgubiti na važnosti i biti zamijenjen drugim kolektivitetima.[467] Istovremeno »nestanak« klasičnog prostora nacionalnim jezicima na neki način oduzima teritorij za koji su se izborili u toku politizacije vernakulara, pa se idiomi ponovo vežu za same zajednice i govornike a ne za tlo koje bi im prema projektu nacionalnih jezika moralo pripadati. Osim toga, u internetskom se prostoru, uz oduševljeno povlađivanje zastupnika postmodernih teorija, gubi jasna razlika između javnog i privatnog, koja obilježava konstituciju modernih društava i država-nacija, što se odražava i na izmijenjenom poimanju jezika i njegove upotrebe u suvremenim medijima. Naime, premda se uvijek radi o pisanim porukama, idiom na kojem su one oblikovane, bez obzira na to da li je riječ o engleskom ili nekom drugom jeziku, nerijetko je po svojim sistemskim karakteristikama bitno različit od standarda uobičajenog u pisanim tekstovima i bliži je (iako im nije nužno identičan) supstandardnim, žargonskim, svakodnevnim jezičnim upotrebama. I u samom pismu odstupanja su od standardne pismenosti ponekad jasno uočljiva: ne samo da se u tekstovima javljaju specifični (i nespecifični, »idiolektalni«) ideografski i ikonografski elementi nego se na ekranu često i mijenjaju i gube grafički znakovi, koji inače prepoznatljivo karakteriziraju ortografije pojedinih nacionalnih jezika.[468] Budući daje standardizacija, kako smo pokušali pokazati, bitan element procesa u kojem se povezuju nacionalni i jezični identitet i budući da upravo standardni jezik osigurava kolektivnu identifikaciju na razini nacije, očito je da se internetska komunikacija može ukazivati kao ozbiljan protivnik nacio-

467 *Cf.* priloge koji obrađuju različite aspekte problema u JONES 1997; za nešto drugačiji pristup *cf.* PRAPROTNIK 2001; v. i ŠKILJAN 1998, 185 *sqq.*

468 U hrvatskom tako nerijetko nestaju svi grafemi s dijakritičkim znakovima (*č, ć, đ, š, ž*), ali se zato neočekivano neki od njih pojavljuju u francuskim tekstovima na mjestu vokala s akcentom (*é* ili *è*, na primjer).

nalnim jezicima, protivnik od kojega je teško pronaći obranu. Premda ne smatramo, poput proroka novih načina saobraćanja, da će realne ljudske zajednice uskoro u potpunosti biti zamijenjene virtualnima, neki od parametara za koje se u osvit modernih vremena, kada su se počele konstituirati nacije, činilo da su trajno zadani kako bi definirali kolektivne identitete zacijelo će se transformirati pod utjecajem novih globalnih tehnologija: budući da su posljedice primjene tih tehnologija primarno zahvatile sfere komunikacije i budući da se ta komunikacija odvija prije svega s pomoću jezika, ne bi se trebalo čuditi budu li jezične zajednice među prvima zahvaćene transformacijama. U tom slučaju promijenit će se vrlo vjerojatno i karakter njihove povezanosti s nacionalnim zajednicama.

Treći je oblik suvremenog ugrožavanja primata nacionalnih jezika možda najinteresantniji za tematiku kojom se bavimo, jer nije izazvan vanjskim, ekonomskim, političkim ili tehnološkim faktorima, već se javlja iznutra, obilježava svaki proces jezične standardizacije i događa se prije svega u granicama područja na kojem se neki standardni jezik proteže, iako i on pokazuje i svoje globalno lice. Naime, kao što smo vidjeli, u završnim fazama vernakularizacije prostora javne komunikacije dolazi do politizacije vernakulara koja se sastoji od dvaju međusobno povezanih postupaka, standardizacije i prisvajanja određenog teritorija za standardizirani idiom. Ako ti postupci, u kombinaciji s političkim djelovanjem i u skladu s projektima stvaranja nacije, uspiju, oni u krajnjoj konsekvenciji dovode do toga da se standardni idiom transformira u nacionalni jezik koji se na teritoriju države-nacije (a ondje gdje država-nacija nije realizirana, bar na određenom teritoriju unutar neke države, kao u slučaju katalonskog u Španjolskoj) upotrebljava u svim sferama javne komunikacije; drugim riječima, standardni idiom *mutatis mutandis* zauzima onaj položaj koji je u trenutku kad je vernakularizacija počinjala u Evropi imao latinski: vernakularizacija u osnovi i predstavlja – ne smijemo to zaboraviti – zamjenu latinskog (ili nekog njegova ekvivalenta u drugim kulturama i civilizacijama) vernakularom.

Ali u času kada se vernakular pretvori u standard, on ne samo da preuzima sve funkcije koje je nekad imao latinski nego i

zadobiva njegove karakteristike, a to znači da ujedno prestaje biti vernakular i transformira se u idiom koji *sensu stricto* nema izvornih govornika budući da svi moraju, najčešće u toku obrazovnih procesa, posebnim učenjem stjecati kompetenciju u njemu kako bi mogli kvalificirano sudjelovati u javnoj komunikaciji.[469] Posljedica je toga činjenica da se pod »krovom« standardnog idioma nužno razvija čitav niz vernakulara čija je pozicija u odnosu prema standardu samo prividno drugačija od relacije što su je nekadašnji vernakulari uspostavljali s latinskim: privid proistječe iz toga što se za većinu novih vernakulara smatra da pripadaju istom dijasistemu[470] kao i standardni jezik, dok se latinski prema »svojim« vernakularima odnosio kao strani jezik. Ne treba ipak zaboraviti, s jedne strane, da su se romanski vernakulari u svojim počecima percipirali kao »devijantni« oblici latinskoga, a s druge strane da čitav proces vernakularizacije nije bio definiran sistemskim karakteristikama idioma koji su u njemu sudjelovali nego funkcionalnim odnosima koji su među njima nastajali. Zbog svega toga možemo smatrati da od trenutka završetka politizacije vernakulara i njegova promoviranja u teritorijalno determiniran standardni idiom započinje proces nove vernakularizacije, s vernakularima koji se, bez obzira na svoj jezični status i svoje mjesto u klasifikacijama idioma, suprotstavljaju u svijesti govornika standardnom jeziku.[471]

Premda su ishodišne točke stare i nove vernakularizacije uvelike međusobno slične, prema indicijama kojima danas raspolažemo moramo pretpostaviti da će se procesi nove vernakularizacije odvijati na donekle drugačiji način u bitno izmijenjenom socijalnom kontekstu. Naime, dok se u ranijim procesima moglo utemeljeno govoriti o vernakularizaciji prostora javne komunikacije, suvremeno isprepletanje sfera javnosti i privatnosti onemogućuje njihovo jasno razdvajanje, pa se čini da je riječ o

469 Obaveznost školovanja u modernim državama jednim svojim dijelom proistječe iz potrebe da svi ovladaju standardnim jezikom kako bi, u duhu nasljeđa francuske revolucije, bili u stanju teoretski podjednako participirati u zajednici državljana.

470 Za termin *cf.* BROZOVIĆ 1970, 14 *sq.*

471 O vernakularizaciji standarda, iz ponešto drugačije perspektive ali s vrlo sličnih polazišta, *cf.* PUPOVAC 2001.

nekoj vrsti »totalne« vernakularizacije koja prožima sve forme komunikacije jezikom. Ipak, i ovi se novi procesi sastoje u tome da vernakulari zamjenjuju standard u određenim komunikacijskim područjima: oduvijek karakterističan za književnost, u kojoj se pojavljuju i dijalekti, i sociolekti, i idiolekti, i njihovi pojedini elementi, ovaj se postupak u posljednjim decenijima brzo širi i na ostale domene. Najprije se stidljivo primjenjivao u medijima (najranije, vjerojatno na radiju, zatim na televiziji i napokon u novinama i časopisima), gdje su danas supstandardi, žargoni, dijalekti sasvim uobičajen fenomen, a nakon toga se od standardnog iskaza počelo pomalo odustajati i u domenama politike, pa i obrazovanja i znanosti (koje nerijetko kreiraju vlastite »subidiome« sa specifičnim i od standarda različitim normama), tako da se čini da je administrativni diskurs, sa svim svojim neizglađenostima i formulama koje prikrivaju njegove sadržajne praznine, još jedina čvrsta obrambena kula standardnog jezika. Sve je to popraćeno konstituiranjem cijelog niza jezičnih zajednica koje se okupljaju oko ovih različitih supstandardnih idioma.

Stara se vernakularizacija mogla opisati kao proces koji obuhvaća nekoliko faza, no – po svemu sudeći – samo neke od njih ponovit će se u sličnom obliku u novom prodoru vernakulara u sve domene jezičnog saobraćanja. Auditivni i vizualni mediji teoretski omogućuju čak i preskakanje prve od tih faza, faze opismenjivanja vernakulara, ali kako se još uvijek nalazimo unutar horizonta mcluhanovske Gutenbergove galaksije (pa makar to bio, možda, i njezin zalazak) i kako se – što je još važnije – novi mediji zasnivaju na pisanoj riječi, i današnja je vernakularizacija gotovo redovito popraćena i razvijanjem pismene forme idioma koji se u njoj pojavljuju. Opismenjivanje se može obavljati sredstvima i modalitetima kojima je zajednicu opskrbio proces standardizacije (pa se, na primjer, dijalektalni i sociolektalni iskazi u štampi obično prezentiraju primjenom elementarnih ortografskih pravila koja vrijede i za standard), no ono ponekad razvija i zasebnu pismenost, uvodeći posve nove znakove (koji, u internetskoj komunikaciji i ne moraju, kaošto smo kazali, pripadati alfabetskim grafičkim sustavima) i uzuse koji se izravno – nerijetko i s jasnom intencijom na simboličkom planu – suprotstavljaju eksplicitnoj normi standarda. Što se tiče slije-

dećeg postupka i faze gramatikalizacije, ona je, čini se, u novoj vernakularizaciji bar zasad sasvim fakultativna: to nas i ne treba čuditi, jer novi vernakulari ne osvajaju svoj prostor uz podršku institucionalnih obrazovnih procesa, koji su omogućili prodor starih vernakulara u pojedina područja javne komunikacije, nego se šire mimo njih samom komunikacijskom praksom koju obilježavaju visok intenzitet izmjena poruka i obuhvat govornika kakvi su ranije, u drugačijim tehnološkim i socijalnim kontekstima, bili nezamislivi. To zapravo znači da se gramatika novih vernakulara uglavnom ne mora učiti intencionalno nego se u širokim razmjerima interiorizira kroz komunikacijska djelovanja. Sve nas to navodi na pomisao da bi politizacija vernakulara, u onom smislu u kojem smo dosad o njoj govorili kao o važnoj karici u konstruiranju jezika kao nacionalnog simbola, mogla posve izostati, ili da će, u najmanju ruku, njezine determinante izgledati bitno drugačije.

Naime, ako pogledamo oba elementa politizacije, zapazit ćemo da je »klasična« standardizacija, dakako, nemoguća bez gramatikalizacije idioma, a da je teritorijalizacija izvediva jedino ondje gdje jezična zajednica predstavlja više ili manje koherentnu skupinu govornika vezanih uz određen i makar potencijalno ograničen teritorij. Budući da su norme novih vernakulara nerijetko namjerno implicitne da bi govornici djelomično sami pronalazili modalitete efikasne komunikacije i pridruživali se jezičnoj zajednici u onoj mjeri i s onim stupnjem participacije koje u određenom trenutku smatraju adekvatnima, prilično je nejasno u kojem će se smjeru kretati buduće standardizacije, no interakcijski karakter norme novih vernakulara upućuje na to da bi taj pravac mogao biti mnogo više nego do sada određen dijaloškim oblicima komunikacije.[472] Premda se može učiniti da je ovakav način uspostavljanja jezične norme svakako bolji od dosadašnjih standardizacijskih procesa zato što dozvoljava pojedinačnom govorniku veću slobodu od kolektivnih stega što ih nameće standardni jezik, to ne mora biti nužno tako, jer ostaje neriješenim pitanje kako će se osiguravati dovoljna kohezija na nivou »zamišljenih« zajednica (koje ne moraju uvijek biti nacije)

472 Ovu mi je ideju u razgovoru saopćio Milorad Pupovac: ukravši je od njega, odmah mu je vraćam s iskrenom nadom da će je on razraditi.

da bi se unutar njih održao dostatan stupanj efikasnosti komunikacije. Nova je vernakularizacija jednostavno drugačija od stare, a vrednovanje treba prepustiti onima koji će moći sagledati njezine rezultate bolje nego što je to moguće iz današnje perspektive. No ako pretpostavimo da standardizacija jezika više neće biti ista, to neće ostaviti posljedice samo na komunikacijskoj nego i na simboličkoj razini, na kojoj će zacijelo biti ispremiješane stare hijerarhije simboličkih vrijednosti pojedinih idioma, jer njima više neće dominirati standardna forma jezika niti će se ona moći identificirati s nacionalnim jezikom. Jednako tako, jedan će se dio budućih jezičnih zajednica, kako to pokazuju već i suvremena zbivanja, nesumnjivo konstituirati kao ateritorijalni kolektivi: budući da se radi o zajednicama koje komuniciraju s pomoću novih medija, treba pretpostaviti također da će one biti najprije formirane u radnim procesima koji zahtijevaju upotrebu visokih tehnologija, pa će se pripadnici tih jezičnih zajednica – a to se zapravo događa već u ovom trenutku – regrutirati iz elitinih, visokoobrazovanih društvenih slojeva koji raspolažu većinom svjetskog kapitala i globalne socijalne moći. Današnje nam ponašanje takvih grupacija dopušta da zaključimo kako nacionalni jezici za njih ne moraju imati veliku simboličku vrijednost ako predstavljaju prepreku efikasnosti kolanja informacija koje su im potrebne za očuvanje tržišta i vlastita povlaštenog položaja.

Ova slika, koja sadržava i svjetlije i mračnije tonove, odnosi se na neku nedaleku budućnost, i premda nema nezahvalnijeg zadatka od predviđanja budućnosti u suvremenom svijetu koji neprestano pod krinkom racionalnosti iskazuje svoju iracionalnost, možda se ipak prikupilo dovoljno indicija na osnovi kojih bismo smjeli zamisliti kako se ljudski kolektivi, pa i jezične i etničke zajednice, nalaze u prvim fazama procesa radikalnog restrukturiranja čiji kraj teško možemo i naslutiti. No zamislivo je da će već u nekoj od slijedećih generacija pojedinačni govornici pripadati nizu različitih jezičnih zajednica, od one sasvim globalne do one posve lokalne, izraslih iz novih oblika jezičnih i nejezičnih praksa, i da će se mnogo lakše nego danas (nerijetko ne mijenjajući mjesto u realnom prostoru) premještati iz jednog kolektiva u drugi u skladu sa svojim potrebama ili – da izbjegnemo

neprimjeren optimizam – u skladu sa zahtjevima koje će netko moćniji od njih pred njih postavljati: možda će, poput ljudi iz evropskog srednjovjekovlja, iz mozaika tih zajednica graditi i svoje individualne identitete, osjećajući se onoliko simbolički povezani s pojedinim jezičnim kolektivom koliko im on bude osiguravao – u svakom pojedinačnom komunikacijskom aktu posebno, a ne *in abstracto* – komunikacijskog prostora.

I možda su Senegalci, njih oko 8 milijuna, koji upotrebljavaju francuski kao službeni jezik i šest jezika (volof, koji je područna *lingua franca*, te fulbe, serere, maninke, diola i soninke) u javnoj komunikaciji i još bar šest jezika kao nadregionalne zajedničke idiome, i među kojima je – u urbanoj populaciji, ali i drugdje golema većina stanovništva dvojezična ili trojezična,[473] za taj novi svijet bolje pripravljeni od nas koji, ukotvljeni samo u jednu jezičnu zajednicu, neprestano u njoj osluškujemo govor svoje nacije.

473 *Cf.* MALHERBE 1995, 1706, i EDWARDS 1985, 173.

Bibliografija

AHLQVIST 1992 = A. Ahlqvist, »Les premieres grammaires des vernaculaires européens«, in: AUROUX 1992, 107-114.

AHMANOVA 1966 = A. Ahmanova, *Словарь лингвистических терминов*. Moskva: Sovetskaja Enciklopedija.

ANDERSON 1983 = B. Anderson, Imagined Communities. London: Verso.

ANDERSON 1990 = B. Anderson, Nacija: zamišljena zajednica. Zagreb: Školska knjiga. Prijevod djela ANDERSON 1983.

ANIĆ 2000 = V. Anić, Rječnik hrvatskog jezika. Zagreb: Novi liber. 3. izdanje.

ANTOLJAK 1994 = S. Antoljak, Pregled hrvatske povijesti. Split: Laus.

AUROUX 1979 = S. Auroux, La sémiologie des encyclopédistes. Essai d'épistémologie historique des sciences du langage. Paris: Payot.

AUROUX 1989 = S. Auroux (éd.), Histoire des idées linguistiques. Tome 1. La naissance des métalangages en Orient et en Occident. Liege - Bruxelles: Pierre Mardaga.

AUROUX 1992 = S. Auroux (éd.), *Histoire des idées linguistiques. Tome 2. Le développement de la grammaire occidentale*. Liège: Pierre Mardaga.

AUROUX 1992a = S. Auroux, »Introduction. Le processus de grammatisation et ses enjeux«, *in*: AUROUX 1992, 11-64.

AUROUX 1996 = S. Auroux, *La philosophie du langage*. Paris: P.U.F.

AUROUX 1996a = S. Auroux, »Langue, État, Nation: le modèle politique«, *Cahiers de l'ILSL* 8 (1996), 1-20.

BAGGIONI 1997 = D. Baggioni, *Langues et nations en Europe*. Paris: Payot.

BANAC 1995 = I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*. Zagreb: Durieux. [= *National Question in Yugoslavia*. Ithaca: Cornell University Press. 1984.]

BARATIN & DESBORDES 1981 = M. Baratin & F. Desbordes, *L'analyse linguistique dans l'Antiquité classique*. Paris: Klincksieck.

BARTH 1969 = F. Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Oslo: Universitetsforlaget.

BARTH 1969a = F. Barth, »Introduction«, *in*: Barth 1969, 9-38.

BARTH 1997 = F. Barth, »Etničke grupe i njihove granice«, *in*: POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997, 211-259. [Prijevod djela BARTH 1969a.]

BEEKES 1995 = R. Beekes, *Comparative Indo-European Linguistics*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.

BENDA 1997 = J. Benda, *Izdaja intelektualaca*. Zagreb: Politička kultura. [= *La trahison des clercs*. Paris: Bernard Gasset. 1927.]

BENVENISTE 1966 = É. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*. Paris: Gallimard.

BENVENISTE 1969 = É. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*. Paris: P.U.F.

BLOCH 2001 = M. Bloch, *Feudalno društvo*. Zagreb: Golden marketing. [= *La société féodale*. Paris: Albin Michel. 1949.]

BLOOMFIELD 1933 = L. Bloomfield, *Language*. New York: Holt, Rinehart and Wilson.

BOGIŠIĆ 1997 = R. Bogišić, *Zrcalo duhovno*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

BRATULIĆ 1997 = J. Bratulić, »*Oživjela Hrvatska* u obzoru života i djela Pavla Rittera Vitezovića«, *in*: P. Ritter Vitezović, *Oživjela Hrvatska*. Zagreb: Golden marketing – Narodne novine, 9-59.

BROZOVIĆ 1970 = D. Brozović, *Standardni jezik*. Zagreb: Matica hrvatska.

BROZOVIĆ 1988 = D. Brozović, »Vuk Stefanović Karadžić i južnoslavenski narodi«, *Književni jezik* XVII/1 (1988), 1-12.

BROZOVIĆ & IVIĆ 1988 = D. Brozović & P. Ivić, *Jezik srpskohrvatski / hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. Zagreb: JLZ »Miroslav Krleža«.

BRUNOT & BRUNEAU 1949 = F. Brunot & Ch. Bruneau, *Précis de grammaire historique de la langue française*. Paris: Masson & Cie.

BUGARSKI 1974 = R. Bugarski (ur.), *Jezik i društvo*, *Kultura* 25 (1974).

BUGARSKI 1984 = R. Bugarski, *Jezik i lingvistika.* Beograd: Nolit. [2. izdanje.]

BUGARSKI 1996 = R. Bugarski, *Uvod u opštu lingvistiku.* Beograd: Čigoja štampa – XX vek.

BUGARSKI 1997 = R. Bugarski, *Jezici.* Beograd: Čigoja štampa – XX vek.

BUGARSKI 2001 = R. Bugarski, *Lica jezika.* Beograd: XX vek – Čigoja štampa.

BÜHLER 1934 = K. Bühler, *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache.* Jena: Fischer.

BUXTON 1994 = R. Buxton, *Imaginary Greece: The Contexts of Mithology.* Cambridge: Cambridge University Press.

CALVET 1981 = L.-J. Calvet [Kalve], *Lingvistika i kolonijalizam.* Beograd: BIGZ. [= *Linguistique et colonialisme. Petit traité de glottophagie.* Paris: Payot. 1974.]

CALVET 1987 = L.-J. Calvet, *La guerre des langues et les politiques linguistiques.* Paris: Payot.

CAUSSAT, ADAMSKI & CRÉPON 1996 = P. Caussat, D. Adamski & M. Crépon (éds.), *La langue, source de la nation.* Sprimont: Mardaga.

CERTEAU, JULIA & REVEL 1975 = M. de Certeau, D. Julia & J. Revel, *Une politique de la langue.* Paris: Gallimard.

CHEVALLIER 1968 = R. Chevallier, *Dictionnaire de la littérature latine.* Paris: Larousse.

CHOMSKY 1965 = N. Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax.* Cambridge: M.I.T. Press.

CHOMSKY 1991 = N. Chomsky, *Jezik i problemi znanja.* Zagreb: SOL – Filozofski fakultet.

COHEN 1985 = A. P. Cohen, *The Symbolic Construction of Community.* London: Ellis Harwood – Tavistock.

CRYSTAL 1992 = D. Crystal, *The Cambridge Encyclopedia of Language.* Cambridge: Cambridge University Press.

CUISENIER 1996 = J. Cuisenier [Kiznije], *Etnologija Evrope.* Beograd: Čigoja štampa – XX vek. [= *Ethnologie de l'Europe.* Paris: P.U.F. 1990.]

CUMMINS 1995 = J. Cummins, »The discourse of disinformation: the debate on bilingual education and language rights in the United States«, *in:* SKUTNABB-KANGAS & PHILLIPSON 1995, 159-178.

D'ANS 1996 = A.-M. D'Ans, »Pas de langues, ni de territoires, ni d'ethnies chez les "primitifs": une leçon d'anthropologie post-nationaliste«, *Cahiers de l'ILSL* 8 (1996), 93-102.

DE VARENNES 1996 = F. de Varennes, *Language, Minorities and Human Rights*. The Hague – Boston – London: Martinus Nijhoff.

DICTIONARY 2000 = *The Oxford Classical Dictionary*. CD version. Oxford: Oxford University Press.

DICTIONNAIRE 1694 = *Le Dictionnaire de l'Académie françoise*. Paris: L'Académie françoise. [www.lib.uchicago.edu/efts/ARTFL/projects/dicos/ACADEMIE/ PREMIERE/premiere.fr.html]

ECO 1995 = U. Eco, *The Search for the Perfect Language*. Oxford – Cambridge: Blackwell.

EDWARDS 1984 = J. Edwards, *Language, Society and Identity*. Oxford – London: Basil Blackwell – André Deutsch.

EUROMOSAIC 1996 = *Euromosaic: Production et reproduction des groupes linguistiques minoritaires au sein de l'Union européenne*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya. [www.uoc.es/euromosaic/web.homefr/index1.htlm]

FILIPOVIĆ 1986 = R. Filipović, *Teorija jezika u kontaktu*. Zagreb: JAZU – Školska knjiga.

FISHMAN 1978 = J. A. Fishman, *Sociologija jezika*. Sarajevo: Svjetlost. [= *The Sociology of Language*. Rowley: Newbury House. 1972.]

FISHMAN 1989 = J. A. Fishman, *Language and Ethnicity in Minority Sociolinguistic Perspective*. Clevendon – Philadelphia: Multilingual Matters.

FISHMAN 1995 = J. A. Fishman, »On the limits of ethnolinguistic democracy«, *in*: SKUTNABB-KANGAS & PHILLIPSON 1995, 49-61.

FODOR 1975 = J. A. Fodor, *The Language of Thought*. Cambridge: Harvard University Press.

FRONTISI-DUCROUX & VERNANT 1997 = F. Frontisi-Ducroux & J.-P. Vernant, *Dans l'oeil du miroir*. Paris: Jacob.

GAMBARARA 1989 = D. Gambarara, »L'origine des noms et du langage dans la Grèce ancienne«, *in*: AUROUX 1989, 79-97.

GARDE 1996 = P. Garde, »Langue et nation: Le cas serbe, croate et bosniaque«, *Cahiers de l'ILSL* 8 (1996), 123-148.

GELLNER 1983 = E. Gellner, *Nations and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell.

GELLNER 1991 = E. Gellner, »Le nationalisme et les deux formes de la cohésion dans les sociétés complexes«, *in*: G. Delannoi & P.A.

Taguieff (éd.), *Theories du nationalisme*. Paris: Éditions Kimé, 233-255.

GELLNER 2001 = E. Gellner, *Uvjeti slobode*. Zagreb: Politička kultura. [= *Conditions of Liberty*. London: Penguin Books. 1994.]

GESSINGER & VON RAHDEN 1989 = J. Gessinger & W. von Rahden (Hrsg.), *Theorien vom Ursprung der Sprache*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

GIDDENS 1984 = A. Giddens, *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity.

GIDDENS 1985 = A. Giddens, *The Nation-State and Violence*. Cambridge: Polity.

GIDDENS 1991 = A. Giddens, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.

GLAZER & MOYNIHAN 1975 = N. Glazer & D. P. Moynihan (eds), *Ethnicity. Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press.

GOFFMAN 1983 = E. Goffman, »The interaction order«, *American Sociological Review* 48 (1983), 1-17.

GOLDSTEIN 1992 = I. Goldstein, *Bizant na Jadranu*. Zagreb: Latina & Graeca.

GREENBERG 1963 = J. H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*. Cambridge: M.I.T. Press.

GRIN 1995 = F. Grin, »Combining immigrant and autochthonous language rights: a territorial approach to multilingualism«, *in*: SKUTNABB-KANGAS & PHILLIPSON 1995, 31-48.

GROSS 1981 = M. Gross, »On the integration of the Croatian nation: a case study in nation-building«, *East European Quaterly* XV (1981).

GROSS & SZABO 1992 = M. Gross & A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*. Zagreb: Globus.

GUBERINA 1952a = P. Guberina, *Zvuk i pokret u jeziku*. Zagreb: Matica hrvatska.

GUBERINA 1952b = P. Guberina, *Povezanost jezičnih elemenata*. Zagreb: Matica hrvatska.

GUMPERZ 1974 = J. Gumperz [Gamperc], »Tipovi jezičkih zajednica«, *in*: BUGARSKI 1974, 47-57.

GUMPERZ 1982 = J. J. Gumperz (ed.), *Language and Social Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

GUMPERZ & COOK-GUMPERZ 1982 = J. J. Gumperz & J. Cook-Gumperz, »Introduction: language and communication of social identity«, *in:* GUMPERZ 1982, 1-21.

GURVITCH 1966 = G. Gurvitch et al., *Sociologija*, I i II. Zagreb: Naprijed. [= *Traité de sociologie.* Paris: P.U.F. 1963.]

HAGÈGE 1982 = C. Hagège, *La structure des langues*. Paris: P.U.F.

HALL 1997 = J. Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity.* Cambridge: Cambridge University Press.

HARRIS & TAYLOR 1989 = R. Harris & T. J. Taylor, *Landmarks in Linguistic Thought.* London – New York: Routledge.

HARRISON 1998 = Th. Harrisson, »Herodotus' conception of foreign languages«, *Histos* 2 (1998). [www.dur.ac.uk/Classic/histos]

HARTOG 1980 = F. Hartog, *Le miroir d'Hérodote. Essai sur la représentation de l'autre.* Paris: Gallimard.

HAUGEN, MCCLURE & THOMSON 1990 = E. Haugen, J. D. McClure & D.S. Thomson (eds), *Minority Languages Today*. Edinburgh: University Press. [[1]1981.]

HELBIG 1974 = G. Helbig, *Geschichte der neueren Sprachwissenschaft*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.

HERDER 1989 = J. G. Herder, *Rasprava o poreklu jezika.* Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. [= *Abhandlung über den Ursprung der Sprache.* Berlin. 1772.]

HERNÁNDEZ-CHÁVEZ 1995 = E. Hernández-Chávez, »Language policy in the United Sates: a history of cultural genocide«, *in:* SKUTNABB-KANGAS & PHILLIPSON 1995, 141-158.

HOBSBAWM 1990 = B. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: A Qualified Obituary*. London: Routledge.

HOBSBAWM 1993 = B. J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Novi liber. [Prijevod djela HOBSBAWM 1990.]

HORNBLOWER 1983 = S. Hornblower, *The Greek World 479-323 bc.* London: Routledge.

HOROWITZ 1975 = D. Horowitz, »Ethnic identity«, *in:* GLAZER & MOYNIHAN 1975, 111-140.

HROCH 1969 = M. Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*. Praha: Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica XXIV.

HÜNING 1999 = M. Hüning, *History of the Dutch Language*. [www.ned.univie.ac.at/publications/taalgeschiedenis/en]

ISAKOVIĆ 1995 = A. Isaković, »Slovo o bosanskome jeziku«, *in*: A. Isaković, *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Bosanska knjiga, XI-XXXV. [4. izdanje.]

IVIĆ 1978 = I. D. Ivić, *Čovek kao animal symbolicum*. Beograd: Nolit.

IVIĆ 1994 = M. Ivić, *Pravci u lingvistici*. Beograd: Slovograf – Biblioteka XX vek. [7. izdanje.]

IVIĆ 2001 = P. Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. [3. izdanje.]

JACOB 1976 = A. Jacob, *Introduction à la philosophie du langage*. Paris: Gallimard.

JAKOBSON 1963 = R. Jakobson, *Essais de linguistique générale*. Paris: Les Éditions de Minuit.

JAMES 1996 = P. James, *Nation Formation*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage.

JENKINS 1997 = R. Jenkins, *Rethinkig Ethnicity*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage.

JESPERSEN 1922 = O. Jespersen, *Language, Its Nature, Development and Origin*. London: George Allen and Unwin.

JESPERSEN 1925 = O. Jespersen, *Mankind, Nation and Individual from a Linguistic Point of View*. London: George Allen and Unwin.

JONES 1997 = S. Jones (ed.), *Virtual Culture. Identity and Communication in Cybersociety*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage.

JONKE 1971 = Lj. Jonke, »"Dikcionar" Fausta Vrančića«, *in*: F. Vrančić, *Rječnik pet najuglednijih europskih jezika*. Zagreb: Liber, 129-133. [Reprint izdanja iz 1595.]

KAJANTO 1980 = I. Kajanto, »Minderheiten und ihre Sprachen in der Hauptstadt Rom«, *in*: NEUMANN & UNTERMANN 1980, 83-102.

KALE 1999 = E. Kale, *Hrvatski kulturni i politički identitet*. Osijek – Zagreb – Split: Pan liber.

KATIČIĆ 1970 = R. Katičić, *A Contribution to the General Theory of Comparative Linguistics*. The Hague – Paris: Mouton.

KATIČIĆ 1971 = R. Katičić, *Jezikoslovni ogledi*. Zagreb: Školska knjiga.

KATIČIĆ 1981 = R. Katičić, »Gramatika Bartola Kašića«, *Rad JAZU* 388 (1981), 5-129.

KATIČIĆ 1992 = R. Katičić, *Novi jezikoslovni ogledi*. Zagreb: Školska knjiga. [2. izdanje.]

KATIČIĆ 1993 = R. Katičić, *Uz početke hrvatskih početaka.* Split: Književni krug.

KATIČIĆ 1994 = R. Katičić, *Na ishodištu.* Zagreb: Matica hrvatska.

KATIČIĆ 1995 = R. Katičić, »Serbokroatische Sprache – Serbisch-kroatischer Sprachstreit«, *in:* R. Laver & W. Lehfeldt (Hrsg.), *Das jugoslawische Desaster (Historische, spraschliche und ideologische Hintergründe).* Wiesbaden: Harrasowitz, 23-79.

KATIČIĆ 1997 = R. Katičić, »Undoing a "unified language": Bosnian, Croatian, Serbian«, *in:* M. Clyne (ed.), *Undoing and Redoing Corpus Planning.* Berlin: Mouton de Gruyter, 165-191.

KATIČIĆ 1998 = R. Katičić, *Litterarum studia.* Zagreb: Matica hrvatska.

KATIČIĆ 1999 = R. Katičić, *Na kroatističkim raskrižjima.* Zagreb: Hrvatski studiji.

KATIČIĆ 2001 = R. Katičić, »Croatian linguistic loyality«, *International Journal of the Sociology of Language* 147 (2001), 17-30.

KHUBCHANDANI 1997 = L.M. Khubchandani, *Revisualizing Boundaries. A Plurilingual Ethos.* New Delhi – Thousands Oaks – London: Sage.

KLAIĆ 1972 = N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine.* Zagreb: Školska knjiga.

KLAIĆ 1975 = N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku.* Zagreb: Školska knjiga. [2. izdanje.]

KLAIĆ 1976 = N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku.* Zagreb: Školska knjiga.

KOULOUGHLI 1989 = Dj.-É. Kouloughli, »La thématique du langage dans la Bible«, *in:* AUROUX 1989, 65-78.

KRETSCHMER 1995 = I. Kretschmer, »Zur Entwicklung thematischer Atlanten im 19. und 20. Jahrhundert«, *in:* H. Wolff (Hrsg.), *Vierhundert Jahre Mercator – Vierhundert Jahre Atlas.* Weissenhorn: Anton H. Konrad Verlag, 231-263.

KRISTEVA 1981 = J. Kristeva, *Le langage, cet inconnu.* Paris: Éditions du Seuil. [[1]1969.]

LAFONT 1978 = R. Lafont, *Le travail et la langue.* Paris: Flammarion.

LANZA 1979 = D. Lanza, *Lingua e discorso nell'Atene delle professioni.* Napoli: Liguori.

LARDET 1992 = P. Lardet, »Travail du texte et savoirs des langues: la philologie«, *in:* AUROUX 1992, 187-205.

LAW 1992 = V. Law, »La grammaire latine durant le haut moyen âge«, *in*: AUROUX 1992, 83-95.

LE GOFF 1998 = J. Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*. Zagreb: Golden marketing. [= *La civilisation de l'Occident médiéval*. Paris: Flammarion. 1982.]

LENNEBERG 1967 = E. H. Lenneberg, *Biological Foundation of Language*. New York: Wiley and Sons.

LEROI-GOURHAN 1964 = A. Leroi-Gourhan, *Le geste et la parole*. Paris: Albin Michel.

LEROI-GOURHAN 1968 = A. Leroi-Gourhan, *Religije prethistorije*. Zagreb: Naprijed. [= *Les religions de la préhistoire*. Paris: P.U.F. 1964.]

LEROTIĆ 1984 = Z. Lerotić, *Nacija*. Zagreb: Globus.

LÉVI-STRAUSS 1958 = Cl. Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale*. Paris: Plon.

LEWIS & SHORT 1993 = Ch. Lewis & Ch. Short, *A Latin Dictionary*. Oxford: Clarendon Press.

LIDDELL & SCOTT 1996 = H. G. Liddell & R. Scott, *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press.

MACAN 1992 = T. Macan, *Povijest hrvatskog naroda*. Zagreb: Matica hrvatska – Školska knjiga.

MAGNER 1988 = Th. Magner, »Language and nationality in the Balkans: The case of Yugoslavia«, *Geolinguistics* 14 (1988), 108-124.

MALHERBE 1995 = M. Malherbe, *Les langages de l'humanité*. Paris: Robert Laffont.

MALINOWSKI 1923 = B. Malinowski, »The problem of meaning in primitive languages«, *in*: OGDEN & RICHARDS 1923, 296-336.

MALMBERG 1968 = B. Malmberg, *Les nouvelles tendances de la linguistique*. Paris: P.U.F. [= *Nya vägar inom språkforskningen*. Stockholm: Svenska Bokförlaget. 1962.]

MARICKI GAĐANSKI 1969 = K. Maricki Gađanski, »Ka najstarijoj evropskoj glotologiji«, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* XII/1 (1969), 55-71.

MARICKI GAĐANSKI 1975 = K. Maricki Gađanski, *Helenska glotologija pre Aristotela*. Novi Sad: Matica srpska.

MARTINET 1962 = A. Martinet, *A Functional View of Language*. Oxford: Oxford University Press.

MARTINET 1987 = A. Martinet [Martine], *Indoevropski jezik i »Indoevropljani«*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada. [= *Des*

steppes aux océans. L'indo-européen et les «Indo-Européens». Paris: Payot. 1986.]

MATASOVIĆ 2001 = R. Matasović, *Uvod u poredbenu lingvistiku.* Zagreb: Matica hrvatska.

MATJE 1963 = M. J. Matje, *Staroegipatski mitovi.* Sarajevo: Svjetlost. [= М.Э. Матье, *Древнеегипетские мифьи.* Moskva – Lenjingrad: Akademija nauk. 1956.]

MEILLET 1966 = A. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine.* Paris: Klincksieck. [7. izdanje.]

MESTHRIE 2001 = R. Mesthrie (ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics.* Amsterdam – New York – Oxford – Shannon – Singapore – Tokyo: Elsevier.

MEŠTROVIĆ 2001 = M. Meštrović (ur.), *Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj.* Zagreb: Ekonomski institut.

MOERMAN 1965 = M. Moerman, »Ethnic identification in a complex civilization: who are the Lue?«, *American Anthropologist* 67 (1965), 1215-1230.

MOGUŠ 1995 = M. Moguš, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika.* Zagreb: Globus. [2. izdanje.]

MØNNESLAND 2001 = S. Mønnesland (ur.), *Jezik i demokratizacija.* Sarajevo: Institut za jezik.

MORPURGO DAVIES 1987 = A. Morpurgo Davies, »The Greek notion of dialect«, *Verbum* 10 (1987), 7-28.

MOUNIN 1970 = G. Mounin, *Histoire de la linguistique des origines au XXe siècle.* Paris: P.U.F.

MULJAČIĆ 1988 = Ž. Muljačić, »Italienisch: Sprachnormierung und Standardsprache«, *in:* G. Holtus, M. Metzeltin & Ch. Schmitt (Hrsg.), *Lexikon der Romanistischen Linguistik, Band IV.* Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 286-305.

MULJAČIĆ 1989 = Ž. Muljačić, »The emergence of the Florentine > Italian language«, *in:* Th. Walsh (ed.), *Synchronic and Diachronic Approaches to Linguistic Variation and Change.* Washington: Georgetown University Press, 221-225.

MULJAČIĆ 1989a = Ž. Muljačić, »Hanno i singoli diasistemi romanzi "emanato" le "loro" lingue standard (come di solito si legge) o hano invece le lingue standard romanze determinato in larga misura *a posteriori* i "loro" dialetti?«, *in:* F. Foresti, E. Rizzi & P. Benedini (ed.), *L'italiano tra le lingue romanze.* Roma: Bulzoni, 9-25.

NARR 1964 = K. J. Narr, *À la recherche de la préhistoire*. Paris: Payot. [= *Urgeschichte der Kultur*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag. 1961.]

NEUMANN & UNTERMANN 1980 = G. Neumann & J. Untermann (Hrsg.), *Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit*. Köln: Rheinland-Verlag.

NEWMEYER 1986 = F. J. Newmeyer, *The Politics of Linguistics*. Chicago: The University of Chicago Press.

NICHOLS 1992 = J. Nichols, *Linguistic Diverisity in Space and Time*. Chicago: The University of Chicago Press.

OGDEN & RICHARDS 1923 = C. K. Ogden & I. A. Richards, *The Meaning of Meaning*. London: Routledge & Kegan Paul.

OGDEN & RICHARDS 2001 = C. K. Ogden & I. A. Richards, *Značenje značenja*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. [Prijevod djela OGDEN & RICHARDS 1923.]

PHILLIPSON 1992 = R. Phillipson, *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.

PINKER 1994 = S. Pinker, *The Language Instinct*. New York: Morrow.

POTTIER 1968 = B. Pottier, »La situation linguistique en France«, *in*: A. Martinet (éd.), *Le langage*. Paris: Gallimard, 1144-1161.

POUTIGNAT & STREIFF-FENART 1997 = Ph. Poutignat [Putinja] & J. Streiff-Fenart [Stref-Fenar], *Teorije o etnicitetu*. Beograd: Čigoja štampa – XX vek. [= *Théories de l'ethnicité*. Paris: P.U.F. 1995.]

POVIJEST 1974 = G. Du Ry van Beest Holle et al., *Velika ilustrirana povijest svijeta. 1. Pradoba – 2500 pr.n.e.* Rijeka: Otokar Keršovani.

PRAPROTNIK 2001 = T. Praprotnik, *Skupnost, identiteta in komunikacija v virtualnih internetskih skupnosti*. Ljubljana: ISH. [Doktorska disertacija.]

PREMACK & PREMACK 1983 = D. Premack & A. J. Premack, *The Mind of an Ape*. New York: Norton.

PRESTON 1997 = P. W. Preston, *Political/Cultural Identity*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage.

PUPOVAC 1990 = M. Pupovac, *Jezik i djelovanje*. Zagreb: RK SSOH.

PUPOVAC 2001 = M. Pupovac, »Dva aspekta postmodernog stanja jezične standardizacije«, *in*: MØNNESLAND 2001, 191-202.

QUILLIER 1996 = P. Quillier, »Dramaturgies du vertige: l'origine du langage«, *in*: TRABANT 1996, 155-219.

RADFORD 1981 = A. Radford, *Transformational Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.

RADOVANOVIĆ 1986 = M. Radovanović, *Sociolingvistika*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada – Dnevnik.

RAUKAR 1997 = T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*. Zagreb: Školska knjiga.

RENAN 1887 = E. Renan, »Qu'est-ce qu'une Nation?«, *in*: E. Renan, *Discours et conférences*. Paris: Calmann-Lévy.

RÉVÉSZ 1946 = G. Révész, *Ursprung und Urgeschichte der Sprache*. Bern: Francke.

ROSIER 1994 = I. Rosier, *La parole comme acte. Sur la grammaire et la sémantique au XIIIe siècle*. Paris: Vrin.

ROSSI-LANDI 1972 = F. Rossi-Landi, *Semiotica e ideologia*. Milano: Bompiani.

SAPIR 1921 = E. Sapir, *Language*. New York: Harcourt, Brace & World.

SAPIR 1949 = D. Mandelbaum (ed.), *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.

SAUSSURE 1916 = F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*. Paris – Genève: Payot.

SCHAFF 1964 = A. Schaff, *Jêzik a poznanie*. Warszawa: Panstwowe Naukowe.

SCHEID-TISSINIER 1999 = É. Scheid-Tissinier, *L'homme grec aux origines de la cité*. Paris: Armand Colin.

SÉRIOT 1992 = P. Sériot, »La langue, corps pur de la nation. Le discours sur la langue dans la Russie brejnévienne«, *Les Temps Modernes* 550 (1992), 186-208.

SÉRIOT 1996 = P. Sériot, »La linguistique spontanée des traceurs de frontières«, *Cahiers de l'ILSL* 8 (1996), 277-304.

SÉRIOT 1997 = P. Sériot, »Faut-il que les langues aient un nom? Le cas du macédonien«, *in*: A. Tabouret-Keller (éd.), *Le nom des langues I. Les enjeux de la nomination des langues*. Louvain: Peeters, 167-190.

SÉRIOT 1997a = P. Sériot, »*Ethnos* et *demos*: la construction discursive de l'identité collective«, *Language et société* 79 (1997), 39-51.

SEYMOUR 1994 = M. Seymour, *Pensée, langage et communauté*. Montréal – Paris: Bellarmin – Vrin.

SIGUAN 1996 = M. Siguan, *L'Europe des langues*. Sprimont: Mardaga.

SKUTNABB-KANGAS 1990 = T. Skutnabb-Kangas, *Language, Literacy and Minorities*. London: The Minority Rights Group.

SKUTNABB-KANGAS & PHILLIPSON 1995 = T. Skutnabb-Kangas & R. Phillipson (eds), *Linguistic Human Rights. Overcoming Linguistic Discrimination*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.

SKUTNABB-KANGAS & PHILLIPSON 1995a = T. Skutnabb-Kangas & R. Phillipson, »Introduction«, *in*: SKUTNABB-KANGAS & PHILLIPSON 1995, 1-24.

SKUTNABB-KANGAS & PHILLIPSON 1995b = T. Skutnabb-Kangas & R. Phillipson, »Linguistic human rights, past and present«, *in*: SKUTNABB-KANGAS & PHILLIPSON 1995, 71-110.

SMITH 1991 = A. D. Smith, *National Identity*. London: Penguin Books.

SMITH 1998 = A. D. Smith [Smit], *Nacionalni identitet*. Beograd: Čigoja štampa – XX vek. [Prijevod djela SMITH 1991.]

STRINGER 1990 = Ch. B. Stringer, »The emergence of modern humans«, *Scientific American* 263/6 (1990), 98-104.

SWIGGERS 1997 = P. Swiggers, *Histoire de la pensée linguistique*. Paris: P.U.F.

SZATHMÁRY 1996 = E. Szathmáry, »On the origin of language: utility and enchantment«, *in*: TRABANT 1996, 8-38.

ŠANJEK 1999 = F. Šanjek, »Povijesni pogledi Mavra Orbinija«, *in*: M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*. Zagreb: Golden marketing – Narodne novine, 9-54.

ŠATOR 2001 = M. Šator, »Od Kallayevog monocentrizma do policentričnih jezičnih standarda«, *in*: MØNNESLAND 2001, 149-162.

ŠKILJAN 1980 = D. Škiljan, »Od horizontalne k vertikalnoj stratifikaciji jezika«, *Naše teme* 6 (1980), 952-962.

ŠKILJAN 1985 = D. Škiljan, *U pozadini znaka*. Zagreb: Školska knjiga.

ŠKILJAN 1988 = D. Škiljan, »Sloboda jezika«, *SOL* 7 (1988), 69-78.

ŠKILJAN 1991 = D. Škiljan, *Kraj lingvistike? Fragmenti protiv fragmentizacije*. Zagreb: Filozofski fakultet – SOL.

ŠKILJAN 1991a = D. Škiljan, »Jezično novo ruho«, *SOL* 12-13 (1991), 53-64.

ŠKILJAN 1992 = D. Škiljan, *Dijalog s antikom*. Zagreb: Latina & Graeca.

ŠKILJAN 1994 = D. Škiljan, *Pogled u lingvistiku*. Rijeka: Benja. [4. izdanje.]

ŠKILJAN 1995 = D. Škiljan, *Varon i Kvintilijan*. Zagreb: Latina & Graeca.

ŠKILJAN 1996 = D. Škiljan, »The processes of ideologization in language«, *in*: A. Milohnić & R. Močnik (eds), *Along the Margins of Humanities*. Ljubljana: ISH, 15-64.

ŠKILJAN 1996a = D. Škiljan, »La langue entre symboles et signes: le cas serbo-croate«, *Cahiers de l'ILSL* 8 (1996), 305-328.

ŠKILJAN 1996b = D. Škiljan, »Un étranger dans le langage«, *Kodikas / Code* 19 (1996), 392-398.

ŠKILJAN 1998 = D. Škiljan, *Javni jezik*. Zemun – Beograd: XX vek – Čigoja štampa.

ŠKILJAN 2000 = D. Škiljan, »Predsokratiki in jezik«, *Keria* II/2 (2000), 73-96.

ŠKILJAN 2000a = D. Škiljan, »Čitanja Herodotove Povijesti«, *in*: Herodot, *Povijest*. Zagreb: Matica hrvatska, 5-38.

ŠKILJAN 2000b = D. Škiljan, »Language policy between linguistic minorities and majorities«, *in*: E. Banús (ed.), *Actas del V Congreso »Cultura Europea«*. Pamplona: Aranzadi, 281-289.

ŠKILJAN 2000c = D. Škiljan, »From Croato-Serbian to Croatian: Croatian linguistic identity«, *Multilingua* 19-1/2 (2000), 3-20.

ŠKILJAN 2001 = D. Škiljan, »On Herodotus' track. Notes about language and identity«, *in*: N. Švob-Đokić (ed.), *Redefining Cultural Identities: Southeastern Europe*. Zagreb: IMRO, 87-100.

ŠKILJAN 2001a = D. Škiljan, »Languages with(out) frontiers«, *in*: N. Švob-Đokić (ed.), *Redefining Cultural Identities: The Multicultural Contexts of the Central European and Mediterranean Regions*. Zagreb: IMRO – Royaumont Process, 85-96.

ŠKILJAN 2001b = D. Škiljan, »Stara jezična prava i nove manjine«, *in*: MØNNESLAND 2001, 179-188.

THIESSE 1999 = A.-M. Thiesse, *La création des identités nationales*. Paris: Éditions du Seuil.

THOMAS 1994 = P.-L. Thomas, »Serbo-croate, serbe, croate..., bosniaque, monténégrin: une, deux..., trois, quatre langues?«, *Revue des Études slaves* LXVI/1 (1994), 237-259.

THOMAS 1998 = P.-L. Thomas, »Fonction communicative et fonction symbolique de la langue sur l'exemple du serbo-croate: bosniaque, croate, serbe«, *Revue des Études slaves* LXX/1 (1998), 27-37.

THOMAS 1999 = P.-L. Thomas, »Frontières linguistiques, frontières politiques«, *Histoire – Épistémologie – Langage* XXI/1 (1999), 63-82.

THORNE & WOLPOFF 1992 = A. G. Thorne & M. H. Wolpoff, »The multiregional evolution of humans«, *Scientific American* 266/4 (1992), 28-33.

TODOROV 1989 = Tz. Todorov, *Nous et les autres. La réflexion française sur la diversité humaine.* Paris: Éditions du Seuil.

TOLLEFSON 1991 = J. W. Tollefson, *Planning Language, Planning Inequality.* London – New York: Longman.

TOVAR 1954 = A. Tovar, »Linguistics and Prehistory«, *Word* 10/2-3 (1954), 333-350.

TRABANT 1996 = J. Trabant (ed.), *Origins of Language.* Budapest: Collegium Budapest.

TRABANT 1996a = J. Trabant, »Thunder, girls and sheep, and other origins of language«, *in:* TRABANT 1996, 39-69.

TRABANT & NAGUSCHEWSKI 1998 = J. Trabant & D. Naguschewski, »Die Herausforderung durch die fremde Sprache: Der Fall des Französischen«, *in:* H. Münkler (Hrsg.), *Die Herausforderung durch das Fremde.* Berlin: Akademie Verlag, 131-200.

VINCE 1978 = Z. Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika.* Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

WALLIS & ROBINSON 1987 = H. M. Wallis & A. H. Robinson (eds), *Cartographical Innovations. S. l.*: Map Collector Publications & International Cartographic Association.

WEBER 1971 = M. Weber, *Économie et société.* Paris: Plon. [[1]1921.]

WHALEY 1997 = L. J. Whaley, *Introduction to Typology. The unity and diversityof language.* Thousand Oaks – London – New Delhi: Sage.

WHITE 1987 = H. White, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation.* Baltimore: Johns Hopkins University.

WHORF 1956 = B. L. Whorf, *Language, Thought and Reality.* Cambridge: M.I.T. Press.

WOLPOFF 1996 = M. H. Wolpoff, »Neandertals of the Upper Paleolithic«, *in:* Carbonell, E. & M. Vaquero (eds), *The Last Neanderthals, the First Anatomically Modern Humans.* Barcelona: Fundacio Catalana per la Recerca, 51-76.

WOLPOFF & CASPARI 1997 = M. H. Wolpoff & R. Caspari, *Race and Human Evolution.* New York: Simon & Schuster.

ZGUSTA 1980 = L. Zgusta, »Die Rolle des Griechischen im römischen Kaseirreich«, *in:* NEUMANN & UNTERMANN 1980, 121-146.

Bilješka o autoru

Dubravko Škiljan je rođen 1949. g. u Zagrebu, gdje je na Filozofskom fakultetu 1972. g. diplomirao opću lingvistiku i klasičnu filologiju, 1974. g. magistrirao iz područja arheologije, a 1976. g. obranio doktorat iz lingvistike. Od 1972. g. radio je kao profesor latinskog i grčkog na osnovnim i srednjim školama, a od 1977. g., najprije kao asistent, a zatim kao docent (1977), izvanredni profesor (1981) i redovni profesor (1986), na Odsjeku za opću lingvistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Od 1996. g. redovni je profesor lingvistike i semiologije na Institutum Studiorum Humanitatis u Ljubljani.

Objavio je više od 280 radova iz područja opće i teorijske lingvistike, povijesti lingvistike, semiologije i sociolingvistike, te prijevoda s klasičnih jezika; od toga su u obliku zasebnih knjiga ili monografija dosad izašli: *Iz grčke lirike* (Zagreb, 1975), *Dinamika jezičnih struktura* (Zagreb, 1976), *Govor realnosti i realnost jezika* (Zagreb, 1978), *Osnove semiologije komunikacije* (Zagreb, 1979), *Katul, Pjesme / Carmina* (Zagreb, 1979, 1987, 1996), *Pogled u lingvistiku* (Zagreb, 1980, 1985, 1987; Rijeka, 1994), *Lingvističko i sociolingvističko istraživanje »Večernjeg lista«* (Zagreb, 1980), *Izbor iz starogrčke lirike* (Zagreb, 1981), *Lingvistička i statistička analiza naslova »Večernjeg lista«* (Zagreb, 1982), *Ciceron, Govor za pjesnika Arhiju / Pro Archia poeta* (Zagreb, 1983), *U pozadini znaka* (Zagreb, 1985), *Flores Romani / Rimski cvjetovi* (Zagreb, 1985), *Ljubavne igre / Paignia erotika* (Zagreb, 1986), *Jezik Vjesnikovih novina* (Zagreb, 1986), *Jezična politika* (Zagreb, 1988), *Lingvistika svakodnevice* (Novi Sad, 1989), *Heronda, Mimijambi / Mimiamboi* (Zagreb, 1990), *Kraj lingvistike?, Fragmenti protiv fragmentacije* (Zagreb, 1991), *Dijalog s antikom (Eseji iz antičke lingvistike)* (Zagreb, 1992), *Dionizije Tračanin, Gramatičko umijeće / Tekhne grammatike* (Zagreb, 1995), *Varon i Kvintilijan – dva antička lingvista* (Zagreb, 1995), *Javni jezik* (Beograd 1998; Ljubljana, 1999; Zagreb 2000), *Herodot, Povijest* (Zagreb, 2000); bio je urednik izdanja *Leksikon antičkih autora* (Zagreb, 1996).

Dubravko Škiljan
GOVOR NACIJE
Jezik, nacija, Hrvati

Nakladnik
Golden marketing
Zagreb, Kneza Mislava 1
tel./faks: 01/4618-206, 4557-916
e-mail: golden-marketing; www.golden-marketing.hr

Za nakladnika
Ana Maletić

Urednik
Radule Knežević

Izvršni urednik
Ilija Ranić

Korektorica
Sanda Uzun-Ikić

Likovno rješenje korica
Studio Golden

Računalna obrada
Vlado Zelenić

Tisak i uvez
Grafički zavod Hrvatske, Zagreb

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

UDK 81:39
811.163.42:39

ŠKILJAN, Dubravko
Govor nacije : jezik, nacija, Hrvati / Dubravko Škiljan ; Zagreb : Golden marketing, 2002. – (Biblioteka Obris moderne)

Bibliografija.

ISBN 953-212-111-0

420702023